॥ ई ॐ श्रीः ॥

॥ साक्षात्कार-योगसुधा-ग्रन्थसमर्पणम् ॥

॥ भारतं मातृभूमिः ॥

१ श्रीपूर्णैः सकलैः सुवैभवगुणैः ज्ञानैश्च सज्जीवनैः
सत्त्वाढ्यैः सुरसैः फलैर्जनगणैः सर्वौषधैः सत्तमम् ।
साद्रिध्याविन्ध्यदिशान्तरस्थं स्वातन्त्र्यसल्लाभयं
सर्वेषां हितदं हि "भारतमिदं श्रीमातृभूमिः" स्वयम् ॥१॥

॥ भारतं योगभूमिः ॥

२ प्रत्यक्षाद्यपि भूतसत्प्रकृतिके यज्ञादिसत्कर्मभिः
पारोक्ष्याद्यधिदैवतात्मनतिभिः सद्भावनाभ्यर्चनैः ।
अध्यात्माद्यपरोक्षसत्त्वचितिभिः संवित्प्रशान्त्याऽऽन्तरं
तत्त्वैक्योर्जितमेव "भारतमिदं सद् योगभूमिः" परम् ॥२॥

॥ दक्षिणे भारते कर्नाटके वेदविद्याकेन्द्रं गोकर्णक्षेत्रम् ॥

३ श्रीमद्दक्षिणभारतान्तरगते प्रान्ते च कर्नाटके
गोकर्णे परपश्चिमोदधितटे शान्ते सुगम्भीरके ।
गोकर्णेशमहाबलेश्वरविभोर्वेदादिकेन्द्रं परं
क्षेत्रं वैदिकविप्रवृन्दविशदं सन्दर्शनैकास्पदम् ॥ ३ ॥

॥ गोकर्णक्षेत्रमेव दैवरातस्य जन्मभूमिः ॥

४ नेत्रा तत्र "महाबलेश्वरपरश्रीदीक्षितः" ३।५।१८९१
श्रीविघ्नेश्वरनामकोऽदितिमितः योगेन चित्सत्तमा ।
वैश्वामित्रकुले तपःसुविमले स्वे देवरातोटके
गोत्रे त्रिप्रवरान्विते समुदगात् सन् "दैवरातः" सुतः ॥ ४ ॥

॥ तस्य बटोः दैवरातस्य ब्रह्मोपदेशः ॥

५ बाल्ये तस्य बटोर्हि मौञ्ज्युपनयने पित्रोर्मुखात् संस्कृतेः
गायत्र्याः परमन्त्रवर्णमुखतो ब्रह्मोपदेशः कृतः ।
ब्राह्मीसत्त्वशरीर-शान्तिविमलं सद् ब्रह्मतेजोबलं
ब्राह्मण्यं परवेदसंविदुदये सत्त्वं हितं स्वोज्ज्वलम् ॥ ५ ॥

॥ वेद-योगादिविद्याभ्यासप्रगतिः ॥

॥ भक्तियोगपरायणानां श्रीरामदाससद्गुरूणां समागमः ॥

६ सत्सङ्गेन हि रामदाससद्गुरुभिर्योगेन भक्त्याऽर्जितं
सन्नामस्मरणं सभक्तिभजनं सद्भावनृत्योर्जितम् ।
श्रद्धादेरुपवाससद्व्रतमपि प्रायः सदाऽभ्यासितं
तत्सेवाद्यवलम्बनात् समटितं प्रत्येक्षितं भारतम् ॥ ६ ॥

॥ श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिनां समागमः ॥

७ सद्योगादिपरायणान्निजगुरोः श्रीवासुदेवात्मनः
सज्ज्ञानन्दसरस्वतीयतिवराद् आध्यात्मविलम्बनः ॥
सम्प्राप्तो हठयोगसत्क्रियपरोऽभ्यासोऽपि सप्रक्रियः
सद्वेदोपनिषत्सु साधनपरः प्राणा-धीसंयमः ॥ ७ ॥

॥ श्रीवासिष्ठगणपतिमुनेः समागमः ॥

८ गोकर्णे सदुमामहेश्वरवने पत्नीसुताभ्यां युतः
श्रीवासिष्ठमुनिर्महान् गणपतिर्योगात् तपस्यान्स्थितः ॥
शुश्रूषाकरणे भवानाधिगतो वेदादिविद्वद्वरः
श्रद्धाभक्तिपरायणस्य मम सन् योगादिविद्यागुरुः ॥ ८ ॥

॥ वासिष्ठमुखात्- वैश्वानर- मुख्यप्राणादियोगविद्योपदेशः ॥

९ नित्याभ्यासकृते ह्युपादिशदयं धीयोगविद्यां परां
साध्यात्मोपनिषत्सु तत्त्वनिकरां सर्वात्मसंचिन्तराम् ॥
मुख्यप्राणचिदात्मसन्नियमनां वैश्वानरोपासनां
विद्यामात्मसुशान्तिसत्त्वरसदां माध्यात्मशक्तिप्रदाम् ॥ ९ ॥

॥ महेन्द्रपर्वते श्रीविद्याषोडशीमन्त्रेण पूर्णाभिषेकः ॥

१० श्रीमद्भार्गवरामसेवितवने शान्तातपेन्दूत्करे
माहेन्द्रे गिरिराजशीर्षशिखरे शान्ते तपःश्रीकरे ॥
गोकर्णेश्वरसन्निधौ भगवतीश्रीषोडशीमन्त्रतः
वासिष्ठेन हि दैवरातशिरसे पूर्णाभिषेकः कृतः ॥ १० ॥

॥ परमगुरोः श्रीरमणमहर्षेः सन्दर्शनम् ॥

११ श्रीवासिष्ठगुरोः प्रसादमुखतो हृत्संयमादात्मवान्
सन्दृष्टः परमो गुरुः स रमणः सिद्धो महर्षिर्भवान् ॥
तद्योगादहमाऽऽत्मनाऽऽन्तरदृशा स्वान्वेषणादूर्जितं
सद्योगेन सराजसौगपरमं सद्दर्शनेनार्जितम् ॥ ११ ॥

॥ छन्दोदर्शनयोगाभ्युदयः ॥

१२ हृद्योगेन चिरेण युक्ततपसा शुश्रूषया सद्गुरोः
पूर्णानुग्रहतः परेण महसा सन्दृष्टया श्रीप्रभोः ॥
छन्दः पूरुषवस्तु सत्यमुदितं सन्मन्त्रदृक्सत्त्वकं
छन्दोदर्शनयोगतत्त्व मुदितं साक्षात्कृते यौगिकम् ॥ १२ ॥

॥ साक्षात्कारयोगसुधाऽभ्युदयः ॥

३३ दिव्येन स्वकृतेन दीर्घितपसा ज्ञानेन योगादिना
कर्मोपासनधर्मयज्ञविधिना स्वान्वेषणासक्तिना ॥
ऋग्वेदादिकमन्त्रवर्णनिधिना सुनमस्यमानात्मना
साक्षाद् योगसुधोदिता सुकृतिना युक्तेन सत्यात्मना ॥३३॥

३४ मन्वाद्यैर्मुनिभिर्निमिष्ठमुनिना ऋङ्मन्त्रवर्णादिना
मन्त्रार्थितयोपदिष्टमखिलं यद् योगतत्त्वादिना ॥
मन्त्रार्थादिविमर्शनेन तपसा तत्त्वार्थसंशोधनाद्
योगीन्द्रेण च याज्ञवल्क्यमुनिना प्राप्तानुभावादिना ॥१४॥

(साक्षात्कार)
॥ देवरातेन, योगसुधाग्रन्थरचना ॥

१५ पश्चात् स्वोपनिषत्सु तात्त्विकदृशा वस्तूपदेशादिना
पूर्वर्षिप्रमुखैः परैश्च बहुभिः सन्दर्शितेशादिना ॥
साद्ध्यादिविमर्शनेन बहुधा सम्भावनासक्तिना
तन्त्रे "योगसुधा" स्वयं विरचिता सा देवरातात्मना ॥१५॥

॥ अत्र श्लोकानां परिगणना ॥

चतुर्विंशत्युत्तरैः एकसहस्रश्लोकैः पूर्णा योगसुधा ॥
३६ सुश्लोकैश्च सहस्रसंयुतचतुर्विंशत्सु पातैः समां
सुश्लाघ्यैः सम सत्त्ववाग्रसतमां लोकोत्तमां सत्तमाम् ॥
साद्यात्मं त्रिवृतां त्रितत्त्वपरमां गृह्णन्तु सन्तर्पितां
वाच्यं योगसुधां स्वसंविदुदितां तां देवरातार्पिताम् ॥१६॥

(॥ द्वात्रिंशत्पद्यपूर्णाभिः द्वात्रिंशत्कलाभिः परिपूर्णा योगसुधा ॥
३७ द्वात्रिंशन्मणिपद्यरत्नकृतिभिः सम्पादिता गुम्फिता
द्वात्रिंशत्सुकलाभिरात्मचिविभिः पूर्णाऽऽनादेर्थायिताम् ॥
रम्या सद्रमणीयदिव्यमतिभिः कण्ठे सदाऽऽधारितां
माला योगसुधात्मिकाऽमृतकलाशीर्षेण संस्कीयताम् ॥३८॥

१८ प्रज्ञानात्मकसत्त्वपूर्णकलया हृद्योगसत्त्वाश्रया
स्वानन्दात्ममधूच्चशान्तिनिलया सैकात्मसूत्रोच्चया ॥
ब्रह्मसाक्षात्कृतिसम्प्रपत्तिपरया शान्त्याऽऽत्मचित्तत्त्वया
पूर्णा योगसुधाऽऽत्मसद्रसमयी पेपीयतां सत्प्रिया ॥

श्री गुरुवर्य- वासिष्ठकारकमलयुगलौ
साक्षात्कारयोगसुधासमर्पणम् ॥

१९ श्रीवासिष्ठकराम्बुजाञ्जलिपुटे सद्भावनेनार्पिता
श्रेयः सिद्धिकृते पुनः स्वनिकटे सत्प्रसादार्पिता ।
श्रेयस्या विदुषां प्रहर्षणकृते विद्यार्थिना स्वादृता
श्रेयो योगसुधा सतां हितकृते श्रद्धानुवृत्त्याऽऽदृता ॥१९॥

॥ सर्वेषां मुदे योगसुधासमर्पणम् ॥

२० श्रद्धाभक्तिसमन्वितैस्त्रिकरणैः पूर्णानुभावन्वयं
सद्भावेन कृतज्ञतानुविनतः सन् दैवरातः स्वयम् ।
तेषामेव सतामनुग्रहवशात् प्राप्तां सुरस्याग्रजां
सौम्यां योगसुधां सुपद्यललितां प्रत्यर्पयाम्यात्मजाम् ॥

सेयं — सद्गुरोः प्रसादमालिका योगसुधा

२३ सद्गुरुप्रसादपूर्णपद्यपुष्पमालिका
श्रीवासिष्ठमुनीन्द्रकाव्यकण्ठमौलिका ।
दैवतेन्द्रसंविदर्णवेदचन्द्रिकालिका
दैवरातवागुदीर्णयोगसत्सुधापिका ॥ २३

इतीदं साक्षात्कारयोगसुधासमर्पणं सम्पूर्णम् ॥

॥ साक्षात्कारयोगसुधा ॥

॥ प्रथमा प्रार्थना ॥

॥ वसन्ततिलका ॥

१ "साक्षात्कृति" र्भवति योगसुधाभिधाना
संविल्लि-क्रिया-प्रगति-भावन संविधाना ॥
साक्षाद्विधे जगति जागृति चित्प्रधाना
सानन्दभाग् जयति शान्तिरसावधाना ॥ १ ॥

२ साक्षात् क्रियादिमुख संश्रित योगविद्या
सत्प्रक्रियादि परताऽभ्युदिताऽनवद्या ॥
बाह्यान्तरैककृति-भावन-संविदाद्या
बाधादिदोषरहिताऽत्मनि योगवेद्या ॥ २ ॥

३ मन्वादिभिर्मुनिवरैः श्रुतमन्त्रदृष्टैः
ब्रह्मात्म योगहृदयं विदितं समृष्टैः ॥
आर्षेय तात्त्विक दशोपनिषद्भिमृष्टैः
आध्यात्मिकान्तरचिताऽभ्युदितं स्वदृष्टैः ॥ ३ ॥

४ तस्यानुभावनकृतेऽनुकृतोऽसुयत्नः
तत्त्वप्रकाशनकृते सुकृतः प्रयत्नः ॥
सद्योगशक्त्यनुकृतेर्निहतः सपत्नः
सद्ध्वान्तिहृत् समुदितः स बुधोऽसपत्नः ॥ ४ ॥

५ ब्रह्मात्मनः समुदिताः सामवेदमन्त्राः
ब्रह्मेति नाम परमात्मपराः स्वतन्त्राः ॥
साक्षात्प्रमाण परमाः श्रुतिसत्त्वतन्त्राः
सत्साक्षिणः सकलवस्तुषु दृक्सुयन्त्राः ॥ ५ ॥

६ ब्रह्माभिधाश्च परमार्जितपः प्रभाणीः
ब्रह्मादिसर्वपरवस्तु सुसत्त्वपूर्णाः ॥
छन्दः सुसंहित साम स्वर सद्रसार्णाः
छन्दश्चिदिन्द्रचितिवाक्परमन्त्रवर्णाः ॥ ६ ॥

७ ब्रह्मात्मयाज्ञ पुरुषोदित वेदमन्त्राः
ब्रह्मात्मका ऋषिषु दर्शितसत्यमन्त्राः ॥
तद्ब्राह्मणं सदभिधा प्रथितोपसदुरवा
सारण्यकाभिधपरोपनिषत् समारब्धा ॥ ७ ॥

ब्रह्मारब्धमन्त्रवचनार्थसमर्थनार्थं
तद् ब्राह्मणं श्रुतिवचोऽर्थसमर्पणार्थम् ॥
आरण्यकोपनिषदादि समाख्ययायं
तद् ब्राह्मणानुवचनं परिसङ्ख्ययाऽऽप्तम् ॥८॥

तद्ब्राह्मणादिषु तदेतदृचाऽभ्यनूक्तं
तद्वत् तदेतदृषिणोक्तमिति प्रयुक्तम् ॥
तद् वेदमन्त्रवचनं प्रथमं प्रमाणं
तत्त्वार्थवस्तुवचनं परमं प्रधानम् ॥९॥

तत्पद्य-गद्यपरवाङ्मययोश्च मन्त्र-
तद्ब्राह्मणार्थपरवेदसुनामधेयम् ॥
आर्षेयमित्यभिहितं श्रुतिसत्त्वमाद्यं
साङ्केतिकं मुनिमतं समतत्त्ववेद्यम् ॥१०॥

ब्रह्मारब्धमन्त्रपरतत्त्वविमर्शनोक्तं
तद् ब्राह्मणानुवचनं त्रिविधं विशिष्टम् ॥
आरब्धमुख्यात् तदुपवर्णनवाक्प्रदिष्टं ॥
यज्ञादिकर्म-सदुपासन-संविदिष्टम् ॥११॥

स्वार्थे परार्थपरकेऽपि च पारमार्थे
वेदार्थसत्त्वमखिलं प्रथितं त्रिधार्थे ॥
तत्त्वत्रयात् त्रिगुणतश्च गुणाद्यतीतं
निष्काम-नित्य-सनिमित्त-सकामनाप्तम् ॥१२॥

मन्त्रेषु वेदपरकेषु च वाङ्मयेषु
मन्त्राधिदैवतपरस्तुतिसञ्चयेषु ॥
तद्ब्राह्मणेषु परयज्ञकृतीरितेषु
ब्रह्मात्मतत्त्वपरता खलु नास्ति तेषु ॥१३॥

वेदान्तवेद्यपरसंविदुपास्तिसत्त्वं
वेद्यं च वस्तु परमं हि गुणातीतम् ॥
अध्यात्मसोपनिषदं परमात्मतत्त्वं
वेदेषु नास्ति तदितीति च कैश्चिदुक्तम् ॥

१५ वेदान्ततत्त्वपरमोपनिषदुदीर्णं
साख्यात्मतात्त्विकपरात्माधितिद्यापूर्णम् ॥
मोक्षप्रधानपरमार्थपरं स्वतन्त्रं
नास्तीति कैश्चिदुदितं खलु वेदमन्त्रे ॥१५॥

१६ साक्षात्कृतेः परमयोगसुधाप्रबन्धे
साक्षिण्युदीर्णपरवाक्सुरसानुबन्धे ॥
शृङ्गारमुख्यरसभावगुणादिबन्धः
शृङ्गारालङ्कृतिकृते न ऋणानुबन्धः ॥ १६

१७ नास्मिन् सुचित्रचरितं न च शब्दचित्रम्
नास्मन्मनः सुचरितं न महद् विचित्रम् ॥
नान्यस्य खण्डनमिहास्ति न चापवित्रं
नान्योऽन्यधर्षणमतो विमलं पवित्रम् ॥१७॥

१८ व्युत्पत्तिशून्यनिचयं श्रुतिमन्त्रवाक्यं
आख्यातु मत्र सहसाऽल्पमतेरशक्यम् ॥
आख्यादिविस्तृतिकृतिं प्रति पौनरुक्त्यं
मत्येति काव्यकलया प्रकृतेरपस्याम् ॥१८॥

१९ सद्योगवैदिकदृशो गुरवो महान्तः
सौहार्दयोगपरसत्त्वगुणैर्वसन्तः ॥
न्यूनातिरेकगलिताद्यगुणान् भवन्तः
क्षन्तुं विदः समहृदः प्रभवन्ति सन्तः ॥१९॥

२० सम्प्रार्थितः प्रथमतोऽत्र विपश्चितस्ते
प्रत्यर्थिता भवतां परितुष्टिरास्ते ॥
साक्षात् प्रभुः प्रभवतु प्रतिपत्तिशक्त्यै
साक्षात्कृते लसतु योगसुधाऽऽत्मशान्त्यै ॥२०॥

~~२१~~ साक्षिवस्तु दर्शनोदिताऽऽत्मयोगास सुधा
साऽक्षरात्मस्वस्वस्तु शान्तिचिद्रसाभिधा ।
दैवतेन्द्र वेदमन्त्र वाक्स्वरोर्मिसन्निधा
दैवरातवाग्रसात्मवेदवाक्स्वरोपधा ॥२१॥

॥ इति प्रथमा प्रार्थना सम्पूर्णा

॥ श्री ब्रह्मणस्पति प्रार्थना ॥

२१ "श्रीब्रह्मणस्पति" रनादि रनन्तमूर्तिः
ब्रह्मात्मवेदनुतशान्ति नितान्तकीर्तिः ॥
स ब्रह्मणा सुतपसा महसाऽ सुनीतिः
सत्त्वेन मां विशतु योगसुधा सुगीतिः ॥ २१ ॥

॥ सरस्वती संस्तुतिः ॥

२२ ब्रह्मात्मिका भगवतीह "सरस्वती" सा
ब्रह्मात्मना स्वरवती परचित्प्रभासा ॥
वेदात्मसंविदनुभावसुधासुहासं
वाग् देवता दिशतु योगसुधाविकासम् ॥ २२ ॥

॥ इन्द्रात्म प्रणिधानम् ॥

२३ "इन्द्रो" महान् परमविश्वविभूतिपूर्णः
छन्दः सुवर्षणपरोऽखिलसंविदर्णः ॥
छन्दोऽनुदर्शनकृते मम दिव्यदृष्ट्या
छन्दः समीरयतु योगसुधा सुवृष्ट्या ॥ २३ ॥

॥ श्रीरुद्रदेवता प्रसादनम् ॥

२४ "रुद्रो"ऽन्तरिक्षसदने हृदि रोरवीति
भद्रोऽन्तरेऽत्र सकलात्मनि बोभवीति ॥
ईशान आत्मचितिवाग्रससर्वविद्यः
सर्वेश्वरोऽस्तु मयि योगसुधासुहृद्यः ॥ २४ ॥

॥ वेदपुरुष प्रसादोऽस्तु ॥
॥ वेदमाता प्रसन्नाऽस्तु ॥

२५ वेदात्मकः स पुरुषः परमः प्रमाता
विद्यात्मिका परवाक् परवेदमाता ॥
विद्यात्रयी स्वरतनुर्मयि साऽधिमात्रां
वाचं प्रचोदयतु योगसुधा सुमात्राम् ॥ २५ ॥

॥ गुरुवर्य श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीयतीन्द्र प्रार्थना ॥

२६ श्रीवासुदेवयतिराट् परयोगनिष्ठः
स्वानन्दपूर्णरससत्त्वसरस्वतीष्टः ॥
वेदार्थविद्य-परयोगगुरुर्वरिष्ठः
वेद्यं परं दिशतु मे तपसे गरिष्ठः ॥ २६ ॥

श्री गुरुवर्य- वासिष्ठ-गणपतिमुनेरभ्यर्थना ॥

२७ वासिष्ठभू गणपति र्मुनिराट् कवीन्द्रः
वास्तोष्पते रुपदिशन् परयोगमैन्द्रम् ॥
शुश्रूषया सुमहता तपसाऽनुविन्नः
श्रेयः प्रदः स्वयमनुग्रहतः प्रसन्नः ॥ २७ ॥

(॥ परमगुरोः श्रीरमणमहर्षेः प्रार्थना ॥)

२८ श्रीमन्महर्षिरमणः परमो गुरुर्मे
सोऽर्च्चितः परमनुग्रहकृत् प्रपन्नः ॥
ब्रह्मात्मलीनहृदयः परमौनमुद्रः
स्वानन्ददोऽस्तु परयोगसुधासमुद्रः ॥ २८ ॥

॥ माता नागवेणी समुदीर्णा वेदवाणी ॥

२९ नाम्ना ममाम्ब जननी भुवि नागवेणी
नागाननानुगमना द्विविजा त्रिवेणी ॥
नानागुणादिगणनाप्रमुखा सुवाणी
नामावशेषकलिनी मयि वेदवाणी ॥ २९ ॥

॥ पिता वेदमूर्तिः विघ्नेश्वरो ब्रह्मोपदेष्टा ॥

३० विघ्नेश्वरो मम पिता वरदेश्वरेण
श्रीदीक्षितेन सुहितेन महाबलेन ॥
ब्रह्मोपदेशमुखतो निजहृद्बलेन
वेदेन मां विशतु वाग्रसदानलेन ॥ ३० ॥

॥ यज्ञपत्नी- श्रद्धा- समाश्रयणम् ॥

३१ श्रद्धा चिदात्मनि रताऽखिलयज्ञपत्नी
श्रद्धेयनिष्ठजपयज्ञचितोऽसपत्नी ॥
श्रेयः सुयोगकृतये मयि सन्निविष्टा
निःश्रेयसाय भवती भवतामभीष्टा ॥ ३१ ॥

॥ परमयोग-यज्ञपुरुष प्रार्थना ॥

३२ "यज्ञेन यज्ञ" मुदितं यजनीयमिष्टं
यज्ञात्मयोगपुरुषं प्रकृतेः प्रकृष्टम् ॥
साक्षात्कृतेः परमयोगसुधा प्रभातः
साक्षात् करोति परमं हृदि "दैवरातः" ॥ ३२ ॥

साक्षिवन्नादर्शनोदिताऽऽत्मयोगसत्सुधा साऽक्षरात्मसत्यवस्तुशान्तिसद्रसाभिधा ॥
दैवतेन्द्रवेदमन्त्रवाक्स्वरोर्मिलब्धा "दैवरातवाग्रसात्मवेदवाक्स्वरोपधा ॥

॥ इति प्रथमा प्रार्थना सम्पूर्णा

॥ ई ॐ श्रीः ॥

दैवरातीयाभिधा

॥ साक्षात्कार - योगसुधा ॥

॥ आद्यम् मङ्गलम् पद्यम् ॥

" अन्तस्" स्फुरन्त महसा ऽऽत्मचितो ऽपरोक्षे
स्वान्ते स्वरन्त मभितो ज्वलितं समक्षे ॥
सत्साम रस्यपरमं पुरुषं परोक्षे
साक्षात्कृतेः परमयोग परं निरीक्षे ॥

॥ प्रथमा कला ॥

॥ साक्षात्कार - पदार्थ - समर्थनपरा ॥

१ " साक्षात्कार " इहात्मनो भगवतो योगात् परोक्षात्मनः
साक्षित्वात् समुपाहितस्य भवत स्तास्यापरोक्षस्य नः ॥
साक्षाद् प्यपरोक्षतो ऽनुभवतः सो ऽध्यक्ष सच्चेतनः
साक्षीत्येव हि दर्शनं प्रभवतो ब्रह्मात्मचित्सत्तनः ॥ १ ॥

२ ब्रह्मैवात्र समग्रभूतजगतो विश्वात्मकादग्रतः
ब्रह्मास्मीति तदन्ववेदहमिति स्वात्मानमेवेत्यतः ॥
तस्मादेव तदत्र सर्व मभवत् सद् विश्वरूपात्मकं
तद्योग स्त्रय सामरस्यपरमः स ब्रह्मविश्वात्मनाम् ॥ २ ॥

३ तद्वद् यो दिवि देवतात्म महसा सिद्धो ऽवनौ मानवः
सो ऽहम्प्रत्ययतो ऽत्र वेत्ति तपसा ब्रह्माहमस्मीति वः ॥
सद्ब्रह्मानुभवेन हृत्प्रमुदितात् स्वान्तर्यधी योगतः
स ब्रह्मैव भवेत् स्वसंविदुदितात् सत्सामरस्यात् स्वतः ॥ ३ ॥

॥ अस्मिन् विषये प्रथमं प्रमाणं वामदेवस्य ऋङ्मन्त्रदर्शनम् ॥

१ " अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवाँ ऋषिरस्मि विप्रः ॥
अहं कुत्समार्जुनेयं न्यृञ्जे ऽहं कविरुशना पश्यता मा ॥ १ ॥
२ अहं भूमिमददामार्याय० मम देवासो अनु केतमायन् ॥ २ ॥
३ अहं पुरो मन्दसानो व्यैरम्० दिवोदासमतिथिग्वं यदावम् ॥ ३ ॥
इति तृचम् ।(ऋ॰ मं॰ ४।२६।१-३)

तस्येदमुपव्याख्यानम् - औपनिषदं ब्राह्मणानुवचनम् ॥

" ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेद् - अहं ब्रह्मास्मीति,
तस्मात् तत् सर्वमभवत्, तद् यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत,
तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणाम् -
तद्धैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति ॥
(बृ. उ.)

" प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व, (कौ. ब्रा. उ.)
" शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ (ब्र. सू. १।१।)

४ वेदेनैव निजेन मन्त्रवचसा सन् वामदेवः स्वयं
वेद्यं तत्त्वमुपादिदेश तपसा तच्छास्त्रदृष्ट्याऽन्वयम् ॥
प्राज्ञः सोऽयमुपास्यतां सुमनसा प्राणोऽस्मि चित्सत्त्वकः
प्रज्ञात्माऽमृतमायुरित्यनुवदन् इन्द्रः परादर्शकः ॥ ४ ॥

" यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात् सम्बभूव ।
स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देव धारणो भूयासम् ॥
इति यजुः, (तै. शि. उ.)

५ छन्दः पुरुष आदिमः स परमो यश्छन्दसां वर्षकः
छन्दोभ्योऽध्यमृताद् बभूव चरमश्छन्दोरसैर्हर्षकः ।
छन्दोऽधिष्ठित एव मन्त्रकृतिभाग् इन्द्रः परात्मा स्वयं
साक्षात्कारवचोऽनुभावनुतिभाक् तद्विश्वरूपान्वयम् ॥ ५ ॥

६ - आत्मा सोऽप्ययमिन्द्र एव हि महान् ज्येष्ठः परो धीन्द्रियैः
सर्वान्तः सकलेन्द्रियेभ्य उदगाच्छ्रेष्ठः परैरग्रियैः ॥
सोऽध्यक्षोऽप्यवगम्यतां निजचिते योगादहंस्फूर्तितः
सोऽहम्प्रत्यययोगचित्तिकलया वाचा धियाऽसूर्जितः ॥ ६ ॥

॥ भूतात्मकस्य विश्वरूपस्य प्रत्यक्षतो दर्शनम् ॥

७ प्रत्यक्षादिह भूत-भौवनमयं दृश्यं ह्यसद् भौतिकं
प्रत्येयं सदचेतनं प्रकृतिकं ब्रह्माण्डभूगोलकम् ॥
ब्रह्मात्मोदितकार्यरूपकमिदं सद् विश्वरूपात्मकं
बाह्यं चित्युतनामरूपविशदं सन्दृश्यतां व्यापकम् ॥ ७ ॥

॥ अधिदैवतात्मक-परोक्षवस्तुसन्दर्शनम् ॥

प्रत्नं वस्तु परं प्रचेतनपदं पूर्णं परोक्षात्मकं
प्राच्येयं तदिति प्रमाप्रकृतिकाद् रूपादद्स्यार्थिकम् ॥
प्रत्येयं प्रतिमानसत्त्वरहितं तत् पूर्णबिन्दूहितं
प्रत्यक्षेण गुणादिनाऽप्यहिततं ब्रह्मेति मात्रं श्रुतम् ॥ ८ ॥

॥ आध्यात्मकं अपरोक्षात्मवस्तुदर्शनम् ॥

अध्यात्मं हि सचेतनं स्वनुभृत् सच्चेतनैकालयं
स्वान्तर्यं सदसद्गुणप्रकृतिकं प्रत्यक् सुसिद्धं स्वयम् ॥
बाह्येयं तु तनूरचेतनमयी स्वात्माऽन्तरश्चेतनः
सोऽहम्प्रत्ययसत्त्ववृत्तिविषयादस्यापरोक्षात्मता ॥ ९ ॥

तुरीयं परमतत्त्वकं पदम् । तुरीयपदात्मसन्दर्शनम् ॥

एतेषु त्रिषु सन्ततं सममनुस्यूतं समस्तात्मना
व्यस्तेषु प्रतिसङ्गतं पृथगपि व्यस्तं त्रिधा स्वात्मना ॥
तद्वत् स्याद् व्यतिरेकतः परतमं सिद्धं समस्तास्पदं
तद् वै वस्तु परात् परं प्रकृतितः पूर्णं तुरीयं पदम् ॥ १० ॥

॥ तत्त्वत्रयान्वितः वेदार्थः त्रिविधः ॥

॥ तुरीयोऽर्थः परमार्थिकः ॥

वेदार्थेषु समस्तवस्तुविषये तत्त्वत्रयेणान्वयात्
त्रेधाऽर्थः प्रतिपादितः कविवरैः सर्वार्थसंविन्मयात् ॥
त्रिष्वव्यन्तरितस्त्रयात् परतमः सत्त्वात् समस्तात्मना
तुर्यः सन् परमार्थतः प्रतिचितः स्याद् दैवरातात्मना ॥ ११ ॥

॥ वस्तुतः पञ्चविधो वेदार्थः ॥

शब्दार्थः प्रथमस्तटस्थ उदितो धात्वर्थः सम्प्रत्ययैः
तत्त्वार्थस्त्रिविधस्त्रितत्त्वगुणतस्त्रेधा विभेदान्वयैः ॥
प्रत्नोऽर्थः परमार्थसंविदुचितः पूर्णः स्मृतः पञ्चमः
प्रायः स्यादिह दैवरातकविता गीतोऽर्थतः पञ्चधा ॥ १२ ॥

३३ साक्षात्कारसुधात्मयोगविषये वेदार्थसत्प्रत्यये
साक्षात्सत्क्रियया ऽखिलोपकृतये साक्षात्फलप्राप्तये ॥
साक्षादप्यपरोक्षतो ऽवगतये संवृत्क्रिया-भावदा
साक्षात् स्वानुभव प्रधान फलदा स्याद् योगविद्या ऽऽत्मदा ॥३३॥

॥ तात्त्विकं योगलक्षणम् ॥

३४ द्वित्वानामिह तत्त्वतो गुणभृतां भूयो बहूनां सतां
वस्तूनां विषयात्मनां तनुभृतां प्राणेन्द्रियाणां धियाम् ॥
भावानामपि भूत-भाव्यवचसां योगो भवेद् भाविनां
सम्भाव्या प्रगतिक्रियानुकृतिभि र्योगक्रियासाधना ॥३४॥

३५ बाह्यान्तर्यधृति-प्रवृत्तिपरया द्वैध्या ऽऽत्मवृत्त्या ऽन्विता
बुध्या ऽप्येकतरानुवृत्तिचरया ध्येयैकनिष्ठाञ्चिता ॥
लक्षण्या परवस्तुतत्त्वनतया वृत्त्या परोक्षाश्रया
लक्ष्यार्थैकपरात्मवस्तुरतया योऽया ऽऽत्मयोगक्रिया ॥३५॥

३६ तस्मिन् योगमुखा ऽऽकृते निजकृते संशोधने वैदिके
तद्वेदोपनिषन्मुखादुपकृते सत्यानुभावादिके ॥
मन्वाद्यैश्च वसिष्ठमुख्यमुनिभि र्या योगविद्या ऽऽदृता
मन्त्रै र्यत्र परेण युक्ततपसा योगेन कृत्या ऽऽकृता ॥३६॥

३७ सङ्केतात्मकसिद्धवस्तुपरया वेदादिमन्त्राश्रया
सङ्केतार्थकवाच्यवागुदितया ध्येयार्थसन्निष्ठया ॥
संस्तुत्या च परोक्षया ऽधिकृतया सा योगविद्या ऽऽश्रिता
सज्ज्ञानाद्यनुभावबोधपरया वाचा प्रतिश्राविता ॥३७॥

ऋग्वेद मन्त्रे प्रसिद्धा धीयोगविद्या ॥
यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन ॥
स धीनां योग मिन्वति ॥
(मेधातिथिः) (ऋ० मं० १।१८।७)

३८ लोके ऽस्मिन् सुविपश्चितामपि सतां यस्मात् परस्मादृते
यज्ञो नैव सुसिध्यतीह परमः सत्यात्मनि स्वे ऋते ॥
ब्रह्मात्मा पुरुषः समो ह्यसतमो वाग्ब्रह्मणः सत्पतिः
धीनां योग मुपप्रपद्य रसतः शान्त्या ऽभ्युदेतीन्वति ॥३८॥

॥ तादृशयोगशक्तिसिद्ध्यर्थं इन्द्रात्माश्रयणम् ॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे ॥
सखाय इन्द्रमूतये ॥
(शुनःशेपः देवरातः (ऋ॰ मं॰ १।३०।७,)

१९ सर्वेष्टार्थसुसाधकेऽपरमे योगे च योगे निजे
यज्ञादौ च तपःसु धर्मपरके ज्ञानेऽसुसञ्जीवने ॥
रक्षार्थं परयोगसिद्धिकरणे प्राज्ञं समर्थं ध्रुवं
हृद्योगेन समाह्वयन्ति मुनयः पूर्णं तमिन्द्रं निजम् ॥१९॥

२० योगे योग इहात्मसद्विषयगे सांगे सुविज्ञानके
वाजे वाज उदात्तसत्प्रकृतिगे प्राणात्मसञ्जीवके ॥
इन्द्रं तं च सखाय मात्मरसदं शक्तं च स्वसंवित्तये
पूर्णैश्वर्यसमृद्धिसत्त्वफलदं रक्षार्थमत्राह्वये ॥२०॥

तदर्थं इन्द्रविभूतीनां सूर्यादीनां
देवतात्मनां योगोपासना ॥
युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्थुषः ॥
रोचन्ते रोचना दिवि ॥
मधुच्छन्दाः (ऋ॰ मं॰ १।६।१)

२१ युञ्जन्ति प्रथमं तमिन्द्रपुरुषं ब्रध्नं हि सूर्यात्मकं
यज्ञेष्टं च हविर्भुजं तमरुषं भौमं तमग्न्यात्मकम् ॥
वायुं प्राणपरं चरन्तमभितो मध्येऽन्तरिक्षे स्थितं
वाग्भिर्व्याहृतिभिः सखेश कृतये संयोजयन्त्यर्थिताम् ॥२१॥

॥ आन्तर्यः वाङ्मनोबुद्धियोगः ॥
युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन् मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥
(ऋ॰ मं॰ ५।८१।१)

२२ स्वीयेऽन्तर्हृदये चिदात्मनि मनसो युञ्जते योगिनः
ध्येये वस्तुनि युञ्जते निजधियो विप्राः परे ज्ञानिनः ॥
विप्रस्यास्य विपश्चितोऽत्र बृहतो वेदात्मवेत्तुः सतः
विज्ञानं समुदेति तत्र भवतो धीयोगसंज्ञात् स्वतः ॥२२॥

"वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इत् मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः।

२३ होत्रा स्वाः स च वेदवित् सुतपसा सन् एक एवात्मवान्
वाचः स्वात्मनि सन्दधे सुमनसा संवित्सु सत्त्वार्थदाः॥
दिव्या सवितुः स्तुतिः सुमहती स्यात् सम्प्रसादात्मना
वाग्यज्ञेन समस्तयोगकरणे योगेन वागात्मनोः॥ २३॥

जीवेशात्मनोः वैश्वानर - सूर्यात्मनोः
मिथो यतमान योगः

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः॥
इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण॥
(कुत्सः - ऋ.मं. १।९८।१)

२४ सत्ये स्याम सुभावनेन सुमतौ वैश्वानरस्यात्मनः
सम्राट् सोऽत्र सुखात्मकस्त्रिभुवने सत्त्वादभिश्री महान्॥
सञ्जातोऽयमितो दृशा निजमिदं विश्वं विचष्टे परः
सङ्गन्तुं स्वपरात्मना स यतते सूर्येण वैश्वानरः॥ २४॥

॥ मित्रेण तेन परमेण स्वेन आत्मना योगार्थं ॥

॥ प्रयतने जनानां प्रेरणा ॥

मित्रो जनान् यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम्॥
मित्रः कृष्टीरनिमिषाऽभिचष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत॥
(विश्वामित्रः - ऋ.मं. ३।५९।१)

मित्रो जनान् यातयति प्रजानन्।
मित्रः कृष्टीः - सत्याय हव्यं घृतवद् विधेम॥
तै.सं. ३।४।११।५; तै.ब्रा. ३।७।२।३;)

२५ मित्रः सत्यदृशा जनान्श्रुतिमुखाच्छास्ति ब्रुवाणो हितं
स्वास्मिन् यातयति स्वयं प्रतिमुखाद् विश्वं प्रजानन् निजम्॥
दिव्योऽसौ सकलप्रजा अनिमिषो दृष्ट्याऽभिचष्टेऽनिशं
मित्रायाग्निमुखे जुहोत घृतवत् सत्याय हव्यं भृशम्॥२५॥

त्रिकरणयोगपूर्वकं सर्वेषां समानभावोपदेशः॥

सङ्गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्॥
देवा भागं यथा पूर्वे सञ्जानाना उपासते॥
(संवननः - ऋ.मं. १०।१९१।२)

२६ सङ्गच्छध्वमिदान्विताः समदृशा शरीरयोगात् सतः
सत्ये वस्तुनि संवदध्वमुचितं वाग्योगतस्तत्त्वतः ॥
सौहार्देन च वो मनांसि सुहितं सञ्जानतां भावतः
देवास्ते समुपासते दिवि यथा सञ्ज्ञानसम्भाविताः ॥ २६ ॥

॥ समान सम्मन्त्रण योगः ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी
समानं मनः सह चित्तमेषाम् ॥
समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः
समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ ३ ॥

२७ स्वान्तः सन्मननेन सत्त्वमनसा मन्त्रः समानोऽस्तु वः
संयुक्ता समितिः सदाऽस्तु विदुषां साध्वी समानी च नः ॥
हृद्योगात् समभावनानुगुणतो भूयात् समानं मनः
तेषामात्मनि चित्तमन्तरुचितं सिध्येत् सहाशं हि नः ॥ २७ ॥

"समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः ॰ —

२८ मन्त्रं तत्र समानमेव भवतामस्माकमप्यर्थितं
सन्दावादभिमन्त्रये सममतं यत् सर्वथा स्याद्धितम् ॥
जीवाधारकृते समेन हविषा सन्तर्पये सोभयान्
शान्तं जीवनमप्यलं भवतु व स्तेनोभयेषां समम् ॥ २८ ॥

॥ समानं हृदयं सञ्ज्ञान योगसत्त्वम् ॥

"समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः ॥
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥ ४ ॥

२९ आकूतिर्दृढसंविदस्तु परमा निष्ठा समानी प्रमा
सद्योगेन समानि सन्तु हृदयान्याप्तानि वो धीः समा ॥
सत्ये सामरसेन सौम्यगुणकं स्यात् सन्मनः सर्वथा
सत्त्वं सर्वमभीष्टभाक् सहयुतं सिध्येत् समेषां यथा ॥ २९ ॥

॥ जीवात्मनां परमेण ईशात्मना इन्द्रेण योगः ॥

"त्वयेदिन्द्र युजा वयं प्रति ब्रुवीमहि स्पृधः ॥
त्वमस्माकं तव स्मसि ॥

(श्रुतकक्षः - ऋ॰ मं॰ ८।९२।३२)

३० दुर्धर्षेण वयं परेश भगवन् इन्द्र त्वयैवान्विताः
दुष्टान् दुर्वचनान् दुरुक्तविषयान् संस्पर्धमानान् स्फुटम् ॥
निर्जेतुं प्रतिवक्तुमात्मबलतः त्वद्योगतः शक्नुमः
सोऽस्माकं त्वमसि प्रभुः प्रियतमः स्वीयास्तव स्मो वयम् ॥ ३० ॥

जीवेशयोश्चिदात्मनो तत्त्वान्वयेन तादात्म्यम् ॥

॥ तदेकात्मता सत्त्व योगः ॥

यदग्ने स्यामहं त्वं त्वं वा घा स्या अहम् ॥
स्युष्टे सत्या इहाशिषः ॥
(विरूपः आङ्गिरसः। ऋ॰ मं॰ ८।४४।२३)

३१ अग्ने त्वं प्रणवात्मदैवतपरः सर्वज्ञ आत्मा स्वयं
त्वद्योगात् पुनरात्मसात्करणतः त्वं वै यदि स्यामहम् ॥
तद्वद् योगतपोऽनुभावगुणतः स त्वं यदि स्या अहं
जीवा ज्योतिरशीमहीति वचसा सत्याः स्युरीशाशिषः ॥ ३१ ॥

॥ देव-मानवादीनां योगेन मिथः प्रशस्ति प्रार्थना ॥

अथा न उभयेषाममृत मर्त्यानाम् ॥
मिथः सन्तु प्रशस्तयः ॥
ऋ॰ मं॰ १।२६।९)
(आजीगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रः देवरातः ॥)

३२ देवानाममृतात्मनां समदृशां नृणां च मर्त्यात्मनां
युक्तानां भुवि सेव्य-सेवकदृशां तत्रोभयेषां मिथः
भूयो भावनयाऽप्युपास्ति मुखतो योगात् समाद् भूयसे
सन्त्वेषां च समाः प्रशस्तय इमा निःश्रेयसे श्रेयसे ॥ ३२ ॥

॥ इति प्रथमा कला सम्पूर्णा ॥

वेदवागधीशपूरुषात्म सत्त्ववाक् सुधा
वेदसंविदाऽऽत्मसत्त्व दिव्यवाग्रसाभिधा ॥
दैवतेन्द्रवागुदीरितानुभाव सत्त्वधा
दैवरात साक्षि वागुदीर्ण योगचित्सुधा ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीया कला ॥

॥ साक्षात्कारतत्त्वविमर्शनम् ॥

३३ साक्षात्कृतिर्वेदमुखाद् विमृश्यते साक्षात् प्रयोगक्रियया समर्थ्यते ॥
साक्षात्कृते योगसुधा समर्प्यते साक्षी परात्मा जनताऽपि तर्प्यते ॥१॥

॥ साक्षात्कारयोगविद्या ॥

३४ सत्यात्मसाक्षात्कृतियोगविद्या साध्याऽत्र वेदोपनिषत्सुवेद्या ॥
सत्सु प्रवृत्त्याऽप्यसतो निवृत्त्या सन्निष्ठयाऽन्तर्निरतात्मवृत्त्या ॥२॥

॥ तत्त्वत्रयान्वयेन तद्विमर्शनम् ॥

३५ साक्षात् परोक्षाद्परोक्षतोऽर्जनं तत्त्वत्रयार्थान्वयतो विमर्शनम् ॥
सत्सामरस्यात्मनि योगदर्शनं सत्यानुभावेन चिदात्मदर्शनम् ॥३॥

॥ प्रवृत्ति–निवृत्ति–निष्ठानां स्वरूपम् ॥

३६ विधेः सतीष्टे नियता प्रवृत्तिर्दुष्टान्निषेधादसतो निवृत्तिः ॥
सतो नु निष्ठाऽऽत्मनि पारमार्थ्ये वेदे त्रिधा सा हितशासनोक्तिः ॥४॥

॥ प्रवृत्ति–निवृत्त्युभयरूपा निष्ठा धर्ममीमांसेष्टा ॥

३७ निष्ठा तु शास्त्रादुभयस्वरूपा मीमांसया धर्मविदामभीष्टा ॥
यज्ञादिधर्मे विधितः प्रवृत्तिरधर्मतोऽसद्विषयान्निवृत्तिः ॥५॥

॥ प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुभयरूपा स्वस्वरूपस्थितिरूपा निष्ठा ॥

३८ सा वस्तुतोऽत्रानुभयस्वरूपा निष्ठा स्वरूपस्थितिरप्रवृत्तिः ॥
ताटस्थ्ययोगादचलप्रतिष्ठा सा स्यादुदासीनतयाऽऽत्मवृत्तिः ॥६॥

॥ वस्तुतो निष्ठायां न काचिदपि क्रिया सम्भवति ॥

३९ निष्ठा तु सा नैव भवेत् क्रियाख्या श्रद्धात्मिकाऽन्तर्हृदि चित्तिसत्त्वा ॥
आकृतिसत्ताऽऽत्मनि सन्द्रलीष्टा स्वानन्दसन्दोहसुधारसाप्ता ॥७॥

॥ योगे तत्तत्प्रक्रियानुगुण्याऽनुवृत्तिः ॥

४० योगेऽपि तत्तत्क्रिययाऽनुगुण्या धीनां यथासम्भवतोऽनुवृत्तिः ॥
तत्प्रक्रियासाधनया याऽनुनेया गुरूपदेशानुकृते विधेया ॥८॥

॥ योगो नाम द्वयोर्बहूनां वा सङ्गमैकसाध्यः ॥

४१ द्वयोस्त्रयाणां विहितो बहूनां योगः स एकत्र सुसङ्गमाप्यः ॥
प्रायः सजातीयतया सुयोग्यः क्वचिद्विजातीयतयाऽपि शक्यः ॥९॥

॥ एकस्मिन्नपि आत्मवस्तुनि योगः समाधिरूपः ॥

४२ एकस्य चैकत्वे चिदात्मनि स्वे योगः समत्वेन समाधिरूपः ॥
सैकात्मको निर्विषयावशिष्टः स्यान्निर्विशेषात् सकलाद् विशिष्टः ॥१०॥

॥ जीवात्म–परमात्मनो योगः परमः प्रधानः ॥

४३ जीवात्मना तत्परमात्मनैनयो योगः प्रधानः सकलात् प्रधानयोः ॥
सन्नामरूपादिगुणैकसत्त्वयोश्चिदात्मतत्त्वैः सकलैः समानयोः ॥११॥

॥ सजातीयवस्तुयोगे सर्वमान्यः समानो दृष्टान्तः ॥

४४ व्योम्ना परं व्योम रसो रसेन दीपश्च दीपेन जलं जलेन ॥
सच्चेतनं स्यात्तदिति चेतनेन यथाऽग्निनाऽग्निर्ह्यनिलोऽनिलेन ॥३२॥

॥(सदसतो र्विजातीययोरपि योगः सम्मतः)॥

४५ तद्वद् विजातीयगुणादिसिद्धयोः सच्चेतनाऽचेतनयोरुपाश्रयोः ॥
साक्षात् परोक्षात् सदसत्समृद्धयो र्योगः ससत्यानृतयोर्मिथस्तयोः ॥३३॥

॥(बाह्यभौतिकदृशा प्रत्यक्षसिद्धवस्तूनां साक्षात्कारः)॥

४६ ज्योतिःस्वरूपादिगुणानुयोगतः सूर्यादिदिव्यात्मविभूतियोगतः ॥
व्योमादिभूतोदितवैश्वरूप्यतः साक्षात्कृति र्बाह्यदृशा भवेत् सतः ॥३४॥

॥(परोक्षदृशा परवस्तुनः साक्षिस्वरूपेण साक्षात्कारः)॥

४७ सूर्यादिकेभ्योऽपि परस्य वस्तुनो नीरूपसत्त्वस्य सतश्चिदात्मनः ॥
बाह्यस्वरूपादिगुणावलम्बनाद् बुद्ध्यैव तस्यावगमः स्वसाक्षिणः ॥३५॥

॥(प्रकारान्तरेणापि तदनुभावः)॥

४८ तच्छब्दगम्यस्य परोक्षसत्त्वनस्तत्साक्षिणः केवलचेतनात्मनः ॥
सोऽहन्धिया तत्परवस्तुयोगिनः साक्षात्कृतिः साऽपि परोक्षवस्तुनः ॥
॥(स्वान्तर्यया अपरोक्षदृष्ट्या अन्तरात्मसाक्षात्कारः)॥ ॥३६॥

४९ अहम्पदप्रत्ययचित्स्वभाविनो नित्यानुभूतस्य निजान्तरात्मनः ॥
साक्षाद्नुसन्धानत आत्मयोगिनः साक्षात्कृतिः स्यादपरोक्षसत्त्वनः ॥३७॥

(अहङ्ग्रहोपासना तत्साधना)

५० योऽहम्मतिप्रत्ययतस्तपस्विना महङ्ग्रहोपासनया मनस्विनाम् ॥
योगो धियां सोऽभ्युदियात् तनुभृतां यतः स इष्टः परमो विपश्चिताम् ॥३८॥

(अत्रापि अन्तर्हितं परमात्मसाक्षात्कारतत्त्वम्)

५१ पूर्णात्मनस्तस्य परोक्षसत्त्वनः सत्यस्य साक्षादपरोक्षदर्शिनः ॥
सत्सामरस्यात् परतत्त्ववस्तुनः साक्षात्कृतिः सा परमा चिदात्मनः ॥३९॥

(अस्मिन् अर्थे प्राच्यामृषीणां मन्त्रदर्शनम्)

(अपश्यं गोपामनिपद्यमानम्०। तं पाकेन मनसाऽपश्यमन्तितः०।
(अत्रापश्यं विश्वप्सिं सप्तपुत्रम्॥ अपश्यं त्वा मनसा चेकितानम्०।
(अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानाम्० इत्यादिकं ऋङ्मन्त्रप्रतीकम्॥
(अपश्यमस्य महतो महित्वममर्त्यस्य मर्त्यासु विक्षु ॥

५२ प्राज्ञः पतङ्गोऽपि च सप्रितापसो प्रज्ञाक्षिको दीर्घतमास्तथापरे ॥
अपश्यमित्यार्षवचोभिरूचिरे तं दर्शनीयं ह्यपरोक्षदर्शनात् ॥२०॥

(अपश्यमित्येकेनैव क्रियापदेन त्रैविध्येन सद्दर्शनम्)

५३ तत्रैकयैव क्रिययाऽनुदर्शने त्रेधा हितं वस्तुपरं विमर्शनम् ॥
साक्षात्-परोक्षाद्-अपरोक्षतः सतां बाह्ये परे वस्तुनि चान्तरात्मनि ॥२१॥

(अस्मिन् दर्शने परमं वस्तुतत्त्वम्)

३ ५४ अपश्यमित्यत्र पतङ्गसूक्ते यत् तत्त्वदृष्ट्या ऋषिभिः प्रदृष्टम् ॥
सर्वान्तरात्मैव स वेदमन्त्रे ब्रह्मेति तद् ब्राह्मणतो निरुक्तम् ॥२२॥

३ ५५ साक्षाद् बहिर्विश्वविभूतिदर्शनं स्याच्चक्षुषा बाह्यदृशाऽनुदर्शनम् ॥
परस्य तु द्रष्टृगुणाद् विमर्शनं स्वान्ताश्रिताऽऽत्मन्यहमाप्रतीक्षणम् ॥२३॥

३ ५६ प्रत्यक्षमेवेदमदश्च दूरगं पूर्णं परोक्षं तदिति प्रमानुगम् ॥
प्रत्यक्ष्यहञ्चित्तिपरानुभावगं तत्साम्यरस्यात् परवस्तुतत्त्वगम् ॥२४॥

३ ५७ तेषां त्रयाणां च समन्वयेन योगः सुपूर्णः स गुणैः समेन ॥
सोऽन्यूनसत्त्वेन भवेत् समानो न्यूनो न मान्योऽप्यवमोऽसमानः ॥२५॥

३ ५८ एकैकमेवात्र तु योऽध्युपास्ते भवेदकृत्स्नो न स वेद तत्त्वम् ॥
एकत्वमेवास्ति समेषु पूर्णमन्यूनमेवाखिलवेदतत्त्वम् ॥२६॥

३ ५९ एकत्वसत्त्वे तदनेकसत्त्वं लीनं समस्तेषु तदेकसत्त्वम् ॥
स्यादेकतोऽनेकमिह स्वबीजाद् एकं सदा सिद्धमनेकसत्त्वे ॥२७॥

३९ (प्रत्यक्षस्य विश्वस्य पुरुषैकात्मतानुदर्शनम्)

(यदन्नेनातिरोहति ॥
पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भव्यम् ॥ उतामृतत्वस्येशानो
(नारायणः - ऋ.मं. १०।९०।२)

६० भूतं भवच्चेदमितो भविष्यं प्रत्यक्षसिद्धं पुरुषैकसत्त्वम् ॥
भूतात्मनस्तस्य विभूतितत्त्वं सन्दृश्यतां ब्रह्मगुणेन सत्यम् ॥२८॥

४१ (परोक्षस्य ब्रह्मात्मनः तस्य इन्द्रस्य तदिदं वैश्वरूप्यम्)

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ॥
इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ॥
४२ (गर्गः - ऋ.मं. ६।४७।१८)

उपनिषत् - युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति अयं वै हरयः,
अयं वै दश च शतानि च बहूनि च अनन्तानि च, तदेतद् ब्रह्म,
४३ अपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्, अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः,
इत्यनुशासनम् ॥ (बृ.उ.

६१ इन्द्रः स्वमायाभि रिहाद्रिमातृभि र्वाग्भिः स वाच्यो बहुरूप ईयते ॥
रूपं च रूपं प्रतिरूप सत्त्वकं प्राप्तो बभूवात्र स विश्वरूपकः ॥ २९ ॥

(इन्द्रात्मन स्तस्यैव अपरोक्ष सत्त्वेन सर्वान्तरात्मता।)

अहमिद्धि पितुष्परि मेधा मृतस्य जग्रभ ॥
अहं सूर्य इवाजनि ॥

(वत्सः काण्वः - ऋ॰मं॰ ८।६।१०)

६२ सिद्धोऽहमेवेह पितुः परात्मनो जग्राह मेधा ममृतस्य संविदम् ॥
सर्वान्तरात्माऽभ्युदितः सुसन्दृशा सोऽहमित्वा सूर्य इवाजनि स्वयम् ॥ ३० ॥

(मेधा तत्त्वपूर्ण साक्षात्कारस्वरूपसत्त्वम्)

सुसन्दृशं त्वा वयं प्रति पश्येम सूर्य ॥
विपश्येम नृचक्षसः ॥

(चक्षुः सौर्यः ऋ॰मं॰ १०।१५८।५)

६३ सुसन्दृशं त्वां परमं हि पुरुषं अक्षर मिन्द्रं सकलेन्द्रियात् परम् ॥
साक्षात् परं सूर्यममुं नृचक्षुषा प्रत्यञ्चि पश्याम्यपरोक्ष सन्दृशा ॥ ३१ ॥

(साक्षात्कारयोगसिद्धिः ॥

६४ सर्वस्वभूताऽऽत्मनि सत्त्वशुद्धिः संवित्- क्रिया- भावन सत्यबुद्धिः ॥
तत्राप्रमादात् परचित्समृद्धिः सर्वात्मसाक्षात्कृति योगसिद्धिः ॥ ३२ ॥

॥ इति द्वितीया कला सम्पूर्णा ॥

विश्वभूति पूर्ण मिन्द्र मुत्तमं सुसन्दृशं
विश्वचेतसोऽपरोक्ष सन्दृशा ऋतस्पृशम् ॥
विश्वचक्षुषं समक्ष मेव पश्यतार्चिषं
दैवरात वाक्सुयोग विक्षुधा समाश्रिषम् ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीया कला ॥

॥ आत्मसाक्षात्काराभ्यर्थना ॥

६५ प्रज्ञात्मसाक्षात्कृतिमात्मनोऽर्थये
प्रज्ञानतो योगसुधां स्वतृप्तये
प्रवृत्तये सत्त्वसतो निवृत्तये
प्रत्यञ्चि निष्ठार्थमनन्तशान्तये ॥१॥

" गोषा इन्द्रो नृषा असि- अश्वसा वाजसा उत "
आत्मा यज्ञस्य पूर्व्यः ॥
(मेधातिथिः) (ऋ॰मं॰ ९।२।१०) (सोमः)

६६ विज्ञायतां संविदुपास्ति कर्म- यज्ञस्य धर्मस्य सतोऽखिलस्य ॥
ज्ञाता तथा कामयिता च कर्ता भोक्ताऽयमात्मेन्दुरिहास्ति पूर्व्यः ॥२॥

आत्मास्तित्वप्रसिद्धेः करणम्- अन्तश्चेतनास्फुरणम् ॥

६७ आत्माऽयमन्तर्हृदि संस्फुरन् सदा
सत्प्रत्ययेनाप्यहमेक्ष्यते विदा ॥
नास्य प्रसिद्धिः स्फुरणं विनेशतः
तच्चात्र देहेऽन्तरनुप्रवेशतः ॥ ३॥

आत्मेन्द्रिययोग एव प्रवृत्ति-निवृत्ति-निष्ठादिहेतुः ॥

६८ विनैव बुद्ध्याद्यखिलेन्द्रियाणां
परिग्रहं स्वान्तरमान्तराणाम् ॥
न केवलस्यात्मन आदिवृत्तिः
युज्येत बाह्ये विषये प्रवृत्तिः ॥४॥

६९ नहीन्द्रियाणामपि केवलानां
प्रवृत्तिरप्यात्मचिता विना स्यात्
तस्मादिहात्मेन्द्रियसत्त्वयोगात्
सिध्येत् समस्तव्यवहारयोगः ॥५॥

७० ज्येकं त्रयाणां जगतां प्रकाशकं
ज्योतिः परं स्थावरजङ्गमात्मकम् ॥
प्राणात्मकं चाक्षुषमैन्द्रसत्त्वकं
सूर्यं विदुस्तं परदेवतात्मकम् ॥ ६ ॥

—

७१ धीनां प्रवृत्तिर्बहिरान्तराणां
धीदेवतानां हृदि चित्पराणाम् ॥
अनुग्रहात् स्यात् परचेतनानां
मिथोऽनुयोगोऽभ्युदयाननानाम् ॥ ७ ॥

—

७२ प्राप्ते पराग्ज्योतिषि तु प्रतीचीं
दिशं जगच्चक्षुषि सत्यदृश्ये ॥
चिज्ज्योतिरेवान्तरितं शरण्यं
प्राप्यं सुखं स्वात्मनि चिद्वरेण्यम् ॥ ८ ॥

—

७३ ततः स्वयं वासनया समन्तात्
बहिः पतन्तीह यदेन्द्रियाणि
स्वतोऽन्तरात्मा विषयस्य बिम्बं
गृह्णाति चादर्शवदच्छबुद्धौ ॥ ९ ॥

—

७४ बुद्ध्यादयः स्वे विषये प्रवर्तितुं
विनिःसरन्तीह बहिर्यदाऽऽत्मनः ॥
निरुध्य च स्वैरगतिं स्वशास्त्रतः
शशास्तु रेषां नियतप्रवृत्तये ॥ १० ॥

—

७५ यतोऽत्र सर्वत्र शरीरिणां सदा
मताः सुखार्थाः सकलाः प्रवृत्तयः ॥
विधेर्निषेधादपि वस्तुबोधतः
सत्यं सुखाप्यादिदिशुः परं हितम् ॥ ११ ॥

—

७६ साक्षाद् वने वानरजन्तवो वृथा
वृक्षात् समुड्डीय च वृक्षमन्यथा
शरीरयात्रामनुनीय सर्वथा
न ते लभन्ते निजमास्पदं यथा ॥ १२ ॥

—

७७ तथाऽबन्धौ वानरवन्नरोऽप्ययं
माऽभूद् वृथैवेति हितानुशासनम् ॥
सच्छासनाच्छास्त्रमिति प्रमान्वयं
वेदाद्यमार्षेय मृषादिवाङ्मयम् ॥ १३ ॥

७८ विधेर्निषेधादपि वस्तुबोधाद्
यद् प्रवृत्तं हितशासनेन ॥
तदेव शास्त्रं भियत प्रवृत्त्यै
सदात्मनिष्ठार्थमितो निवृत्त्यै ॥ १४ ॥

७९ यथा समुप्तं भुवि बीजमङ्कुरद्
वृक्षात् सजातीय फलाय कल्पते ॥
क्षेत्रादिदोषेऽन्तरितं तु तत्फलं
कालान्तरे वा समुदेत्यनिष्फलम् ॥ १५ ॥

८० यदीह तन्मूलत एव दूषितं
बीजं तदावापकृतो सकल्मषम् ॥
विलीयते तत् प्रतिचेत् समुद्गतं
न तत् फलार्हं फलितं त्वसद्गतम् ॥ १६ ॥

८१ मानेन शास्त्रोक्तहितार्थशिष्टं
मन्त्रादिजं यद् दृष्टफलार्थमिष्टम् ॥
सच्छ्रद्धयाऽनुष्ठितमात्मशिष्टं
सत्यं फलं तज्जनयेद् यथेष्टम् ॥ १७ ॥

८२ क्वचित्तु कालेऽन्तरिते च कर्मणि
न्यूनेऽतिरिक्ते क्रमशः फलेदिह ॥
असत्कृते कर्मणि वाऽन्यथाकृते
फलं तथैवाप्यसदन्यथा भवेत् ॥ १८ ॥

८३ यदा तु हेत्वन्तरतोऽफलार्हं
तस्यैव भाव्यं फलमप्यदृष्टम् ॥
स्यात् स्थूलसूक्ष्मादिगुणादिपूर्वं
यत्नानुरूपानुगुणादिपूर्वम् ॥ १९ ॥

८४ कर्तव्यबुद्ध्या परसत्यतत्त्वजं
धर्मं स्वशास्त्रोदितमान्वियान्निजम् ॥
फलं तु दृष्टं तददृष्टमेव वा
तस्येह वा सम्भविता परत्र वा ॥२०

२

८५ स्वात्मानमादौ वयसाऽप्यवस्थया
देहेन्द्रियाद्यैः स्थिति बुद्धि वृत्तिभिः ॥
शक्त्या च युक्तोऽधिकृतं विदन् सदा
प्रवर्ततां संविदुपास्ति कर्मभिः ॥ २१ ॥

२

८६ यथेह लोकेऽपि निजाधिकारं
ज्ञात्वैव सर्वत्र हि वर्तमानः ॥
महोदधेः सन्तारणादि कार्ये
पारं परं पश्यति सन् समर्थः ॥ २२ ॥

२

८७ तथा हितेऽर्थे परमार्थसाधके
योगेऽनुभोगे सुमतेऽप्यबाधके ॥
प्रवर्तमानो निजशक्तितो मुदा
सुखान्निजात् प्रच्यवते स संविदा ॥२३॥

२

८८ अथाविदित्वैव हि शक्तिमात्मनः
श्रुत्वा फलं यत्र महत्तरं पुनः ॥
तत्रासमर्थोऽपि तमर्थमाचरन्
सुखान्निजात् प्रच्यवतेऽवशं जनः ॥ २४ ॥

२

८९ देहेऽयमात्मैव परं सुखास्पदं
दुःखास्पदं केवलभौतिकं त्विदम् ॥
बिभेति नैको विषयाद् विविक्तगो
भयं भवेदन्यत एव निश्चयात् ॥ २५ ॥

२

९० नित्यं सुखं सिद्धमिहात्मनि स्वतः
सर्वानुभाव्यं विषयान्निवृत्तितः ॥
दुःखं तु तस्मात् सुविरुद्धमन्यथा
प्राप्यं हि ताद्यैर्विषयैः प्रवृत्तितः ॥ २६ ॥

२

९१ स्वातन्त्र्यमेवेह सुखं स्वतोऽचलं
दुःखं तु नित्यं परतन्त्रकं चलम् ॥
निवृत्तये तत्परतन्त्रतोऽनिशं
नेयं स्वतन्त्रात्मसुखाप्तये भृशम् ॥ २७ ॥
(एवं प्रतिपादितेऽर्थे कश्चिदाक्षेपः)।
९२ यद् वै पुना रम्यपवित्रवस्तुनः
सम्भावनावृत्तिपदस्य दर्शनात्
सुगन्धिसच्छीतलतैलचन्दनैः
देहेन्द्रियाद्यैः परितो विलेपनात् ॥ २८ ॥

९३ वीणाऽबलाकोकिलकण्ठयोगिनो
मञ्जुस्वरस्य श्रवणाच्च गायनात् ॥
आस्वादनात् सन्मधुनो रसस्य वा
संसर्गतः स्त्री-धन-हेमसम्पदाम् ॥ २९ ॥

९४ प्रत्यक्षमेवेदमहर्निशं सुखं
बाह्ये पदार्थेऽप्यनुभूयतेऽखिलैः ॥
तस्मात् कथं दुःखमयं कुतः सतां
बाह्यं पदार्थादिकमित्युदीर्यताम् ॥ ३० ॥
(तदाक्षेपस्य समाधानम् ॥
९५ सङ्कृष्यते यद्यपि चैकरूपकं
सोष्ण्यप्रकाशादिगुणात्मकादिकम् ॥
तथाऽपि तद्योगसुखे यदिष्टता
तत्तत्प्रकृत्सा भाविताऽनुरूपिका ॥ ३१ ॥

९६ तद्यत्र कुत्रापि च बाह्यवस्तुतो
नैवैकरूप्येण हि सर्वथाऽखिलैः ॥
न येन केनापि च लेशतोऽपि वा
सुखं कदाऽप्यैक्यतयाऽनुभूयते ॥ ३२ ॥
॥ इति तृतीया कला सम्पूर्णा ॥
सर्वमेव सत्सुखं स्वतन्त्रमेव विद्यते
दुःखमेव पारतन्त्र्यमित्यतो निवेद्यते ॥
दैवतेन्द्रवेदसत्त्वबाग्रसेन तर्प्यते
दैवरातवाग्विदाऽऽत्मयोगसत्सुधाऽर्प्यते ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थी कला ॥

९७ अन्तर्हितं यत् सुखमात्मनि स्फुरेद्
देशे च काले विषयाद् विविक्तके ॥
बाह्ये पदार्थेऽपि च तस्य लेशतो
बहिस्तु तद्भावनयाऽनुभूयते ॥ १ ॥

९८ मूर्खो मुखेऽन्तः स्रवता रसेन वै
रुचिः पदार्थे रसनाश्रितेन वा
तत्रान्यथा बाह्य पदार्थ संस्थितः
स्थूलो गुणोऽपीतरथाऽनुभूयते ॥ २ ॥

९९ यथा रुचिः स्वां रसनामधिष्ठिता
बाह्ये पदार्थेऽपि सदा प्रवर्तते ॥
तत्त्वप्रकृत्याऽनुगुणं ह्यनेकधा
तत्रेष्ट सद्भाव धियाऽधिगम्यते ॥ ३ ॥

१०० तथैव सर्वं सुखमात्मनिष्ठं
नैवांशतोऽप्यत्र पदार्थनिष्ठम् ॥
तथाऽपि तद्बाह्य पदार्थ योगात्
सदा जनान्तः समुदेति हृद्यम् ॥ ४ ॥

" तद्यथा हिरण्यनिधिं ह्युपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः,
एवमेवेमाः सर्वाः प्रजाः अहरहर्ब्रह्म गच्छन्त्यः एतं ब्रह्मलोकं
न विन्दन्ति " इति ॥ (छां. उ.)

१०१ भूमौ यथा गुप्तनिधिः स्वभावाद्
अज्ञानमात्राद् यदसन्निव स्यात् ॥
तथाऽऽत्मन्चिद्वस्तु सुखं स्वभावे
अज्ञानमात्रेण सदा सदेव ॥ ५ ॥

१०२ निजान्तरे निर्विषयात्मचित्सुखं
नित्यं सुषुप्तावनुभूयतेऽखिलैः ॥
रागाद्यभावादनुभूतमप्यदो
नैव स्मृति-ज्ञप्ति-सवृत्ति सत्पदम् ॥ ६ ॥

३०३ क्वचित् सुषुप्तावपि भोजितेन
ज्ञानाद्यभावेऽपि सदोषध्येन ॥
तद्व्याधिदोषादिनिवृत्तिसौख्यं
प्रत्यक्षदृष्टं सुहितं प्रमुख्यम् ॥ ७ ॥

३०४ असन्निधानादनुमानसाधितं
वन्ह्यादिवत् तत्तु परोक्षमूहितम् ॥
पाकादिकार्येष्वसमर्थमाश्रितं ॥
प्रत्यक्षवन्नैव गुणप्रदं हितम् ॥ ८ ॥

३०५ तथा सुषुप्तावपि जागृतौ सतां
अज्ञानभुक्तं ह्यमृतं विषादिकम्
ज्ञातुं न शक्यं न पुनस्तदूहितुं
वक्तुं तदास्वादरसं रुचेः सुखम् ॥ ९ ॥

३०६ तस्मात् समस्तं स्वधिया सुसाधितं
तथ्यात् फलार्हं निजसंविदा धृतम् ॥
तत् संविदा सत्क्रिययेच्छयाऽर्थिनां
तत्वेन साध्यं सकलं मनीषिणाम् ॥ १० ॥

३०७ बाह्यैः पदार्थैर्विषयैः सहोदितं
सुखं स्वयं तत् क्षणिकं ह्यशाश्वतम् ॥
लोकेऽत्र यावद्विषयादिभाविकं
विक्षेपकं दुष्टमसत्स्वभावकम् ॥ ११ ॥

३०८ यत् कृत्रिमं तत्तु विकारशील-
मागन्तुकं निर्गमनादिशीलम् ॥
जातं समस्तं मरणादिशीलं
तत् कल्पितं स्वल्पगुणादिशीलम् ॥ १२ ॥

३०९ अकृत्रिमं सर्वगुणादिसिद्धं
नैसर्गिकं वस्तु सदा सुसिद्धम् ॥
अकल्पितं तत् स्वयमेव शुद्धं
सत्यं निजं वस्तु परं प्रबुद्धम् ॥ १३ ॥

१३० तदाऽऽजागृतौ सत्यसुखं सदैत्यजतां
प्रापञ्चिके वा परमार्थके सताम् ॥
सर्वात्मना ऽऽत्मेन्द्रियबुद्धियोगिनां
सर्वं सुसाध्यं यति-योगि- भोगिनाम् ॥ १४ ॥

—

१३१ निजाप्रमादेन हृदि प्रबोधतो
धीसंयमान्निर्विषयप्रयोगतः ॥
सर्वेन्द्रियावृत्ति- निवृत्तिभावतः
सिध्येत् परानन्दरसोऽनुभावतः ॥ १५ ॥

—

१३२ स्वात्मन्यहंस्फूर्ति चिते विमर्शनं
स्वान्तः प्रशान्तात्मसुधीप्रकर्शनम् ॥
सर्वात्मभावानुगुणानुदर्शनं
साक्षात्कृते योगसुधाभिमर्शनम् ॥ १६ ॥

—

॥ साक्षात्काररूपं परमात्मनः परमपदानुदर्शनम् ॥
॥ तस्य परोक्षभाषयाऽनुश्रवणम् ॥

—

" तद् विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ॥
दिवीव चक्षुराततम् ॥
(मेधातिथिः - ऋ.सं. १।२२।२०)

—

१३३ विष्णोः पदं तत् परमं स्वसंविदा
पश्यन्ति योगादिह सूरयः सदा ॥
परोक्षमीशं प्रति दर्शनीयता
संश्रूयतामृक्षु परोक्षवाच्यता ॥ १७ ॥
॥ तद्विशिष्टस्वरूपविमर्शनम् ॥

१३४ परात्मनः पूर्णपदानुदर्शनं
तत् स्वानुभावोदित सन्निदर्शनम् ॥
मेधातिथेस्तत् तपसा विमर्शनं
साक्षात्कृतेस्तात् परमात्मदर्शनम् ॥

—

(परोक्षस्यापि तस्य प्रत्यक्षवदेव दर्शन समर्थनम् ॥)

१३५ परोक्षतः संश्रुतमीश्वरं परं
पूर्णं तमन्तर्बहिरप्यगोचरम् ॥

अपश्यमित्याहुरितः परात्परं
साक्षात्कृतात्मन्यनुभावगोचरम् ॥ १९ ॥
(॥ अस्मिन् अर्थे ऋङ्मन्त्रप्रमाणनिदर्शनम् ॥)

३३६ महर्षिभिर्मन्त्रदृशाऽनुदृष्टं
अपश्यमित्यार्षवचोऽनुशिष्टम् ॥
सर्वान्तरात्मेति तमाहुरिष्टं
समर्थितं शास्त्रदृशा विमृष्टम् ॥ २० ॥

तत्र यथार्थसङ्गतिप्रदर्शनम् ॥

३३७ परोक्षसिद्धस्य सतः परात्मनः
तद्विश्वरूपात्म विभूति सन्त्वनः ॥
प्रत्यक्षवद्दर्शनमात्मवेदिनां
सङ्गच्छतेऽन्तर्बहिरात्मभाविनाम् ॥ २१ ॥

तत्र पतङ्ग-दीर्घतमसो ऋषयोरेकरूपानुदर्शनम् ॥

"अपश्यं गोपामनिपद्यमान-
मा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ॥
स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान
आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥

(३) (ऋ॰ मं॰ १०।१७७।३॥ (२) ऋ॰ मं॰ १।१६४।३१)

३३८ १ विश्वस्य गोपा अनिपद्यमानः
२ सान्तर्बहिर्वृत्तिनिवृत्तिमानः ॥
४ दिशः समस्ता विषमा वसानः ॥ २२ ॥
३ सृष्टिस्थिति प्रत्युपसंहृतीनः)

३३९ ज्योतिर्विभूतिर्भुवनेषु रूढो
योऽन्तर्वरीवर्ति चिता निगूढः
दृष्टः पतङ्गात्मदृशा निरूढः
सन्दृश्यतां दीर्घतमोऽन्तरूढः ॥ २३ ॥

॥ दीर्घतमसो दर्शनान्तरम् ॥

" अस्य वामस्य पलितस्य होतु-
स्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः ॥
तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्या-
त्रापश्यं विश्पतिं सप्तपुत्रम् ॥
(ऋ. मं. १।१६४।१)

३२० लोकत्रये व्याप्ततमो विशिष्टः
ज्योतिस्त्रयात्मा सकलान्तरिष्टः ॥
साक्षादुदीर्णश्रिति भूतिशिष्टः
साक्षात्कृते दीर्घतमोऽनुशिष्टः ॥ २४ ॥

॥ अन्यत्र सध्रि-तापसौ ऋषयोः समानदर्शनम् ॥

" एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश
स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे ॥
तं पाकेन मनसाऽपश्यमन्तित-
स्तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम् ॥
(ऋ. मं. १०।११४।४)

३२१ एकः परात्मा प्रततः सुपर्णः
प्रचेतनः सर्वगुणैः सुपूर्णः ॥
विश्वं प्रविष्टः स्वचितोपपर्णः
साक्षी विचष्टे समदृष्टिपूर्णः ॥ २५ ॥

३२२ वाचा स्वमात्राऽसु समन्वयाप्यः
वाच्यो मिथो लेहनसामरस्यः ॥
पक्वेन सोऽन्तर्मनसोपदृश्यः
प्रत्यक्षि शान्तिं समुपैत्यदृश्यः ॥ २६ ॥

३२३ पूर्णः स्वशक्त्यात्मसुपूर्णवाचा
प्राणात्मसत्त्वोदितदिव्यवाचा ॥
द्रष्टा स्वयं तापसमन्त्रवाचा
सन्दृश्यतामात्मनि वेदवाचा ॥ २७ ॥

" प्रत्यक्षि अपरोक्षात्मदर्शनम् "

प्रत्यगात्मनः अपरोक्षदर्शनम्

वामदेवस्य

" अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवाँ ऋषिरस्मि विप्रः "
अहं कुत्समार्जुनेयं न्यृञ्जेऽहं कविरुशना पश्यता मा ॥
(ऋ. मं. ४।२६।१-३)

" अहं भूमिमददामार्याय० २
" अहं पुरो मन्दसानो व्यैरम्० ३

अत्र वामदेवादीनां ब्रह्मात्मतत्त्वदर्शनम् "

३२४ ते वामदेवादि महर्षयः परे
तस्मिन् परोक्षे पुरुषे परात्परे ॥
प्रत्यग्दृशा स्वं ददृशुर्निजान्तरे
प्रत्यक्षतो मन्त्रमुखात् तदूचिरे ॥ २८ ॥

(अत्र आत्मनः अहम्प्रत्ययानुयोगदर्शनम् ।)

३२५ तत्राप्यहम्प्रत्ययचिद्विमर्शनं
तद् विश्वरूपात्मकवस्तुदर्शनम् ॥
सत्प्रत्यगात्मप्रतिसंविदर्चनं
सत्यापरोक्षानुभवानुवाचनम् ॥ २९ ॥

॥ तत्रेदमौपनिषदं प्रधानं प्रमाणवचनम् ॥

" ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेद् अहं ब्रह्मास्मीति तस्मात् तत् सर्वमभवत्, तद् यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्, तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणाम्, तद्धैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे "अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति "
(बृ. उ. १।४।१०)

३२६ ब्रह्मैव सर्वं केवलमास निर्भयं
ब्रह्माऽहमस्मीति तदन्ववेत् स्वयम् ॥
तस्माद्धि तत् सर्वमिदं स्वतोऽभवत्
तत्संविदाऽपीह नरस्तथा भवेत् ॥ ३० ॥

(तत्र वैदिकमार्षेयं दृष्टान्तान्तरम् ॥

" अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिः
अहं धनानि सञ्जयामि शश्वतः ॥
मां हवन्ते पितरं न जन्तवः
अहं दाशुषे विभजामि भोजनम् "

(वैकुण्ठः इन्द्रः । (ऋ. मं. १०।४८।१-११)

"अहमिन्द्रो न परो जिग्य इद्धनं
न मृत्यवेऽवतस्थे कदा चन ॥ (६) ॥
" अभी३ दमेकौ असिम निः षाट् ॥(७)

१२७ वैकुण्ठ इन्द्रः स्वनुभावयोगतः
तद्विश्वरूपात्मविभूतियोगतः ॥
विश्वात्मसाक्षात्कृतिचित्प्रयोगतो
वेदेन्द्रसत्त्वं समदृक् स्वभावतः ॥ ३१ ॥

१२८ तत्पारमैश्वर्यगुणादियोगतः
प्रज्ञान-विज्ञानगुणप्रभावतः ॥
इन्द्रात्मजो विश्वजगत्सुयोगतः
स ज्ञानरस्याद् विविदेऽनुभावतः ॥ ३२ ॥

इति चतुर्थी कला सम्पूर्णा ॥

वेदवागुरीताऽऽत्मसुस्वरा सुगीयतां
दैवतात्मपूर्णसंविदन्तरामणीयताम् ॥
दैवतेन्द्रसत्त्वभावनाऽहमा प्रतीयतां
दैवरातहृत्सुयोगचित्सुधा प्रपीयताम् ॥ ४ ॥

॥ अथ पञ्चमी कला ॥

॥ वाचः आम्भृण्याः ऋङ्मन्त्र दर्शनम् ॥

॥ स्वात्मनः सर्वात्मशक्ति स्वरूपानु श्रवणम् ॥

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः ॥
अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा ॥
(ऋ.मं. १०।१२५।१-८)

३२९ सर्वात्मना देवगणादिना वृता
सत्ता चिति ज्ञप्ति कृतीषणाद्धता ॥
वाग् विश्वतो वाचकशक्ति सम्भृता
साक्षात्कृते स्वर्जीति योगसम्भृता ॥ १ ॥

३३० वागात्म चिन्नाम-स्वरूप दर्शनं
सत्याक्षरब्रह्म वचः समर्थनम् ॥
सच्चेतना शक्ति गुणानुमर्शनं
वाचः परं तत् परमार्थ दर्शनम् ॥ २ ॥

(प्रत्यक्ष-परोक्ष-अपरोक्ष दर्शनेषु)
(विशेषाविशेष वस्तुतत्त्व समर्थनम् ॥)

३३१ एकस्य तस्यैव परोक्षदर्शिता
पूर्णात्मता बिन्दुस्वरूपताऽऽश्रिता ॥
प्रत्यक्षदृष्टेरिह विश्वरूपता
विभूतियोगोदित सत्त्वपूर्णता ॥ ३ ॥

३३२ अध्यात्मयोगादपरोक्षं दृङ् मता
सा प्रत्यगात्मन्यपि चेतनात्मता ॥
स्वात्मन्यहम्प्रत्ययवित्सुगम्यता
सद्वस्तु तत्त्वात् स्वचिताऽवगम्यताम् ॥ ४ ॥

तुरीयपदात्म सन्दर्शनम् ॥ औपनिषदम् ॥
“ नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे,
असावदो मा प्रापत्, अहमदः प्रापम् ॥
(बृ.उ. ५।१४।७)

३३३ द्रष्टाऽयमात्मैव निजान्तरीयः
सन्दृक्परो दर्शयिता तुरीयः ॥
तदेनयोरप्यनु दर्शनीयः
सोऽहम्पदप्रत्ययतोऽनुनेयः ॥ ५ ॥

तुरीयपदात्मिका वाक् गायत्री ॥

तत् ते सवितस्तुरीयं पदं पश्यामि दर्शितम् ॥
ज्योति विश्वस्य दर्शयत् ॥
(छन्दोदर्शनम्, अनुवाकः, ३।१।२)

३३४ स्वयं प्रपश्यत् परि दर्शयत् परं
परोक्षसिद्धं समसाक्षिचित्परम् ॥
ज्योतिः प्रतीकं प्रति दर्शनीयतां
योगेन विन्देत बहिर्दृशोदिताम् ॥ ६ ॥

३३५ ज्योतिर्हि विश्वस्य तु दर्शयत् स्वकं
योऽन्यन्तरात्मन्यपि दृक् सुसत्त्वकम् ॥
तद् दर्शनीयं सवितुस्तुरीयकं
धीयोगसन्दृक्परमन्त्रात्मकम् ॥ ७ ॥

३३६ द्रष्टाऽयमन्त्रः स्वयमात्मदृष्ट्या
दिव्यात्मनो दर्शयिता परेक्ष्या ॥
प्रसन्धिनेताऽऽत्मनि सत्त्वसृष्ट्या
प्रज्ञानसन्दर्शनयोगदृष्ट्या ॥ ८ ॥

अस्मिन् अर्थे आर्षेयं प्रमाणान्तरम् ॥

अयं प्रजानन् अजन्यः सन् अमर्त्यः
अयं विश्वथा राजतेऽन्तर्य एकः ॥
अयं स्वराट् सम्राड् विभुः प्रभुः
स हंसोऽयममृतो विश्ववेदाः ॥
(छन्दोदर्शनम् अनु. ५।२।१२)

॥ आत्मदर्शनोपदेशः ॥

३३७ यो वा अजन्योऽपि लसन् अमर्त्यो
यो विश्ववेद्या अमृतश्च सत्यः ॥
सोऽहन्त्विति प्रत्ययतो परोक्षः
स्वान्तर्यधी योगदृशा प्रतीक्ष्यः ॥ ९ ॥

उपनिषत्सु आत्मदर्शनोपदेशः ॥

३३८ तद् याज्ञवल्क्यः परमं सुखास्पदं
हितं प्रियस्यात्मन एव दर्शनम् ॥
सर्वार्थदं प्राह परार्थसाधनं
द्रष्टव्य आत्मेति च मार्गदर्शनम् ॥ १० ॥

आत्मदर्शने श्रवणादीनि साधनानि ॥

३३९ उद्दिश्य तत् तादृशमात्मदर्शनं
श्रोतव्य इत्यादिममाह साधनम् ॥
तदात्मनोऽपि श्रवणं प्रतीयतां
श्रुत्या तथाऽऽचार्यमुखात् प्रगृह्यताम् ॥ ११ ॥

३४० श्रुतस्य तत्त्वेन परोक्षतः श्रुतेः
तस्यापरोक्षादनुभावतः स्थितेः ॥
सत्प्रत्ययावृत्ति गुणक्रियात्मकं
तत्रोपदिष्टं मननं हृदात्मकम् ॥ १२ ॥

३४१ तथा मतस्यापि च सत्स्वरूपात्
सद्भावसम्पत्तिकृते ~~[illegible]~~ प्रयोगात् ॥
तदेकनिष्ठात्मक मान्तिमं स्यात्
साध्यं निदिध्यासनमात्मयोगात् ॥ १३ ॥

३४२ तस्माद्दृगादेर्वचना दृशीणां
पूर्णानुभावो परतेक्षणानाम् ॥
स्वान्तश्चिदात्मैव सदा सुखार्थी
प्रत्यग्दृशा तत्त्वविदाऽभ्युपेयः ॥ १४ ॥

अस्मिन् विषये आक्षेपादि विमर्शनम् ॥ ४

३४३ रूपादिहीनस्य परात्मनोऽजैनं
शब्दैरनुश्रावितमत्र दर्शनम् ॥
शास्त्रीयमाहोस्विदिदं हि लौकिकं
तत् किं विधं वा कथमित्यनूद्यताम् ॥ ३५

३४४ नीरूप आन्तर्यतमः परात्मा
नैवेह नेत्रेन्द्रियगोचरः स्यात् ॥
बुद्ध्या हृदा ज्ञेय इति प्रसिद्धं
तद्दर्शनं ज्ञानमिति प्रबोध्यम् ॥ ३६ ॥

(अस्मिन् अर्थे — औपनिषदं प्रमाणवचनम्)।
एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ॥
दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥
(कठोपनिषत् १।३।१२)
मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥
(कठो० २।१।११)

३४५ स दृश्यतेऽप्यग्र्यसूक्ष्मबुद्ध्या
एष आत्मा मनसाऽयमृध्या ॥
ज्ञाता तथा ज्ञापयिताऽन्तरिष्या
ज्ञातव्य एवात्मनि शास्त्रदृष्ट्या ॥ ३७ ॥

अस्मिन् अर्थेऽपि पुनरवान्तराशङ्काक्षेपः ॥

३४६ ज्ञेयं परं वस्त्विति सम्मतेऽपि तत्
जडं परिच्छिन्नमसम्मतं भवेत् ॥
यद् इन्द्रियैर्ग्राह्यमिहाक्षिवृत्तितः
तद् इन्द्रियान्न्यूनमिति प्रतीतितः ॥ ३८ ॥

३४७ यद् ग्राहकं चेतनमिन्द्रियाणां
यत् प्रेरकं प्रत्यग् अचेतनानाम् ॥
वृत्त्या तदग्राह्यमथाप्यसाध्यं
ज्ञानेन बुद्ध्यादिभिरप्यवेद्यम् ॥ ३९ ॥

३४८ ज्ञातारमात्मानमिमं प्रकाशकं
ज्ञातुं प्रवर्तेत यदीन्द्रियं स्वकम्
तस्यासमर्थस्य हृदः सवृत्तिकं
तद्धीन्द्रियत्वं स्वयमेव नश्यति ॥२०॥

३४९ तस्मादमेयस्य चिदात्मवस्तुनो
ज्ञानं कथं कीदृगिति प्रतीयताम् ॥
उपक्रमन्तेऽत्र यदर्थमर्थिनः
शास्त्राणि तान्यन्वखिलास्तथा जनाः ॥२१॥

॥ तत्र समाधानम् ॥

३५० यः सर्वविज्ञानपराश्रितात्मा
सर्वेश्वरः सन् परशक्तिसत्त्वा ॥
सृष्ट्वा जगत् सर्वमनुप्रविष्टः
साक्षी स्वयं तत् परिपश्यतीक्षणम् ॥ २२॥

३५१ स प्रत्यगात्मा स्वचिता प्रभूतः
सर्वान्तरस्तिष्ठति साक्षिभूतः ॥
तस्मात् परो नास्ति हि तस्य वेत्ता
द्रष्टा तथा कामयिता च कर्ता ॥२३॥

अस्मिन् अर्थे औपनिषदं प्रमाणम् ॥

एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता
कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः ॥

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः
प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र ॥
तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य
स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेश ॥ इति ॥

(प्रश्नो० ४।११)

३५२ तस्माच्चिदात्मैव सदाऽखिलान्तरो
द्रष्टेति तत्त्वेन च शास्त्रदृष्टितः ॥
द्रष्टृत्वधर्मान्निजदृक्सुगोचरः
सद्दर्शनं तत् परमात्मदर्शनम् ॥ २४ ॥

३५३ स स्वात्मभावस्य सतो विमर्शनं
सत्यं तदेवेदमिहात्मदर्शनम् ॥
स्वान्तः स्वभावेन सदा समासनं
स्वात्मानुभावेन समं समापनम् ॥ २५ ॥

३५४ स्वभावतो यः स्वयमन्तरात्मा
यद्यप्ययं निर्विषयोऽत्र सत्यः ॥
तथाऽपि सर्वत्र स एव शक्तः
संवित्क्रियेच्छाविषये स्वतन्त्रः ॥ २६ ॥

३५५ वक्ताऽऽन्तरः प्राणयिता च मन्ता
द्रष्टा तथाऽऽकर्णयिता चिदात्मा ॥
सिध्दः स्ववाक्प्राणमनोऽक्षिकर्णः
सञ्चेतनो धीन्द्रियसत्त्वपूर्णः ॥ २७ ॥

३५६ स वाङ्मयः प्राणमयो मनोमयः
चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः स चिन्मयः ॥
वागादिपञ्चेन्द्रिययोगतो बहिः
प्रवर्तते चेतयिता स्वरादिभिः ॥ २८ ॥

३५७ नैते मता आत्मन एव धर्माः
नैवोदितास्तस्य त एव धर्माः ॥
स एक एवात्र सदैकरूपः
सर्वत्र सत्त्वैव चिदात्मधर्मः ॥ २९ ॥

३५८ वागादिकानां वचनादिधर्माः
नैवेन्द्रिणामपि ते स्वतन्त्राः ॥
यतोऽन्तरेणात्र चिदात्मसत्तां
नैवेह तेषां विषये प्रवृत्तिः ॥ ३० ॥

३५९ यदीन्द्रियाणामिह ते स्वधर्माः
वागादिकानामपि वाचनाद्याः ॥
वक्तुं स्वमात्मानमथात्र बोद्धुं
द्रष्टुं तथा श्रोतुमदोऽभविष्यत् ॥ ३१ ॥

३६० यदिन्द्रियेभ्योऽपि परश्चिदात्मा
तदिन्द्रियैः सोऽयमभेय इष्टः ॥
तदिन्द्रियाणामवलम्ब सत्त्वा
तत्साक्षिभूतोऽखिलवृत्तिधर्मा ॥ ३२ ॥

इति पञ्चमी कला सम्पूर्णा ॥

[illegible]
दृश्यतां कथं प्रचेतनः परो दृशा तथा
दृश्य एव नो भवेत् स सन्दृगेव सर्वथा ॥
दैवतेन्द्र आन्तरः सर्वेन्द्रियात् सदाऽतते
दैवरातवेदवाक्समीरणेन चेतते ॥ ५ ॥

अथ षष्ठी कला ॥ ३

॥ गायत्री वाक् प्रस्तारः ॥

३६१ गायत्रि सञ्ज्ञा परमन्त्रवर्णा
तच्छन्दसा (ऽऽ) ज्ञा पदपादवर्णा ॥
परोक्षसद्ब्रह्मतनू रुदीर्णा
साक्षादियं वाक् परमार्थपूर्णा ॥ १ ॥

३६२ गायत्रि मन्त्राक्षरशब्दसत्त्वा
सद्वस्तुयोगेन परात्मसत्त्वा ॥
गायत्युदीर्णं परमात्मतत्त्वं
वाग् वस्तुसद्वाचकविन्महत्त्वम् ॥ २ ॥

३६३ गायत्रिवाग् वाचकचित् समर्था
गायत्यजस्रं परमं स्वमर्थम् ॥
ब्रह्मैव सम्बोधयति स्वशक्त्या
ब्रह्मात्मकं भावयति स्वचित्त्या ॥ ३ ॥

३६४ गायत्र सच्छन्दसि संहिता परा
गायत्यलं ब्रह्म परं पराऽपरा ॥
गायन्तमन्वेति निजार्थतत्परा
सन्त्रायते सा स्वरसेन साक्षरा ॥ ४ ॥

अस्मिन् अर्थे औपनिषदो यजुर्मन्त्रः ॥

आयातु वरदा देवी अक्षरं ब्रह्मसम्मितम् ॥
गायत्री[1] छन्दसां माता इदं ब्रह्म जुषस्व मे ॥
(तै. (महाना. उ. ३५।१)

॥ गायत्री वाग् वेदमाता ॥

स्तुता मया वरदा वेदमाता प्रचोदयन्तां पावमानी [illegible]
द्विजानाम् ॥ (अथर्वसं. १९।७१।१)
स्तुतो[2] मया वरदा वेदमाता प्रचोदयन्ती पवने द्विजाता ॥
(तै. महाना. उ.

(टि. १ गायत्री ई इति पदच्छेदः ॥ २ स्तुता उ इति पदच्छेदः ॥

३६५ आयातु देवी वरदेति संस्तुता
वाग् अक्षरं ब्रह्मसुसम्मितं मता ॥
सा छन्दसां संहितसुस्वरान्विता
मातेति गायत्रि-गुणाभिधाञ्चिता ॥५॥

(अस्मिन्नर्थे — ऋङ्मन्त्रपाठः)
" यावद् ब्रह्म विष्ठितं तावती वाक् ॥
(ऋ. मं. १०।११४।८)

३६६ शक्त्याऽन्वयेन अतिरेकतः स्वतः
सन्निर्गुणं वा सगुणं स्वभावतः ॥
यावत् परं ब्रह्म समं प्रतिष्ठितं
वाक् तावती सा तदनु प्रतिष्ठिता ॥ ६॥

(निर्गुण-सगुणोभयरूपता तयोः वाग्-ब्रह्मणोः ॥)

३६७ तद्ब्रह्मणो निरसमपात्परत्वे
वाग् ब्रह्मसत्त्वा तदपात्स्वतत्त्वा ॥
सा निर्गुणे ब्रह्मणि मौन सत्त्वा
गुणात्मके वाचकशक्तितत्त्वा ॥ ७ ॥

(वाग्- ब्रह्मणोः पूर्णबिंदुनादाक्षरात्मता ॥)

३६८ पूर्णे सुपूर्णाक्षर बिन्दुरूपा
सा वाग्- अनुज्ञान्क्षरनादरूपा ॥
शून्यात्मिका विश्व विशेष शून्या
ध्वन्यादि सङ्केत सुमात्र मान्या ॥ ८ ॥

(तयोः अमात्रतया पूर्णविरामसत्त्वम् ॥)

३६९ ब्रह्मण्यमात्रे सति वाग् अमात्रा
सा ब्रह्मचोदन्युदिताऽत्रिमात्रा ॥
निरात्मकेऽनिर्वचनाऽऽत्मतन्त्रा
निर्वृत्तिचित्पूर्णविराममन्त्रा ॥ ९ ॥

१७० सपाद-सद्रूप-गुणादिमत्वे
सर्वात्मना साऽप्यनुरूपसञ्ज्ञा ॥
सचेतनाऽचेतन-चेतनात्मा
सा वाक् चिता ब्रह्मसुसामरस्यात् ॥ ३० ॥

(वाच्यकवाच्यवस्तुनोः वाग्-ब्रह्मणोः सर्वथा समानात्मता ॥)

१७१ सत्याक्षरब्रह्मसुचेतनात्मता
सन्नामरूपान्वितचिद्गुणात्मता ॥
सर्वात्मना सर्वगुणैः समानता
वाग्-ब्रह्मणो र्वास्तवतत्त्वसामता ॥ ३१ ॥

१७२ साऽऽत्मध्वनिज्योतिरुपात्तमूर्तिः
सा नामशेषात्मकदिव्यकीर्तिः ॥
वाग्ब्रह्मणो रादिनभावनाप्तिः
वाच्या तयो र्नामसरूपदीप्तिः ॥ ३२ ॥

१७३ तद् वस्तुतस्तत्त्वदृशां विधानं
ब्रह्मेति बृंहयादिगुणाभिधानम् ॥
तद् वाच्य एव प्रथितं प्रधानं
सद्ब्रह्मणो गौणमतोऽप्रधानम् ॥ ३३ ॥

१७४ तद् ब्रह्म सत्ताद्यविशेषनीतं
तन्नामरूपादिगुणै रतीतम् ॥
ब्रह्मेति नाम्नोऽप्यधिकारशून्यं
पूर्णं गुणै र्बिन्दुवदेव शून्यम् ॥ ३४ ॥

१७५ वाच्यः परात्मा परमः स पूरुषो
वाग्ब्रह्मणः सोऽधिपतिः परार्च्चिषः ॥
यन्नामरूपात्मकसत्त्वसम्भवं
तद् वाच्य एवात्र समस्तवैभवम् ॥ ३५ ॥

३७६ तन्निर्गुणं वस्तु परं सदक्षरं
नित्यं स्वरूपात् स्वपदः सदच्युतम् ॥
वाचः स्वशक्तेः सगुणं सदक्षरद्
वाच्यार्थरूपेण सता तदन्वयवत् ॥ १६ ॥

३७७ वाचः समस्तात्मतयाऽन्वयेन
निर्नामरूपात्मसमन्वयेन ॥
पूर्णेन शून्यात्मकचिन्मयेन
पूर्णं परं ब्रह्म समोन्नयेन ॥ १७ ॥

३७८ बोद्धुं स्वयं बोधयितुं परस्मै
श्रोतुं श्रुतं श्रावयितुं समस्मै ॥
ब्रह्मेति वागेव जगाद तस्मै
प्रत्यर्पणे स्वं परमर्थमस्मै ॥ १८ ॥

३७९ ब्रह्मादिशब्देषु समार्थसत्त्वात्
सत्यं हि लक्ष्यं परवस्तु तत्त्वात् ॥
साक्षात् परोक्षादपरोक्ष तत्त्वात्
सा वाक् स्ववाच्यार्थसमा स्वसत्त्वात् ॥ १९ ॥

३८० सद्ब्रह्मणो वाक् प्रतिमा समास्थिता
सा सर्वतोऽस्मात् प्रथमा प्रतिष्ठिता ॥
साक्षात् प्रमाणात्मतया समाश्रुता
साक्षित्वसिद्धात्मविदे समाश्रिता ॥ २० ॥

३८१ वागात्मनोः संहितमानमेययोः
तन्नामरूपात्मकयोः समानयोः ॥
स्यात् सामरस्योर्जितयोः सहेष्टयोः
योगः स्वसाक्षात्कृतये विशिष्टयोः ॥ २१ ॥

१८२ वाग् ब्रह्मणश्चित् स्फुरणा प्रमात्मिका
वाच्या(ऽऽ)त्मनिःश्वास गुणक्रियात्मिका ॥
विश्वादिसृष्टेरपि कारणात्मिका
वेदात्मिका विश्वजनन्युमाऽम्बिका ॥ २२॥

१८३ प्रज्ञानरूपस्य सती चिदात्मनः
सत्त्वादिविज्ञानगुणप्रकाशने ॥
प्रमाणभूता प्रतिमा(ऽ)त्र वाक् परा
माता प्रमात्री श्रुतिमात्रगोचरा ॥ २३॥

(अस्मिन् अर्थे यजुर्मन्त्रवर्णः ॥

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः। छन्दोभ्योऽध्यमृतात्
सम्बभूव। स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ॥
(तै॰ शिक्षोप॰ ४।१)

१८४ यश्छन्दसां वर्धयिता परो भवान्
यः संविदा द्योतयिता महोमहान् ॥
छन्दोभ्य एवाभ्युदितामृताद् रसात्
प्रादुर्बभूवेन्द्र इति प्रतिश्रुतः ॥२४॥

तदिदं वाच्य-वाचकयोः परस्पर प्रादुर्भावयोगतत्त्वं
वस्तुसिद्धम्

१८५ अन्योऽन्यजन्मात्मकतत्त्वमिष्टं
वाग्-ब्रह्मणोः संविदितं विशिष्टम् ॥
वागर्थकं वाचक- वाच्यसत्त्वं
तादात्म्यतो वेदवचोऽनुशिष्टम् ॥२५॥

अदित्यादित्ययोः परस्परप्रादुर्भावयोगः ॥
ऋङ्मन्त्रवर्णप्रसिद्धः ॥

अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परि ॥
(ऋ॰ मं॰ १०।७२।४)

१८६ आद्यादितेरभ्युदितः समिद्धो
दक्षः स आदित्स इति प्रसिद्धः॥
आदित्सतः प्रसुदिताऽदितिः सा
दक्षाद् वियत्तैजसयोगतोऽसौ॥ २६॥

(तस्याः अदितेः दाक्षायण्याः ऋङ्मन्त्रदर्शनम्॥
(आदिसृष्टौ निजाविर्भावनस्योपवर्णनम्॥

ब्रह्मणस्पतिरेता सङ्कर्मार इवाधमत्॥
देवानां पूर्व्ये युगेऽसतः सदजायत॥
(ऋ॰मं॰ १०।७२।२)

१८७ प्रागेव सृष्टेरपि नामशेषतः
स्थानार्हितं विश्वमिदं बृहस्पतिः॥
कर्मारवत् फूत्कृतितोऽधमत् पुरा
निःश्वासतः साऽभ्युदियाय वाक् परा॥ २७॥

१८८ सा ब्रह्मणस्पत्सुदिता स्वरात्मा
स्फूर्त्यात्मिका फूत्कृतिशब्दशक्तिः॥
प्रश्वासरूपाऽऽत्मचितां प्रमात्री
प्रज्ञानदा वाग् जगतां सवित्री॥२८॥

(विश्वसृष्टेरपि पूर्वं चैतन्यज्योतिरात्मना दिव्येन-)
(अग्निना छन्दः स्वरूपकाव्यमयवाक्सन्धारणम्॥)

स प्रत्नथा सहसा जायमानः
सद्यः काव्यानि बळधत्त विश्वा॥
आपश्च मित्रं धिषणा च साधन्
देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम्॥
(ऋ॰मं॰ १।९६।१)

१८९ प्रजापति विश्वमिदं जगत् सृजन्
प्रादुर्भवं श्रिसहस्रेच्छया स्मरन् ॥
विश्वानि काव्यानि ऋगादिरूपतः
सोऽग्निः समाधत्त चिताऽऽत्मनि स्वतः ॥२९॥

तया पूर्वया निजयावाचा विश्वजननम् ॥

स पूर्वया निविदा कव्यताऽऽयोः
इमाः प्रजा अजनयन्मनूनाम् ॥
विवस्वता चक्षसा द्यामपश्च
देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ॥
(ऋ० मं० १।९६।२)

१९० विद्या त्रयी ब्रह्ममयी विनिःसृता
विज्ञानशक्तिः परचित्स्वराऽमृता ॥
वाचा तयैवाजनयत् स पूर्वया
विश्वाः प्रजास्ताः स इमाः स्वपूर्वया ॥३०॥

(सा परा वागेव इन्द्रात्मनस्तस्य परमा तनुः)
(प्रथमा प्रतीकात्मिका ॥

वाचमष्टापदीमहं नवस्रक्तिमृतस्पृशम् ॥
इन्द्रात् परि तन्वं ममे ॥
(ऋ० मं० ८।७६।१२)

१९१ सत्यं स्वमात्मानमुपस्पृशन्ती
साऽष्टापदीना नवधा स्वरन्ती ॥
स्वेन्द्रात् परस्मात् परिनिर्मितात्मा
सैन्द्री तनुर्वाक् प्रतिमा परात्मा ॥३१॥

सा अष्टमी वागेव ब्रह्मात्मना सम्पृक्ता
सप्तभिः प्राणैः सह अष्टापदी संवृत्ता ॥

॥ केवलं संवित्स्वरूपा चेतनात्मा ॥

तत्रेदमौपनिषदं दर्शनम् ॥

अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः
तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् ॥
तस्यासत ऋषयः सप्ततीरे
वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाना ॥
(बृ॰उ॰ २।२)

(तस्येदमौपनिषदं ब्राह्मणानुवचनम्)

"तस्यासत ऋषयः सप्ततीरे" इति प्राणा वा ऋषयः, प्राणानेवैतदाह, "वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाना" इति वाग् हि अष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥

३९२ सप्तर्षयो दर्शनचिकल्लेष्टाः
प्राणाः परे धीन्द्रियवित्प्रकृष्टाः ॥
वागष्टमी स्वात्मचिता समाना
ब्रह्मात्मना सोऽजति संविदाना ॥३२॥

॥ इति षष्ठी कला सम्पूर्णा ॥

त्राणदा प्रगायतां[1] परात्मवाक् प्रगीयतां
प्राणदा प्रणीयतां हृदा विदा प्रणीयताम् ॥
दैवतेन्द्र सत्त्वपूर्ण वेदवाक् प्रतीयतां
दैवरातगीत योगसत्सुधा प्रपीयताम् ॥ ६ ॥

१ इदं षष्ठीबहुवचनान्तं पदम् ॥

अथ सप्तमी कला ॥

॥ परात्मने वाचा स्वात्मसमर्पणम् ॥

उत त्वः पश्यन् न ददर्श वाचं
उत त्वः शृण्वन् न शृणोत्येनाम् ॥
उतो त्वस्मै तन्वं१ विसस्रे
जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥
(ऋ॰सं. १०।७१।४)

१९३ छन्दस्वती चित्तिमती स्वराकृतेः
वाक् स्वात्मने सत्पुरुषाय सत्कृतेः ॥
स्वात्मानमर्धात्मकमात्मसात्कृतेः
जायेव पत्ये ऽर्पयति स्वसंस्कृतेः ॥ १ ॥

(तयोः वागात्मनोः वाचकवाच्यसत्त्वनोः)
तादात्म्यतत्त्वानुदर्शनम् ॥

१९४ सत्यात्मनः शक्तिरियं तु वाक् परा
संवित्क्रियेच्छाचितियुक् परापरा ॥
तयोः सुसिद्धं हि ददर्श वाक्पतिः
तादात्म्ययोगं मनसा बृहस्पतिः ॥ २ ॥

१९५ सा वाक् स्वतोऽर्धाङ्ग-समात्मिका सती
स्वज्ञान-दानादिषु सङ्गता सखी ॥
स्वात्मानमेवोपकरोति तत्त्वयोः
सख्यं स्वयं सिद्धमिहान्वयाद् द्वयोः ॥ ३ ॥

१९६ वाग्-आत्मनो वाचक-वाच्यभावयोः
निसर्गतः सन्मिथुनस्वभावयोः ॥
सान्यायसिद्धाऽयुतसिद्धवृत्तिता
तादात्म्य-दाम्पत्यगुणक्रियात्मता ॥ ४ ॥

(एतस्मिन् अर्थे कवीन्द्रस्य कालिदासस्य काव्यानुवचनम्)
वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ॥
जगतः पितरौ वन्दे पार्वती-परमेश्वरौ ॥
रघुवंशे, आद्यं मङ्गलम् पद्यम्

३९७ दिव्येन वागर्थगतेन तत्परो
दाम्पत्ययोगेन परः कवीश्वरः ॥
दाम्पत्यसत्त्वं ह्युपमीय पार्वती-
परेशयोर्वन्दनतः कवीयति ॥ ५ ॥

२—

(अस्मिन् अर्थे अध्यात्मतत्त्वयोगः ॥)

२—

३९८ अध्यात्म मात्म प्रतिमा (ऽ)त्र मूलाद्
आधारचक्रादुदिताऽऽत्ममूलात् ॥
पूर्णा चतुष्पात् प्रणवस्वरूपा
वाग् वाचकात्मा चितिशक्तिरूपा ॥ ६ ॥

२—

३९९ वाच्यस्तु तस्याः पतिरन्तरात्मा
वाच्यार्थरूपः परतः परात्मा ॥
वाग्-आत्मनोः प्रत्नतमः परस्मात्
दाम्पत्ययोगः परमः समस्मात् ॥ ७ ॥

२—

(ऋषीणां तत्साक्षात्कारोदितं ऋङ् मन्त्रवचनम्)

२—

वीभत्सूनां सयुजं हंसमाहुः
अपां दिव्यानां सख्ये चरन्तम् ॥
अनुष्टुभ मनु चर्चूर्यमाणं
इन्द्रं निचिक्युः कवयो मनीषा ॥

२— (ऋ॰ मं॰ ३०।३२४।९)

४०० अपांच सख्ये विचरन्तमान्तरं
यं हंसमाहुः सयुजं चिदात्मकम् ॥
अनुस्वरन्तं हृदि वाचमीरितां
इन्द्रं मुनीन्द्रा ददृशु र्मनीषया ॥ ८ ॥

२—

२०१ वेदेषु दाम्पत्य सरूपतत्त्वं
वाग्-ब्रह्मणो र्यन्मिथुनत्व सत्त्वम् ॥
अन्योऽन्यतो नेम-समात्मकत्वं
तादात्म्यसिद्धं परवस्तुतत्त्वम् ॥ ९ ॥

२०२ केचित् पुनर्मानवदेहिवत् तयोः
तद् वामदक्षार्धसरूपमूचिरे ॥
सद् गौण-मुख्यत्वमभीष्टमेनयोः
स्त्री-पुंस्वरूपत्वमपीह मेनिरे ॥ १० ॥

(वाच्य-वाचकयोस्तादात्म्यतत्त्वम् ॥)

२०३ तादात्म्यतो वाचक-वाच्यवस्तुनोः
तत्त्वैक्यमिष्टं गुणि-तद्गुणात्मनोः ॥
वागेव सद्वाचकशक्तिरूपिणी
वाच्योऽर्थरूपः परमः स पुरुषः ॥ ११ ॥

२०४ वागेव तद्ब्रह्मणि वाचिका स्यात्
प्रत्यक्षगं ब्रह्म हि साकारस्यात् ॥
तद्वाच्यरूपात्मकमर्थतत्त्वं
साक्षाच्छ्रुतं ब्रह्म परोक्षसत्त्वम् ॥ १२ ॥

२०५ यन्निर्गुणं स्यादिह नामरूप-
गुणक्रियाशून्यमतः परोक्षम् ॥
ब्रह्मेति तत् किञ्चिदिवैव नाम्ना
नामेति वाच्यैव दिशन्ति सन्तः ॥ १३ ॥

२०६ यथा प्रसिद्धं दिवि पर्वतान्तरे
जिह्वाग्रतो मूर्धनि वा निजान्तरे ॥
निरन्तरं स्वादुरसो यदृच्छया
स्वयं स्रवत्यन्तरजस्रधारया ॥ १४ ॥

२०७ तथा चिदात्माऽप्यहमा स्फुरत्यलं
सत्ताचितिज्ञप्तिगुणात्मदृक्कलम् ॥
स्फूर्तिः समा सूक्ष्मतमा स्वराप्लुता
वागेव साऽहम्पितिविक्रिया धृता ॥ १५ ॥

२०८ यथा भुवि प्रज्वलतोऽग्नितः सतो
रवेर्दिवि स्वस्तापतः स्वभावतः ॥
स्वरः सुसूक्ष्मः समुदेति सन्ततः
तथाऽखिलान्तस्तु चिदात्मनः स्वतः ॥ १६ ॥

२०९ ज्ञेयो हृदा चित्स्फुरणात्मभावः
श्राव्यो विदा वाक्स्फुरणस्वभावः ॥
द्रष्टेति वेदेन स दर्शनीयः
दृष्टः श्रुतः सोऽयमुपासनीयः ॥ १७ ॥

२१० वाचोपदेशाच्छ्रवणाच्छ्रुतेर्दृशा
प्राप्यं परोक्षं परवस्तु सन्दृशा ॥
तत्रानिवार्यं वचनानुशासनं
ज्ञानेऽपरोक्षे श्रवणादिसाधनम् ॥ १८ ॥

२११ तस्मात् परो ज्ञानमयोऽत्र यज्ञः
योगोऽपि तद्वागवलम्बनेष्टः ॥
गायत्रिमन्त्रादिमुखेन शिष्टः
ब्रह्मोपदेशो विहितो विशिष्टः ॥ १९ ॥

" नि षु सीद गणपते गणेषु
त्वामाहुर्विप्रतमं कवीनाम् ॥
न ऋते त्वत् क्रियते किञ्चनारे
महामर्क मघवञ्चित्रमर्च ॥
(ऋ. मं. १०।११२।९)

" यस्मान्न ऋते किञ्चन कर्म क्रियते
तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ (यजुः०)

२३२ यस्माद्दृते न क्रियतेऽत्र किञ्चिद्
यज्ञादिकं कर्म परात्मनस्तत् ॥
यज्ञे स इन्द्रः प्रभवेद् विपश्चिद्
योगेऽनुयोगे प्रथमो मनाश्रित ॥ २० ॥

२३३ योऽन्तर्धियामत्र सवृत्तिकानां
संवित्क्रियेच्छाकरणात्मिकानाम् ॥
योगोऽन्तरात्मोपरतिः सुधीनां
सत्याऽनुभूति- प्रकृति प्रधानां ॥ २३ ॥

२३४ योगे धियो यः स्वचिता प्रसूते
ऽयोतिर्मयश्चेतयिता समास्ते ॥
योगाद् धियां यो वरणीय इष्टः
सोऽन्तश्चिदात्मा सविता प्रदिष्टः ॥ २२ ॥

२३५ मेधापति यः सदसस्पतिः सन्
गाथापति र्यो मदसस्पतिः सन्
वाचस्पति र्यो मनसस्पतिः सन्
धीनां पतिः सोऽतति चित्पतिः सन् ॥ २३

२३६ धीयोगविद्याभ्यसनं मनीषिणां
ध्यानादि सन्धारणसाधनं नृणाम् ॥
धीनां प्रतिज्ञाकरणं मनस्विनां
ध्येयात्मनिष्ठा सदनं तपस्विनाम् ॥ २४ ॥

२३७ प्रापञ्चिकेऽर्थेऽखिलसौख्यसम्पदे
प्रत्यक्षकर्मादानुवृत्ति सत्पदे ॥
प्राणादि सर्वेन्द्रिय शक्तिसिद्धये
प्रसाञ्च धीयोग इहात्मभूतये ॥ २५

२१८ प्रज्ञात्मनः स्वात्मबलायुपाश्रये
प्रज्ञान-विज्ञानकलासमुच्चये ।।
प्रसाद्य धीयोगविद् आत्मशक्तये
प्रत्यक्षतः स्यात्परमार्थवित्तये ।। २६ ।।

२१९ योगो द्वयो र्वाऽपि भवेद् बहूनां
साजात्यतः स्वान्तरधीन्द्रियाणाम् ।
एकस्य चात्मस्थितिचित्समिच्छ्या ऽऽ-
नन्दानुभूत्यै प्रभवेत् समच्छ्या ।।२७।।

२२० जीवेशयो र्व्यापकचेतनात्मनोः
भावाश्रयोः पुत्र-पितृप्रमात्मनोः ।।
स्त्रीपुंस्ववृत्त्यो रपि देवमर्त्ययोः
योगो भवेत् सम्प्रिययोः समार्थयोः ।। २८ ।।

२२१ स्वान्तश्चिदात्मेन्द्रिययोः समानयोः
सच्चेतनाचेतनयोः सदाश्रयोः ।।
स्यात् प्रेरक-प्रेर्य गुणात्मसत्त्वयोः
योगः समस्तात्मविदेकसत्त्वयोः ।। २९ ।।

२२२ योऽन्तर्धिया स्वात्मनि चेतमानः
सोऽहञ्चिताऽऽस्ते हृदि संविदानः ।।
वाचस्पति र्मूर्ध्नि धियो दधानः
वाचाऽऽत्मसंवित्प्रतिसम्प्रदानः ।। ३० ।।

२२३ प्राणेन वाचा मनसा च धीभिः
यः स्वाहया च स्वधया हविर्भिः ।
यज्ञः स योगो विहितः सुधीभिः
स्यात् संविदा भावनया क्रियाभिः ।। ३१ ।।

२२४ धीयोगसिद्ध्याऽऽत्मचितेः समृद्धिः
धी धारणा-ध्यान-समाधि वृद्धिः ॥
ध्यात्रात्मधी संयमाचिद्विवृद्धिः
ध्येयात्म साक्षात्कृति योगसिद्धिः ॥ ३२ ॥

॥ इति सप्तमी कला सम्पूर्णा ॥

वाक्-चिदात्मकौ सदैव दम्पती सुसत्त्वकौ
वाच्यकाम- वाच्यवस्तु सात्म्य योग तत्त्वकौ ॥
दैवतेन्द्र सत्त्वधी सुयोग सत्प्रमात्मकौ
दैवरात वाक्परात्म योगिकौ सनातनकौ ॥ ७ ॥

॥ अथ अष्टमी कला ॥

२२५ "वेदानां वरमन्त्रवर्णवचसां छन्दोमयानां सतां
देवानां परचेतनात्ममहसां ऽयोतिरसात्मन्वताम् ॥
अध्यात्मं परतत्त्वमस्ति बहुधा भावात् तदन्तर्हितं
यज्ञानां परकर्मणां कृतिविदां सद्भावनाभ्यर्हितम् ॥१॥

२२६ वेदे तत्परमन्त्रवर्णमुखतः प्रायः स्तुतिः श्रूयते
वेदज्ञैः परभावनेन सुखतः सा श्रद्धया ऽऽश्रीयते ॥
ब्रह्मेन्द्रात्मपरात्मचित्समदृशा साक्षात्कृतेः स्तूयते
सैवात्मस्तुतिरार्षमन्त्रवचसा पूर्वर्षिभिर्गीयते ॥२॥

॥एतावदिति निर्दिष्टं वस्तुतत्त्वम्॥

२२७ स्तोत्रेऽपि प्रतिसंहितं रसतमं तत्त्वार्थसत्त्वं परं
सङ्केतार्थपरं समार्थपरमं तद्वाच्यकैकाक्षरम् ॥
शब्दैः सत्त्वमुखैः सुवाचकपदैर्वाच्यार्थ-लक्ष्यार्थकं
श्लेष-ध्वन्यपरार्थशास्त्रमुखतो वाच्यं सुवेद्यार्थकम् ॥३॥

(रेखा)

२२८ पूर्णेनैव हि बिन्दुना सुलिखिताऽपि सङ्क्रमाऽर्थका
वाक् सा नामस्वरूपकाऽक्षरमयी रूपात्मिका वर्णिका ॥
मुद्रा चेति हि सप्तसत्त्वसहिता सङ्केतद्रूपस्तनः
सर्वार्थस्य च संविदे प्रमितये ब्रह्मादिसद्द्रूपिणः ॥४॥

२२९ ब्रह्मेन्द्रात्ममुखोदिता स्वरमयी सच्चेतनैकान्वयं
ब्राह्मी वाक् स्वरसानुभूतिनिचयं संस्तौति सर्वं स्वयम् ॥
साक्षात्काररसानुभावहृदयं सर्वात्मना श्रूयतां
सर्वेभ्योऽपि समानहृत्समुदये वाचोऽप्रतिश्राव्यताम् ॥५॥

(इन्द्रादयो ब्रह्मर्षयो वेदमन्त्रद्रष्टारः
साक्षात्कारादिसत्त्वस्तोतारः ॥

"इन्द्रो ब्रह्मेन्द्र ऋषिरिन्द्रः पुरू पुरुहूतः ॥
महान् महीभिः शचीभिः ॥
(इरिम्बिठिः काण्वः– ऋ० सं० ८।१६।७)

२३० इन्द्रो ब्रह्म स इन्द्र एव हि ऋषिः सन् मन्त्रदृक् सत्त्ववान्
स्वात्मा शक्तिभिरात्मसत्त्वचितिभिर्वाग्भिः शचीभिर्महान् ॥
वैकुण्ठः स्वयमिन्द्र एव तपसा साक्षात्कृते ह्यात्मनः
तत्सूक्तत्रयवाग्भिरस्वरमुखात् संस्तौति सर्वात्मना ॥ ६ ॥

वैकुण्ठस्य इन्द्रस्य ऋषेः आत्मस्तुतिः ॥
(सूक्तत्रयम्)

१ अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिः ० ऋ० मं० १०।४८।१-११)
२ अहं दां गृणते पूर्व्यं वसु ० ,, १०।४९।१-११)
३ प्र वो महे मन्दमानायान्धसः ० ,, १०।५०।१-७)

२३१ इन्द्रस्यात्मन एव संस्तुतिरियं सर्वात्मभावान्वयात्
साक्षात्कारसुसत्त्वकं रसतमं तत्सर्वदैवान्वियात् ॥
पूर्णामिन्द्रमुखोदितां परतमां तत् पारमैश्वर्यकं
पूर्णत्वेन समानसत्त्वकहृदा संवर्धितां सार्थकाम् ॥ ७ ॥

१ अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरहं धनानि सञ्जयामि शश्वतः ॥
मां हवन्ते पितरं न जन्तवः अहं दाशुषे विभजामि भोजनम् ॥
(ऋ० मं० १०।४८।१

२३२ इन्द्रः सत्तमो ऽहमेव वसुनो विश्वस्य पूर्व्यः पतिः
सो ऽहं सर्वधनानि चात्मबलतः स्वात् सञ्जयामि स्वतः ॥
क्षेमार्थं पितरं यथा भुवि सुता सो मां ह्वयन्ति प्रभुं
तेभ्यो ऽहं विभजामि भोजनमयं ज्ञानं च सञ्जीवनम् ॥ ८ ॥

५ अहमिन्द्रो न परा जिग्य इद्धनं न मृत्यवे ऽव तस्थे कदाचन ॥
सोममिन्मा सुन्वन्तो याचता वसु न मे पूरवः सख्ये रिषाथन ॥
ऋ० मं० १०।४८।५ ।

२३३ इन्द्रो ऽहं ह्यपराजितः स्वसहसा जेता ऽखिलस्य स्वयं
सत्यात्मा (ऽ)जनि मृत्यवे पुनरहं नैवावतस्थे क्षयम् ॥
सुन्वन्तो हृदि सोममात्मनि मनो मां याचतामान्वयं
सम्यञ्चो ऽनुभवन्ति सत्त्वमनसा सख्यं ममात्राक्षयम् ॥ ९ ॥

" अहं दां गृणते पूर्व्यं वसु + अहं ब्रह्म कृणवं मह्यं वर्धनम् ।
अहं भुवं यजमानस्य चोदिता ऽयज्वनः साक्षि विश्वस्मिन् भरे ॥
(ऋ. सं. १०।४९।१)

२३४ सो ऽहं ब्रह्मपराणि वेदवचनान्यादौ ससर्ज स्वयं
मह्यं चित्कुलवर्धनानि करणान्याद्यानि सन्मान्वयम् ।
वेदं सद्गृणते स्वैभवमिदं शश्वद् ददाम्याशयैः
वेदेभ्यः सकलं निजं जगदिदं सम्भावयन् स्वान्वयम् ॥ १०

मधुविद्यायां इन्द्रात्मनस्तस्य विश्वरूपविभूतियोगानुदर्शनम्
" एतद्वै तन्मधु दध्यङ् आथर्वणः अश्विभ्यामुवाच ।
बृ. उ.

" रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।
इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ॥
इति (गर्गः - ऋ. सं. ६।४७।१८)

२३५ रूपं रूपमिदं प्रचेतनपदं आप्त्या प्रपद्योदितः
रूपे स्वे प्रतिरूप एव परमः पूर्णो बभूवादितः ॥
सेन्द्रः सन् निजशक्तिभिः स्वचितिभिर्मायाभिरेवान्वितः
सेन्द्रीभिर्बहुरूप ईयत इति श्रुत्या स विश्वान्वितः ॥ ११

(इन्द्रस्यैव तस्य परब्रह्मात्मवस्तुतत्त्वे औपनिषदं दर्शनम्)
" युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति अयं वै हरयः अयं वै दश च
शतानि च बहूनि च अनन्तानि च, तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपर -
मनन्तरमबाह्यम्, अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनम् ॥
(बृ. उ.)

२३६ तत्त्वं तन्मधुविद्ययोपनिषदि प्रत्यक्षि दृग्योगतः
तत्साक्षादपरोक्षतो ऽनुभवतो ब्रह्मात्मभावोदितः ॥
तद् ब्रह्मैतदपूर्वमव्यनपरं पूर्णं स बाह्यान्तरं
सद् ब्रह्मेत्यनुशासनं सुविहितं योगेन सर्वानुभूः ॥ १२

(आक्षिपुरुषस्य)
(तस्यैव ब्रह्मात्मनः इन्ध इति नामानुरूपस्य इन्द्रसंज्ञयानुश्रवणम्)
" इन्धो ह वै नाम यो ऽयं दक्षिणे ऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते तं वा एत-
मिन्धं सन्तम् इन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः
प्रत्यक्षद्विषः ॥ इति (बृ. उ.)

२३७ इन्द्रो नाम हि दक्षिणेऽक्षिणि स्थितो यः पुरुषो दृश्यते
सोऽन्ध्यं सन्तमिहेन्द्र इत्यभिधया तत्संविदाऽऽचक्षते ॥
प्रत्यक्ष्यापरोक्षयाऽनुविदितं साक्षात्कृतं यद्दिशा
प्रत्याययन्ति परोक्षतोऽनुवचनाद् देवाः परोक्षप्रियाः ॥ ३३ ॥

(उपनिषदुपदिष्टस्य प्रज्ञानात्मनः परब्रह्मणः साक्षात्कृतेन्द्र-
सद्दर्शनेन इन्द्रसंज्ञया परोक्षेण तदनुवचनम् ॥
"कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे - येन वा शब्दं शृणोति, येन वा
रूपं पश्यति, येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति, येन वा
गन्धानाजिघ्रति, यदेतद् हृदयं मनश्चैतत् (ऐ. उ.)

२३८ कोऽयं प्रत्यगुपाहितः स्फुरति सन् आत्मेत्युपास्योऽन्तरे
येनायं हि शृणोति शब्दनिचयं रूपं परं पश्यति ॥
जानाति प्रति स्वाद्रसं रसनया गन्धांश्च सञ्जिघ्रति
प्रत्यञ्चि प्रति चेतते ऽन्तरहमा प्रत्येति नो नीयते ॥ ३४ ॥

"यदेतद् हृदयं मनश्चैतत्। संज्ञानं विज्ञानमाज्ञानं प्रज्ञानं
मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः
कामो वशः इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति,
(प्रज्ञा प्रतिष्ठा)
प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञानं ब्रह्म, (इति ऐ. उ.)

२३९ स्वात्मन्यनारितं स्वमेव हृदयं गुप्तं मनश्चेति तत्
संज्ञानादिक षोडशात्मकलापूर्णं स्वचित्त्याऽन्वभात् ॥
प्रज्ञानेत्रकलं तदेतदखिलं ब्रह्मैव सिद्धं महत्
प्रज्ञानं तदिति स्वयं निजहृदा प्रत्येयमेवास्ति सत् ॥ ३५ ॥

"तदेतद् ब्रह्मतत[1]मपश्यद् इदमदर्शमिती३म्। तस्माद्
इदं द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तं इन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण
परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥ (ऐ. उ.)

२४० ब्रह्मैवात्र तदेतदाततमं योगादपश्यत् प्रभुः
ब्रह्मैवेदमदर्शमित्यनुभवाद् ब्रह्मात्मसाक्षात्कृतेः ॥
तस्माद् गुप्ततरं सुगोपितमिदन्द्रो नाम सद्दर्शनाद्
योगाद् "इन्द्र" इति प्रचेतनमिदन्द्रं सन्तमाचक्षते ॥ ३६ ॥

1 अत्र "(ब्रह्म) ततममपश्यत्" इति समाधेयम्

(इन्द्रस्य तस्य सर्वस्मादुत्तमत्वम्। ज्येष्ठत्वम्। अनुपमेयत्वं असमानताच

नकिरिन्द्र त्वदुत्तरो न ज्यायाँ अस्ति वृत्रहन् ॥

न किरेवा यथा त्वम् ॥

(वामदेवः ०— ऋ॰ मं॰ ४।३०।१)

२४१ इन्द्र ! त्वत् पर उत्तरोऽधिकतरो ज्यायान् न कश्चिदच्युतः
सर्वैश्वर्यगुणैर्न कश्चिदपरः पूर्णो यथा त्वं स्वयम् ॥
विश्वस्मात् पर इन्द्र एव परमः सन् इन्द्र एवोत्तमः
सर्वं ते त्र वशेऽस्ति शासनकृते रिन्द्रः स्वतन्त्रो वशी ॥ १७ ॥

(सत्य एव इन्द्रः। इन्द्र एव सत्यः)

"सत्यमिद् वा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम नानृतम् ॥ (ऋ॰ ८।६२।१२)
"प्र सु स्तोमं भरत वाजयन्त इन्द्राय सत्यं यदि सत्यमस्ति ॥
(ऋ॰ मं॰ ८।१००।३)

२४२ सत्यं तं परमं समस्तजगतामिन्द्रं स्तवामामृतं
नासत्यान्वित वाङ्मनोऽसुकरणैर्नान्यद् वदामोऽनृतम् ॥
इन्द्रायैव हि संस्तुतिं प्रभरत प्राणात्मने चित्पदं
जीवन्तो यदि सत्यमस्ति जगति प्रज्ञानसत्त्वास्पदम् ॥ १८ ॥

"इन्द्र इति ब्रवीतन ॥ (ऋ॰ मं॰ ८।९२।२)

२४३ तस्मा इन्द्र इति ब्रवीतन "सदा योगेन साक्षात्कृतेः
इन्द्रेणात्मनि सामरस्यसुदृढा सत्साम गानोत्कृतेः ॥
दृश्यादृश्यमिदं प्रपञ्चमखिलं सद् विश्वरूपात्मनः
दिव्यं सद्गुण-निर्गुणादिकलितं सर्वस्वमिन्द्रात्मनः ॥ १९ ॥

२४४ एवं तत्तदुपासनादिमुखतः सज्ञानकामक्रिया-
भावाध्यात्मकयोगसाधनमुखात् प्रज्ञा प्रशान्तिश्रिया ॥
सत्त्वाद् योगसुधाप्रसादपरमं सत्सामरस्यास्पदं
साक्षात्काररसानुभावचरमं प्राप्नोति पूर्णं पदम् ॥ २० ॥

वेदोक्तिजदादिषु प्राचामृषीणां
बहुधा भावेन साक्षात्कार संस्थापनम् ॥

५.

२४५ पूर्वस्मिन् हि युगान्तेऽत्र बहवो ब्रह्मर्षयः संस्कृताः
प्रापुस्ते परमामृतत्वमजरं ब्रह्मात्मसाक्षात्कृतेः ॥
सा साक्षात्कृतिरप्यनेकविधया भावेन योगोदिता
साक्षात् प्रक्रियया समाहितधिया सम्प्राप्तता वेदिता ॥२१॥

२४६ सर्वस्मात् परमः पुराणपुरुषो नारायणः श्रीप्रभुः
सर्वत्रापि समानदृक् सुविततः साक्षात्कृतात्मा बभौ ॥
सुष्टावात्मनि तत्प्रदर्शनगुणात् पूर्णात्मकं पूरुषं
तत्त्वार्थज्ञयतः प्रसिद्धमुदगात् सूक्तं परं पौरुषम् ॥२२॥

पुरुषसूक्ते ऋषेर्नारायणस्य परमपुरुषसाक्षात्कारोपवर्णनम् ॥

"सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् ॥"
(नारायणः । ऋ.मं. १०।९०।१)

"स भूमिं सर्वतस्पृत्वाऽत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् ॥"
(शुक्लयजुः सं. ३०।१)

"सहस्रबाहुः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥"
(अथर्व सं. १९।६।१)

२४७ पूर्णात्मा पुरुषः प्रचेतनतमः सन् सर्ववित् सर्वकृत्
पूर्णत्वेन सहस्रशः सततमः सन् विश्वतः सर्वभृत् ॥
शीर्षाद्यैकपरान्धशरीरमुखतः सद्रूपं विदा साक्षिकः
स्यात् पादप्रगति प्रचेतनकृते बाहुक्रियाशक्तिकः ॥२३॥

अत्र सहस्रशब्दः विश्वपर्यायः अनन्तत्वबोधकः
"विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।
सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ॥"
(· ऋ.मं. १०।८१।३)

"विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतस्पात् ।
सं बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रैर्द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः ॥"
(तै. यजुः सं. ४।६।२।४)

२४८ विश्वात्मा प्रभवेत् स पूर्णपुरुषः सिद्धः सहस्रात्मकः
दृक्छक्त्यैव स विश्वचक्षुरुदितः सन् विश्वपाच्चिद्गतेः ।
चिच्छक्त्याऽपि तु विश्वबाहुरन्वितो विश्वक्रियाशक्तिभृ-
च्चियोगात् सकलान्वयेन विततः सन् विश्वरूपो बभौ ॥ २४ ॥

"स भूमिं विश्वतो वृत्वा (सर्वत स्पृत्वा) अत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् ॥"

२४९ भूमात्मा भगवान् स एव पुरुषः सन् पारमैश्वर्यतः
भूमिं स्वां सलवाङ्मसत्त्वप्रकृतीं वृत्वाऽखिलां विश्वतः ।
स्पृत्वाऽन्तर्निजपूर्णसत्त्वकलया सोऽनन्तसन्तोषतो
पूर्णं बिन्दुपदं दशाङ्गुलपरं सोऽत्यधितिष्ठत् समम् ॥ २५ ॥

(तस्य परमपुरुषस्य सार्वभौमविभूतिविलासोपलक्षणम्
"पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥"
(ऋ. सं. १०।९०।२)

"पुरुषः ... यद् भूतं यच्च भाव्यम् ॥" (इति. शु. यजुः सं.)
"उतामृतत्वस्येश्वरः ..." (अथर्व सं.)

२५० प्रज्ञानात्पुरुषः स एव परमः सन् निर्गुणः सद्गुणः
प्राक्पूर्णगुणप्रचेतनतमो विश्वैकसत्कारणः ।
प्राक् प्रत्यक् समचिन्तमः स परमः स्वेधाऽऽत्मभावोत्तमः
प्रत्यक्षादपरोक्षतश्च परतः पूर्णः सदा सत्तमः ॥ २६ ॥

२५१ पूर्णः सन् पुरुषोऽखिलं जगदिदं सद् वर्तमानं स्वयं
भूतं पूर्वमितश्च भाव्यमपरं तद् विश्वरूपान्वयात् ।
ईशानः परमामृतत्वपदभृत् सिद्धः परस्मात् परः
सोऽन्नेनाश्यति रोहितोऽत्र तनुभृज्जीवोऽन्तरात्माऽपरः ॥ २७ ॥

८

२८२ सैषा तत्पुरुषस्य योगवितता विश्वा विभूतिः समा
त्रेधाऽभ्युदितवस्तुतत्त्वनियता सत्सागरस्योत्तमा ॥
त्रिष्वेतेषु समाऽन्विता परतमा पूर्णा तुरीयाऽन्तिमा
त्रिभ्योऽतीतचिताऽऽस्थिताऽपरिमिता साऽनन्त- ॥२८॥
सत्ताऽऽदिमा ॥

" एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायाँश्च पूरुषः ।
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥
(ऋ. सं. १०।९०।३)

" तावानस्य महिमा ततो ज्यायाँश्च पूरुषः ।
पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥
(साम. सं.)

" तावन्तो अस्य महिमानस्ततो ज्यायाँश्च पूरुषः ॥
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपाद् अस्य + अमृतं दिवि ॥
(अथर्व सं. १९।६।३)

२८३ एतावानिह तस्य भूतिमहिमा ज्यायान् अतः पूरुषः
पादोऽस्यैव चिदात्मनो भगवतो विश्वानि भूतानि वै ॥
अक्षय्यं प्रथितं त्रिपात् सदमृतं ज्योतिर्मयं दैवतं
(तत्- वेद्यं त्रितये पदे दिवि हितं सद्व्याप्तिसत्त्वान्वितम् ॥२९॥

(अत्र गायत्र्या वाचा चतुष्पाद्या सह चतुष्पात्पुरुषस्य
साक्षात्कारेण दृष्टः साम्रस्ययोगः उपनिषदुपदिष्टः ॥
" गायत्री वा इदँ सर्वं भूतं यदिदं किञ्च,
वाग् वै गायत्री, गायति त्रायते च, इत्यादि०
सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री, तदेतदृचाऽभ्यनूक्तम् ।
" तावानस्य महिमा० । त्रिपादस्यामृतं दिवि " इति
(छां. उ.)

२८४ गायत्री त्रिपदाऽत्र वाग् ऋचवती सा षड्विधा गीयते
गायत्यात्मनि पूरुषं स्वरवती सत्त्वेन तं त्रायते ॥
~~स्वेनान्तः पुरुषेण सा प्रतिचिता~~
स्वेनात्मेन चतुष्पदी प्रतिचिता पूर्णा तुरीयात्मना
(पुरु) सत्त्वं पादचतुष्क तत्त्वनिचितं वाक्पूरुषैकात्मना ॥ ३० ॥

॥ तत्र औपनिषदं वस्तुतत्त्वम् ॥

"अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु
अनुत्तमेषूत्तमेषु, तद् यदिदमन्तः पुरुषे ज्योतिः,
तद्यथा कर्णौ पिधाय निनदमिव नदथुरिव अग्नेरिव ज्वलत इव
उपशृणोति, तदेतद् दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति॥"
(छां. उ.   )

२५५ यद् वै तत्र दिवः परं समुदितं ज्योतिः परं दीप्यते
यच्चान्तः पुरुषेऽपि तत् प्रतिहितं सर्वान्तरे चोतते ॥
तस्मात् तत् परमं पदानुवचनाद् ब्रह्मेति सम्पद्यते
तद् दृष्टं श्रुतमित्युपास्य मुदितं योगात् तदावेद्यते ॥३१॥

(तत्र ब्रह्ममीमांसायां विमर्शितं निर्णीतं च वस्तुतत्त्वम्)

"ज्योतिश्चरणाभिधानात्। छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात् तथाहि दर्शितम्॥
भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम्। उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात्॥" (ब्र. सू. १।१।   )

२५६ ज्योतिस्तद् दिवि वै दिवः परमिति प्रत्येकशः संश्रितं
भिन्नं स्यादुपदेशभेदपरतः साक्षात् परोक्षात् स्थितम् ॥
नैवं तत् प्रतिपद्यते समदृशा तन्नोभयस्मिन् समं
ब्रह्मेत्येव हि युज्यतेऽनुभवतो वस्त्वैकसत्त्वोत्तमम् ॥३२॥

॥ इति अष्टमी कला सम्पूर्णा ॥

वेदमन्त्रदेवतादिसंस्तुतौ प्रतीयते
वेद्यवस्तुपूर्णतत्त्वमान्तरं प्रणीयते ॥
दैवतेन्द्र-पूरुषात्मसंस्तुतिः सुधीयते
दैवराततावकस्तुताऽऽत्मयोगसत्सुधायते ॥८॥

॥ अथ नवमी कला ॥

॥ अन्येषामपि महर्षीणां अन्यान्यप्रकारेण ॥

॥ परवस्तु साक्षात्कारेण वेदमन्त्रदर्शनम् ॥

" प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ् उदेषि मानुषान् ॥

प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे ॥

(काण्वः (प्रस्कण्वः — ऋ॰ मं॰ १।५०।५)

" अग्ने विश्वतः प्रत्यङ् असि त्वम् ॥

॥ ऋ॰ मं॰)

२५७ प्रस्कण्व स्तपसा ददर्श परमं प्रत्यग्दृशा सत्ववान्
प्रत्यञ्चं सकलान्तरं समदृशा साक्षात्कृते रागवान् ॥
प्रत्यक्षादिव संस्तुवन् स्ववचसा ऋङ् मन्त्रसत्वान्वयात्
प्रत्यर्थेऽभ्युदितं हि सूर्यममृतं सम्बोधयत्युच्चयासम् ॥ १ ॥

२५८ प्रत्यङ् ज्योतिष देहिनां दिविषदां सिद्धः पर श्चेतनः
प्रत्यङ् सोऽत्र सचेतनोऽप्यमुदितो मर्त्येषु चान्तस्तनः ॥
प्रत्यङ् विश्वमचेतनं जगदिदं व्याप्य स्थितो व्योमनि
प्रत्येति प्रतिवस्तुषु प्रति ततः सन् त्वामरस्यात्मनि ॥ २ ॥

" एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश
स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे ॥
तं पाकेन मनसाऽपश्यमन्तितः
तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम् ॥

(एक एव सुपर्णः प्रत्यचेतनः आत्मा) (ऋक्. मं॰ १०।११४।४)

२५९ एकः सन् स सुपर्ण आत्मवचनः सञ्चेतनः केवलः
सोऽनेककरस्मात् समुद्रवदिदं चित्त्वाऽऽविवेशाखिलम् ॥
सैवेदं भुवनं समग्रमुदितं दृष्ट्वा विचष्टे स्वयं
तं पक्वेन हृदाऽन्वपश्यममृतं सं चान्तरात्मान्वयम् ॥ ३ ॥

२६० तं माता हृदि वाक्परा(ऽऽ)त्मनि रतं प्राणं सुतं लेढि वै
सोऽप्यन्तर्निजमातरं रसनया लेढीह मात्रात्मिकाम् ॥
तावन्योऽन्यमिहान्तरे स्वरसतो लीढः स्वयं योगतः
तत्साक्षात्करणात् सदा समरसात् तृप्येत् सुहृद्योगतः ॥ ४ ॥

२

द्वौ सुपर्णौ सचेतन-प्रचेतनसत्त्वौ
अशनानशनगुणौ जीवात्मपरमात्मानौ ॥

“ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया
समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति+
अनश्नन् अन्यो अभिचाकशीतीति ॥
(दीर्घतमाः ऋक्. मं. १।१६४।२०)

२६१ चित्त्याऽऽत्मैकगुणौ प्रचेतनतमौ द्वौ तौ सुपर्णौ समौ
चित्सत्त्वात् सयुजौ समानसदनौ सक्तौ सखायाविमौ ॥
एकं वृक्षमिदं शरीरमखिलं विश्वं स्वमाश्रौ परं
तत्त्वानां त्रितयं समान्वितमिदं सत्यैकसत्तास्पदम् ॥५॥

२६२ भोक्ताऽन्यः सशरीरभाक् समुदितः सोऽन्यस्त्वभोक्ता स्वयं
द्रष्टा केवलमेव नित्यमखिलं चित्त्याऽभिचष्टेऽचलम् ॥
भोग्यं विश्वमिदं तटस्थमुभयोः प्रत्यक्षवृक्षोपमं
साक्षाद् दीर्घतमाः प्रपश्यति महान् प्रज्ञानचक्षुःसमम् ॥६॥

२६३ यः साक्षादपरोक्षतश्च परतः सिद्धः परोक्षात् सतः
तेभ्यस्तेष्वपि संहितः सममनुस्यूतः स पूर्णः स्वतः ॥
त्रिभ्यो भिन्न इहाप्यभिन्न इव सन् आस्ते तुरीयः समः
तत्त्वैस्तैस्त्रिभिरन्वितः स्वयमयं सन् पूर्णविद्धत्तमः ॥७॥

(एवमेव तादृशेन योगयुक्तेन अन्यासापसा सत्यवस्तुतत्त्वसन्दर्शनेन
(इदानीमपि साधकः तादृशीमेवानुभावपदवीं प्रतिपद्यते ॥

२६४ एवं दीर्घतमा इवैव तपसा सन् योगयुक्तः सदा
भावं भावमनु प्रसन्नमनसा सर्वात्मदृक्संविदा ॥
सेदानीमपि तादृशेन महसा भूयान् महान् स्यान्मुदा
सन्द्रष्टा मुनिसत्यमन्त्रवचसा सत्यात्मको सर्वदा ॥८॥

३

॥ त्रयः सुपर्णाः सुचेतनात्मानः ॥

" चैतन्यज्योतिः किरणास्ते त्रयः केशिनः "

" त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते
संवत्सरे वपत एक एषाम् ।
विश्वमेको अभिचष्टे शचीभिः
ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् ॥
(दीर्घतमाः ऋक्-मं. १।१६४।४४)

२६५ व्योमान्तर्हितचेतनात्मपुरुषाः सन्ति त्रयः केशिनः
ज्योतिस्त्रिःकिरणास्सुदीप्तवपुषः पूर्णाः प्रकाशिनः ।
दृष्ट्वा प्रत्यगुदीर्णयाऽऽत्ममहसा प्रशान्तचक्षुष्मता
दृष्टा दीर्घतमैः सुदीप्ततपसा, प्राच्यैः सुपर्णास्त्रयः ॥९॥

२६६ द्रष्टारस्ते ऋतुयोगतः प्रगतितः पश्यन्ति विश्वं परे
तेष्वेको वपते ऽपनोऽग्निरवनौ बीजं निजं वत्सरे ॥
एको व्योम्नि शचीभिरात्मचितिभिर्विश्वं विचष्टेऽथवा
एकस्यात्र गतिः प्रवाति मरुतो रूपं तु नो दृश्यते ॥१०॥

॥ केशिनस्ते ज्योतिरात्मानः ॥

" केश्यग्निं केशी विषं केशी बिभर्ति रोदसी ॥
केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥
(वातरशनाः ऋ. मं. १०।१३६।१)

२६७ केशी केवलचेतनः परात्मः शेतेऽत्र के व्योमनि
स्वः स्थोऽग्निं च बिभर्ति सोऽवनिपदे सोऽपोऽन्तरिक्षात्मनि
सं द्यावापृथिवी बिभर्ति भुवने दृष्टुं परं युज्यते
केशीदं भुवनत्रयादपि परं चिज्ज्योतिरेवोच्यते ॥११॥

॥ अथर्ववेदे तु ते त्रयः सुपर्णाः संस्तुताः श्रूयन्ते ॥

" त्रयः पोषास्त्रिवृति श्रयन्ताम्
अनक्तु पूषा पयसा घृतेन ॥
अन्नस्य भूमा पुरुषस्य भूमा
भूमा पशूनां त इह श्रयन्ताम् ॥ (अथर्वसं. ५।२८।३)

२६८ प्राणा स्त्रिवृतो श्रिता स्त्रिभुवने पीनाः त्रयस्तान्त्रयः
प्राणोऽसौ सकलान्यजन्तु तपसा तेजो जलान्नात्रयः ॥
भूमाऽन्नस्य च पोषणाय जगतां भूमा पशूनां श्रिया
भूयान् सन् पुरुषस्य ते तनुभृतो भूः स्वः त्रयस्तां श्रियातु १२ ॥

"त्रयः सुपर्णा स्त्रिवृता यदायन् एकाक्षरमभि सम्भूय शक्राः ।
प्रत्यौहन् मृत्युममृतेन साकमन्तर्दधाना दुरितानि विश्वा ॥"
(अथर्व. सं. ५।२८।८)

२६९ त्रियोगात् त्रिवृताः सुदिव्यपुरुषाः सिद्धाः सुपर्णास्त्रयः
सत्यैकाक्षरसत्त्वपूर्णवपुषः सम्भूय सत्ताधियः ।
प्रत्यौहन् अमृतेन साकमभयेनापि च मृत्युं भयं
प्रत्यायन् स्वचिताच सर्वदुरितान्यन्तर्दधानाः स्वयम् ॥ १३ ॥

"त्रयः सुपर्णा उपरस्य मायू नाकस्य पृष्ठे अधि विष्टपि श्रिताः ।
स्वर्गा लोका अमृतेन विष्ठा इषमूर्जं यजमानाय दुह्राम् ॥"
(अथर्व. सं. १८।४।४)

२७० ऊर्ध्वास्ते परविष्टपि स्वसदने नाकस्य पृष्ठे श्रिताः
देवास्ते त्रितया स्त्रयास्त्रिभुवने सर्वे सुपर्णाः श्रुताः ॥
स्वर्गास्ते ऽप्यमृतेन दिव्यमहसा विष्टाश्च लोकाः समाः
सर्वेषामिषमूर्जमात्महसा नित्यं दुहन्तां समाम् ॥ १४ ॥

"त्रयः सुपर्णाः परि यन्ति केशिनः त्रीणि रजांसि स्थापित्वा तिष्ठन्ति नित्यम् ।
तिसृभिः प्रचेतयन्ति विश्वं वाग्भिः त्रिभिस्ते वरेण्याः करणैश्छन्दोभिः ॥

२७१ ज्योतिष्केशिन आत्मचिन्तिकिरणा दिव्याः सुपर्णास्त्रयः
त्रिलोक्यां परियान्ति ते त्रिभुवनान्यास्थाय तिष्ठन्ति ते ॥
वाग्भिस्ते प्रतिचेतयन्ति तिसृभिः विश्वं स्वधीवृत्तिभिः
छन्दोभिः करणैः ऋगादिकिरणैः वेदैः वरेण्यास्त्रिभिः ॥ १५ ॥

२७२ शास्त्रे तद्विहितं त्रिशब्दवचनं बह्वर्थसंसाधकं
शस्तं तत् सदनन्तवस्तुवचने भूमार्थसम्बोधकम् ॥
प्रत्यक्षोऽद्य सचेतनात्मकलयाऽनन्ताः सुपर्णाः समाः
तेऽनन्ताव्ययसन्ततिद्विमलया वेद्याः सन्तस्तोमाः ॥ १६ ॥

वस्तुतः एकस्यैव सतः तस्य सुपर्णात्मनः
नामरूपादियोगेन बहुधाभावेन कल्पनादि श्रवणम् ॥

"सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ।
छन्दांसि च दधतो अध्वरेषु ग्रहान्त्सोमस्य मिमते द्वादश ॥"
(सध्रिः । ऋक् मं. १०।११४।५)

२७३ एकं सन्तमिमं सुपर्णममृतं विप्राः परे वेदिनः
वाग्भिस्तं परिकल्पयन्ति बहुधा नाम्ना स्वरूपादिना ।
छन्दांसि प्रतिबोधितुं च दधतो यज्ञेषु हृद्योगिनः
सोमस्य स्वहृदा गृहाश्च मिमते ते द्वादश स्वात्मनः ॥ ॥१७॥

(औपनिषदं ॥ त्रिसुपर्णवस्तुतत्त्वम् ॥)

"त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात् । ब्रह्महत्यां वा एते घ्नन्ति
ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति । आसहस्रात् पङ्क्तिं पुनन्ति ॥
ओं ते सोमं प्राप्नुवन्ति" (महानार.)

२७४ वेदे तत् त्रिसुपर्णतत्त्वमुदितं पूर्णं परस्यात्मनः
दद्यान्नित्यमयाचितं सुमुदितं तद् ब्राह्मणायार्थिने ।
सद्योगात् तदुपासनाच्च पठनाद् ब्रह्मादिहत्यादितः
सद्यः स प्रतिमुच्यतेऽत्र दुरिताद् अज्ञानमोहादिकैः ॥ १८ ॥

"भूतपूर्वस्य राजर्षेः गायत्री मन्त्रयोगेन तपसा आविर्भूतस्वरूपस्य
ब्रह्मर्षेः विश्वामित्रस्य आत्मसाक्षात्कारेण सिद्धं ऋङ् मन्त्रदर्शनम् ॥

२७५ राजर्षिः परतेजसेन्द्रसदृशो जातः सुतो गाथिनः
राजन्यः स्वसुवीर्यसत्त्वमहसा सम्राट् समर्थोऽर्थिनः ॥
ब्रह्मर्षिः स बभूव दिव्यतपसा ब्रह्मात्मसाक्षात्कृतेः
विश्वामित्रमुनिर्ददर्श परमं मन्त्रं स्वभूत्यै कृते ॥ १९

॥ तन्मन्त्रदर्शनम् । आत्मसाक्षात्कारानुभवनम् ॥

"अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् ॥
अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम ॥"
(विश्वामित्रः । ऋक् मं. ३।२६।७-)९)

"अग्निरस्मि० आसन् ॥
त्रिधातुरर्को रजसो विमानः" अजस्रं ज्योतिर्हविरस्मि सर्वम् ॥
(साम. सं.

२७६ प्राज्ञः सन् अहमग्निरस्मि तपसा सञ्जातवेदाः स्वयं
प्रादुर्भूतपरस्वरूपमहसा तऽज्ञानमन्ताऽऽत्मान्वयम् ॥
तेजो मे घृतमेव तद् घृणिमद् श्चक्षु जगच्चाक्षुषं
सोऽग्निरिन्द्र–सोमसत्व ममृतं हविः ममास्ये ऽर्चितम् ॥२०॥

२७७ अर्कः सोऽन्तरहं त्रिपात् त्रिजगतां सत्त्वं विमानो ऽर्चिषा
धर्मोऽजस्रतमो महान् अभितपन् सोजोमयोऽन्तस्त्विषा ॥
हव्यं विश्वमिदं सुभोग्यमुदितं सर्वोऽहमस्मि स्वयं
ज्योतिस्तत् परमं सुजस्रममृतं भोक्तृस्वरूपान्वयम् ॥ २१ ॥

"त्रिभिः पवित्रैरपुपोद्ध्यर्कं
हृदा मतिं ज्योतिरनु प्रजानन् ॥
वर्षिष्ठं रत्नमकृत स्वधाभिः
आदिद् द्यावापृथिवी पर्यपश्यत् ॥

ऋ.मं. ३।२६।८

२७८ ज्योतिर्भिस्त्रिभिरासदद् हृदया दर्कं पवित्रैः सदा
ज्योतिस्तत् परमं हृदाऽऽत्मनि मतिं सोऽनु प्रजानन् मुदा ॥
वर्षिष्ठं रमणीयरत्नमकरोद् वाग्भिः स्वधाभिः समं
तत्साक्षात्करणादपश्यदहमा द्यावापृथिव्यौ समे ॥२२॥

"शतधारमुत्समक्षीयमाणं
विपश्चितं पितरं वक्त्वानाम् ॥
मेळिं मदन्तं पित्रोरुपस्थे
तं रोदसी पिपृतं सत्यवाचम् ॥

(ऋ.मं. ३।२६।९)

२७९ स्वात्मानं शतधारमात्मनि रक्षीयमाणं सदा
सद्योगेन विपश्चितं च पितरं वाचां धियां संविदाम् ॥
"मेळिं" वाचमिमां मदन्तमखिलां पित्रोरुपस्थे हृदा
ते सत्योरिह रोदसी सुपिपृतं तं सत्यवाचं मुदा ॥ २३

२८० स्वात्मानं ह्यपरोक्षमात्मनि साक्षात्कृतं संविदा
तुष्टावात्र परोक्षवत् स्तुतिरियं तादात्म्यसत्तान्मुदा ॥
सोपाध्याय परा समा स्तुतिरिति प्रत्यायनाद् चिरे
आस्वाद्याय परा प्रभा मतिरिति प्राज्ञाः परे मेनिरे ॥२४॥

साक्षात्कृतात्मनां तत्परमानन्दरसानुभावेन समुदितम्
सामगानानुश्रावणम् ॥

" एतत् साम गायन् आस्ते । हाउ हाउ हाउ ।
अहमन्नम् ३ । अहमन्नादः ३ । अहं श्लोककृत् ३ ।
" अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य । पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाभिः ।
यो मा ददाति स इदेव मावाः ३ । अहमन्नमन्नमदन्तमाद्मि ।
अहं विश्वं भुवनमभ्यभवाम् । सुवर्न ज्योतीः ॥ (साम॰
(तै॰ भृगु॰)

२८१ साक्षात्कारवतां प्रसाददृदयात् सत्सौमनस्यात् पुनः
साक्षाद् वाङ्मुखतो निजानुभवदं तत्सामरसात्मनः ॥
साक्षीदं हृदि सामगानरसदं योगेन संश्रूयतां
साक्षिण्येन सदा मुदा विरमतां वाचा प्रतिश्राव्यताम् ॥२८१॥

२८२ सत्योऽस्मीह ऋतात्मनः प्रथमजः सन् सौमनस्यात्मनः
देवेभ्यो दिवि पूर्वमप्यादितेजो ज्योतीरसैकात्मनः ॥
सोऽहं सन् अमृतस्य नाभिरमलं सर्वैकभावास्पदं
यो मामन्नं ददाति सन्दृशामिमं तं मां स एवाव्यवात् ॥ २८२

॥ अहमन्नमन्नमदन्तमाद्मि ॥

२८३ सोऽहं भोग्यमिहान्नमात्मरसदं भोक्ताऽप्यभोक्तेव सन्
सिद्धः सोऽन्नमदन्तमप्यतितरां मक्षीह नित्यं वसन् ॥
भोक्तृणामपि देहिनामिह सतां जीवात्मतां तन्वतां
भोक्ताऽहं तद्भोक्तृसत्त्वसमतां प्राप्तः परात्मन्वताम् ॥२८३॥

दृग्-दृश्य-द्रष्टृरूपेण त्रिपुटीपरेण
त्रयाणां तेषां सामरसेन साक्षात्कारानुश्रावणम् ॥
" सुसन्दृशं त्वा वयं प्रति पश्येम सूर्य ।
विपश्येम नृचक्षसः ॥
(चक्षुः सौर्यः । (ऋक्॰ मं॰ १०।१५८।५)

२८४ सूर्यात्मास सुसन्दृगेव परमः सञ्चेतनः केवलः
सूर्ये सोऽन्तरितः परोक्षचरमो द्रष्टा स्वयं निष्कलः ॥
सूर्योऽसौ दिवि दृश्यते बहिरिह प्राचीमुदक्चान्तरा
सर्वात्माऽय महेन्द्रतां प्रतिचितः प्रत्यक्षसञ्चेतते ॥२८४॥

दृग्-दृश्य-द्रष्टृपरं त्रिपुटी तत्त्वम् ॥

२८५ स्यान्ता दृग् विदिता परः स पुरुषो द्रष्टाऽत्र दृश्यं महः
सा न स्यात् त्रिपुटीमुखात् परतमं सद्दर्शनं तन्महत् ॥
दृश्योऽसौ दिवि चेतनात् समुदितः सूर्यो दृशा वीक्ष्यते
द्रष्टाऽन्तर्निहितः परः सवितृगो दृग्-दर्शने शिष्यते ॥२९॥

॥ अन्तर्यामी ॥

" यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीमन्तरो यमयति, यं पृथिवी
न वेद यस्य पृथिवी शरीरम् । एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः,
इत्यधिभूतम् । य आदित्ये तिष्ठन् आदित्यमन्तरो यमयति । इत्यादि
इत्यधिदैवतम् । यः वाचि तिष्ठन् वाचमन्तरो यमयति । इत्यादि ।
इत्यध्यात्मम् ॥ (बृ० उ०

२८६ योऽन्तस्तिष्ठति भौतिकेषु सकलेष्वात्मा पृथिव्यादिषु
ज्योतिष्मान् अधिदैवतेष्वदितिजेष्वादित्यदेवादिषु ॥
योऽन्तर्वाक्प्रमुखेषु धीन्द्रियपरेष्वाध्यात्मिकेष्वान्तरः
सोऽन्तर्याम्यखिलस्य संयमनतः सत्यामृतात्मा परः ॥ ३०॥

२८७ यस्तिष्ठन् सकलेषु तान् यमयति स्वान्तर्यचिच्छक्तितः
यस्येदं सकलं शरीरमुदितं सर्वेऽपि यं नो विदुः ॥
सर्वेषामपि चेतनान्तरतमो नित्यं नियन्ता स्वयं
सोऽन्तर्याम्यमृतः परः प्रभवति प्राज्ञः समस्तात्मनाम् ॥ ३१॥

" अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ।

(ब्र० सू० १-२-१८

२८८ अन्तर्याम्यधिदैवतादिषु ततो ब्रह्मैव पूर्णं परं
तद्धर्मव्यपदेशतो नियमनाच्चिच्छक्तितः शासनात् ॥
सर्वेषां जगतां सतां द्विविधदां जीवात्मनां देहिनां
स्वातन्त्र्येण समीशनात् प्रभवतो ब्रह्मात्मता सर्वथा ॥ ३२॥

इति नवमी कला सम्पूर्णा ॥

प्रत्यगात्मसत्त्वतः समस्तवस्तुपूर्तितो
देवतेषु मानवेषु भौतिकेषु चोर्जितः ॥
देवतात्महृत्सुपर्णचेतनेषु तर्पितो
दैवरात हृत्प्रगीर्णयोगचित्सुधार्पितः ॥ १॥

१

अथ दशमी कला

॥ जागृतिसत्त्वयोगविद्या ॥

२८९ सज्जागृते ह्यात्मनि योगविद्या
सज्ज्ञानता मात्मनि ताऽनवद्या ॥
सज्ज्ञादि सद्भूत गुणा(ऽ)नुवेद्या
सज्ज्ञानतो जागृतये निवेद्या ॥ १ ॥

२९० सज्जागृयात् सन्तत मात्मबोधितः
सञ्ज्ञायतां वस्तु परं प्रबोधितः
संसाद्यतां स्वे हृदये प्रसादतः
सम्पद्यता मात्मपदं प्रमाणतः ॥ २ ॥

॥ अस्मिन्नर्थे ऋङ् मन्त्रवर्णोपदेशः ॥

"यो जागार तमृचः कामयन्ते
यो जागार तमु सामानि यन्ति ॥
यो जागार तमयं सोम आह
तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥
(काश्यपः अवत्सारः ऋक्-मं-५।४४।१४)

२९१ जागर्ति यो नित्य मतन्द्रितो मुदा
जानन् वरीवर्ति नियन्त्रितो हृदा ॥
सत्ते र्धियां जागरणात् स्वसंविदा
ज्ञाता ऽऽत्मसाक्षात्कृति मेति सर्वदा ॥ ३ ॥

२९२ वाञ्छन्त्यृचस्तं हृदि जागृवांसं
सामानि यान्त्यात्मनि तस्थिवांसम् ॥
वेदाः स्फुरन्त्यन्त रनुस्फुरन्तं
देवाः स्मरन्ति प्रति संस्मरन्तम् ॥ ४ ॥

२९३ सौम्यो मनस्वान् हृदि सौमनस्यः
सज्जागृतां सं प्रति सोम आह ॥
नित्यं तवाहं स्वयमस्मि सख्ये
निजे हृदय्ये परधाम्नि मुख्ये ॥ ५ ॥

२

देवतात्मा अग्निः सदा जागरणशीलः ॥

"अग्निर्जागार तमृचः कामयन्ते
अग्निर्जागार तमु सामानि यन्ति ॥
अग्निर्जागार तमयं सोम आह
तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥
(ऋक्०मं० ५।४४।१५)

२९४ सोऽग्निर्जगारान्तरितश्चिदात्मा
तं कामयन्तेऽत्र ऋचश्च वाचः ॥
सौम्यानि सामान्यनु यान्ति मुख्ये
सोमः समास्ते हृदि तस्य सख्ये ॥६॥

सोऽग्निः सर्वज्ञः जातवेदाः ॥

"जागर्षि त्वं भुवने जातवेदो
जागर्षि यत्र यजते हविष्मान् ॥
इदं हविः श्रद्दधानो जुहोमि
तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् ॥
(ऋक्० मं० ५।४४।३६)

२९५ जागर्षि स त्वं भुवि जातवेदाः
वैश्वानरोऽग्निः स च विश्ववेदाः ॥
यत्र प्रजानन् यजते हविष्मान्
ऋत्विङ्मुखान् याजयते मनुष्यान् ॥७॥

२९६ तं श्रद्दधानो हविराजुहोमि
यज्ञात्मने तन्मनसाऽर्पयामि ॥
तेन त्वमस्मान् प्रति बोधय त्वं
गोनाम धेनोः परिपाहि गुह्यम् ॥८॥

॥जागृतियोगादेव सर्वयज्ञसिद्धिः॥

"सजोषा वभ्निर्जरमाण इध्यसे
दमे दमूना इषयन्निळस्पदे ॥
विश्वस्य होता हविषो वरेण्यो
विभुर्विभावा सुषखा सखीयते ॥
(अरुणो वैतहव्यः ऋक्०मं० ३०।९३।१)

२९७ सञ्जागृवांश्चेद्धृदि सोऽग्निरिड्यते
सज्ज्ञानवाग्भिः स्तुतिभिः समिध्यते ॥
गेहेऽन्तरङ्गे रहसि प्रबुध्यते
सञ्जागृतेः स्वात्मचिता समृध्यते ॥९॥

२९८ भूमौ स्वगेहेऽधिपतिर्निजास्पदे
भूमेः परे वेदिपदे "इळस्पदे"
समिध्यतेऽग्निः स्विबयन् समास्पदे
समिध्यतेऽन्तर्बहिरात्मचित्पदे ॥१०॥

२९९ "इळा"ऽधरा भूरुदिताऽऽत्मवाक् परा
तस्याः पदे स्वाऽऽत्मनि सा चितिस्वरा ॥
वाचः पदे सोऽग्निरयं महःस्वरः
वाचा समभ्येति महो रसाक्षरः ॥११॥

३०० स नो वसूनि स्वयमाभर त्वं
सत्यानि वस्तूनि समास्कर सद् ॥
वैश्वानरश्चित्स्वरणे समिद्धः
विश्वेक्षणे जागरणे विशिष्टः ॥१२॥

३०१ स्वान्ते स्वयं जागृतयेऽग्निरिड्यतां
सञ्जागृतेः स्वात्मचिता सुयुज्यताम् ॥
तदेनयोर्जागृतयोः सुयोगतः
समत्वमाप्यं व्रतिनोः प्रयोगतः ॥१३॥

३०२ उपासकोपास्यसुहृत्समन्वयं
सत्यात्मचित्सामरसैकसन्मयम् ॥
स्वान्तः स्वयं जागृति तं महोमयं
साक्षात्कृतेस्तत् समुपैति सोऽभयम् ॥१४॥

३०३ प्रभुः प्रभावान् स सखा सखीयतां
विभुर्विभावान् ससुखः सखीयते ॥
सखित्वसत्त्वात् समताऽवाप्स्यते
समत्वयोगादमृतत्वमीयते ॥१५॥

३.४ तस्मात् सदाऽन्तर्हृदयेऽत्र जागृयात्
स्वस्मात् सदाक्षान्तरदृक्प्रमामियात् ॥
अज्ञानतामिस्रनिवृत्तिनिश्चयात्
सदा समासीत [illegible] समाश्रयात् ॥ ३६ ॥

"जागृतिवृत्तिशिक्षणाय दृष्टान्तरूपं लौकिकं साधनम्" ॥

३.५ लोकेऽत्र रात्रौ नगरस्य रक्षकः
सञ्जागरूको जनतानिरीक्षकः
सञ्जागृतिं प्रेरयति प्रचारकः
सोद्बोधयञ्जागृतिशीलशिक्षकः ॥ ३७ ॥

३.६ स ततस्ततः सञ्चरतीह शोधयन्
स्तेनांश्च दुष्टान् सकलांश्च बाधयन् ॥
स एकः प्रजागर्ति भयं निवारयन्
स्वां जागृतिं तां जनतासु बोधयन् ॥ ३८ ॥

३.७ तद्वदेव प्राचामृषीणां जनताप्रबोधार्थं साद्ध्याद् प्रचारः ॥

३.८ प्राज्ञास्तु पूर्वे ऋषयो मनीषिणः
ज्ञानप्रदा चाऽज्ञनताहितैषिणः ॥
अज्ञान् प्रमत्तान् प्रति यान्ति साक्षिणः
प्रज्ञापयन्ति श्रुतिवाक् प्रमाक्षिणः ॥ ३९ ॥

३.९ तादृशं औपनिषदं वचनम् ॥

"उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत ॥
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥
(कठोपनिषत्)

३०८ उत्तिष्ठतेति प्रति जाग्रतेति
प्राज्ञान् परान् प्राप्य निबोधतेति ॥
सम्बोधयन्त्यज्ञ[illegible] सुसुप्तान्
प्रबोधयन्तीह हिते प्रमत्तान् ॥ ४० ॥

३१९ दुरत्ययाऽरा भुवि योगविद्या
क्षुरस्य धारा निशिता सुवेद्या ॥
दुर्गेयमिष्टं प्रवदन्ति दुर्गं
दुष्टैरबाध्यं विविदुः सुमार्गम् ॥२१॥

॥ तादृशजागृतिसत्त्वसिद्धये प्रधानं साधनम् ॥
॥ जागरितावलम्बनम् ॥

३२० सर्पादिदंशस्य विषोपशान्तये
सुप्तिर्निषिद्धाऽऽत्मनि बोधवृत्तये ॥
चिकित्सया जागरणं हितार्थये
सुखोदये स्वास्थ्यगुणाद्यवाप्तये ॥२२॥

३२१ तस्मिँश्चिकित्साकरणे समर्थनं
प्रायेण तज्जागरितानुवर्तनम् ॥
यतेत तज्जागृतिचित्तवृत्तये
तज्जागृतेः सत्त्वगुणानुभूतये ॥२३॥

॥ जागृतिसिद्धये जागरितानां ज्ञानिनामवलम्बनम् ॥

" अविद्वाँसो विदुष्टरं सपेम ॥
(ऋक्. मं. ६।१५।१०)
" अचिकित्वाँश्चिकितुषश्चिदत्र
कवीन् पृच्छामि विद्मने न विद्वान् ॥
(दीर्घतमाः ऋ. मं. १।१६४।६)

३२२ विद्वान् सदा जागृतिसत्त्ववृत्तः
धीयोगतः सन् स्वयमप्रमत्तः ॥
सोऽन्यप्रबोधे प्रतिमानयुक्तः
स्यात् सार्थकः स्वात्मगुणेन शक्तः ॥२४॥

३१३ सञ्जागृवाँस व्रतिनं गुरुं निजं
सञ्जागृतेस्तं यजमानमृत्विजम् ॥
सञ्ज्ञानदं ज्ञानिनमात्मसत्वदं
सञ्ज्ञाश्रयेणानु यजेत सर्वदम् ॥ २४ ॥

—

३१४ सञ्जागृतं दैवतमाश्रयीत
सञ्ज्ञानचित्कामनया स्तुवीत ॥
सञ्जागृतेः सत्वमुपानयीत
स्वं जानतां योगमुपाह्वयीत ॥ २५ ॥

—

सर्वेषां अन्तरे प्राण एव सदा जागरणशीलः
॥ तदर्थं प्राणावलम्बनं युक्ततरम् ॥
" प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति ॥ प्रश्नोप०

—

३१५ प्राणाग्नयोऽस्मिन् सदने शरीरे
प्राज्ञात्मना जाग्रति चित्कुटीरे ॥
प्राणाश्चिदात्मन्युपचित्परास्याः
प्रत्यञ्चि सञ्जागृतयेऽभ्युपास्याः ॥ २६ ॥

—

" ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे विबोधयत्
ऐन्द्रः पानो ~~(प्राणो)~~ अङ्गे अङ्गे विबोबुधत् (अपानः)
(तै. यजुः)

—

३१६ प्राणोऽत्र मुख्यश्चितिमान् स ऐन्द्रः
प्रज्ञात्मकः सन्निहितोऽयमिन्द्रः ॥
प्रत्यञ्चि हृद्यो रमते सचन्द्रः
प्रसक्पराग्वृत्ति गुणैकसान्द्रः ॥ २७ ॥

—

(परमपुरुषस्य बाहुमुखात् इन्द्रस्य अग्नेश्च प्रादुर्भावः)
" मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद् वायुरजायत ॥
(ऋक् १०।९०।१३)

—

३१७ सत्यात्मचित्पुरुषबाहुमुखात् स्वतः
सेन्द्रस्तथाऽग्निश्च मुखादजायत ॥
वागेव भूत्वाऽग्निरयं पुनर्मुखं
प्राणः स मुख्यश्च समाविशत् सुखम् ॥ २८ ॥

—

७

इन्द्राग्न्योः प्राणवाक्सत्त्वयोः प्रचेताने पदे जागृतिलक्षणम् ॥

॥ तेन सत्येन जागृतमाध्यं प्रचेतुने पदे ॥
इन्द्राग्नी शर्म यच्छताम् ॥
(ऋक् मं. ३।१२।६)

३३८ तेनैव सत्येन हि जागृतौ समौ (अनुवाद)
सेन्द्राग्निसत्त्वौ ऋतसत्यचिन्मयौ ॥
सत्येऽध्यधिश्राय पदे प्रचेताने
वाक् प्राणसत्त्वेन च शर्म यच्छताम् ॥२०॥

३३९ सेन्द्रश्चिदात्मा सकलान्तरस्थः
प्राणादिसर्वेन्द्रियचित्प्रमुख्यः ॥
सोऽग्निश्च वाग्योऽखिलवाक्प्रमुख्यः
सा वागिह प्राणचिदग्निमुख्या ॥ ॥३९॥

३२० इन्द्रोऽयमात्माऽन्तरितः प्रचेतनः
प्राणप्रमुख्येन्द्रियहृन्निकेतनः ॥
अग्निश्चिदिन्द्रात्मकवाक्परायणः
योगात्तदिन्द्राग्निचिदेकतायनः ॥ ॥३२॥

॥ इति दशमी कला सम्पूर्णा ॥

जागृतिःसत्त्वात्मसंस्था हृत्प्रशान्तिसिद्धये
जानतां परात्मसत्क्रियोगचित्समृद्धये ॥
दैवतान्तरात्मवृत्ति जागृतात्मतुष्टये
दैवरातवाक्सुधार्णि योगसत्सुधाप्तये ॥१०॥

१

अथ एकादशी कला

॥ अप्रमादयोगविद्या ॥

॥ औपनिषद् दर्शनम् ॥

" यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ॥
बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम् ॥

" तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ॥
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ
(कठोपनिषत्)

३२१ यदाऽत्र पञ्चापि च धीन्द्रियाणि
ज्ञानानि चान्तःकरणान्तराणि ॥
तिष्ठन्ति चात्मन् मनसाऽन्वितानि
स्वात्मन्युपाप्तानि समानि तानि ॥ १ ॥

३२२ बुद्धिः परा बोधचिताऽऽत्मनाऽन्विता
न चेष्टते नोऽपि पराग्दृशाऽऽहता ॥
तामाहुरग्र्यां परमां निजां गतिं [illegible]
स्वात्मन्युपाप्तां चरमां स्वसंस्थितिम् ॥ २ ॥

३२३ तां योगमित्येव हि योगतत्त्वतो
मन्यन्त आत्मन्युपशुद्धसत्त्वतः ॥
स्वात्मान्वितामिन्द्रियधारणां स्थिरां
सज्ज्ञान- सच्चेतन सत्त्वचित्परम् ॥ ३ ॥

३२४ तद्ब्राह्मसंस्पर्शचितोऽप्रमादाद्
ब्रह्मात्मनोऽन्तर्हितसम्प्रसादात् ॥
सत्साक्षरस्याभ्युदितात्मयोगात्
साक्षात्कृतिः स्यादनुभावयोगात् ॥ ४ ॥

३२५ योगोऽत्र सोऽपि प्रभवाप्ययाप्तः
यः स्वात्मवृत्तेरुदयास्तयुक्तः ॥
यः स्वप्न- सज्जागृतिचित्सुवृत्तः
स्यान् मध्यसन्ध्याऽन्तरिताऽऽत्मनाप्तः ॥ ५ ॥

अत्र प्रभवाप्यययोः सृष्टिसंहृतिरूपयोः
अन्तरात्मनि धीन्द्रियाणां प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपा-
उदयास्तमयस्त्वस्मा साङ्कृतिकौ ॥

"इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत्
पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥
(कठोप०

३२६ तद्धीन्द्रियाणामुदयास्तभावं
उत्पद्यमानानां पृथक्कृतानाम् ॥
स्वान्तः प्रवृत्तिं निवृत्तियुक्तं
योगेन विद्यादुदयास्तभावम् ॥ ६ ॥

तत्र आन्तिमं प्रध्यानं साधनम् ॥
"स्वप्नान्तं जागरितान्तं च उभौ येनानुपश्यति ॥
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥
(कठोप०

३२७ स्वप्नान्त-सज्जागरितान्त दर्शनात्
स्वाप-प्रबोधोभय सन्निमर्शनात्
साक्षी चिदात्माऽन्वयतोऽप्युपासनात्
साक्षात्कृतः [illegible] स्वशासनात् ॥ ७ ॥

३२८ स्वप्नान्तगं जागरितान्तगं तं
स्वात्मानमन्तर्हृदि येन पश्येत्
प्रसंख्यानेनं स्वधियां सुयोगात्
मत्वा महान्तं न तु शोचति स्म ॥ ८ ॥

३२९ योगः स सृष्टि प्रलयस्थितीनां
सर्गो भवेत् सर्वहृदन्तरात्मनाम् ॥
तत्त्वत्रयाणां परमात्मरस्यात्
स संविदा स्वात्मचितः परः स्यात् ॥ ९ ॥

३३० तदप्रमादात्मक आत्मयत्नः
तं यत्नमन्तः प्रभवेदधिकः ॥
यत्नो तदध्यात्मकमीश सर्गे
योगोऽपि तत्त्वं हित मध्ययत्नम् ॥ १० ॥

३

सत्य-धर्म-स्वाध्यायप्रवचनप्रभृतिभ्यः अप्रमादोपदेशः ॥

"सत्यान्न प्रमदितव्यम्। धर्मान्न प्रमदितव्यम्। कुशलान्न प्रमदितव्यम्। भूत्यै न प्रमदितव्यम्। स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥ इत्यादि

(तै॰ शिक्षोप॰

३३१ सत्यात् स्वधर्मात् कुशलाच्च भूत्यै
स्वाध्यायतोऽध्यापनवृत्तिनीत्यै ॥
सत्यात् सुविज्ञानगुणान्मनीषी
नैव प्रमाद्येत नरो हितैषी ॥ ३१ ॥

३३२ सोऽध्यात्मसंवित्स्वरसानुभूत्यै
स्वानन्दसत्साम्यरसप्रशान्त्यै ॥
आध्यान-धीयोग-सुनीतिगत्यै
नैव प्रमाद्येत निजप्रगत्यै ॥ ३२ ॥

३३३ सत्ये स्वधर्माचरणे प्रवृत्त्यै
कर्तव्यनिर्वर्तनवृत्तितृप्त्यै ॥
नित्यं यतेतात्मनि निश्चयाऽऽप्त्यै
न तु प्रमाद्येत परोपकृत्यै ॥ ३३ ॥

"नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात् तपसो वाप्यलिङ्गात् ॥

(कठो॰

३३४ नायं चिदात्मा [illegible] लभ्यते (वचनेन)
न च प्रमादात् तपसाऽपि बुध्यते ॥
नैवाभिमानात् [illegible] मान्यते
नैवाप्रमाणा मनसाऽवगम्यते ॥ ३४ ॥

३३५ नैवायमात्मा बलहीनलभ्यः
नैव प्रसादाच्च पुनर्विमृश्यः ॥
स्वस्थप्रमादेन सदा सुलभ्यः
स्वसम्प्रसादेन स नास्त्यलभ्यः ॥ ३५ ॥

३३६ स्वार्थान्निजार्थाद् विहितात् परार्थात्
स्वर्थात् सदर्थाज्जनताहितार्थात् ॥
सत्यात् स्वमस्मादपि पारमार्थ्यात्
नैव प्रमाद्येत यतेत सार्थात् ॥ ३६ ॥

३३७ सर्वात्मसेवाकरणात् सुमानात्
सत्यादृणापाकरणात् समाज्ञात् ॥
देवर्षिपित्राप्तऋणत्रयार्थात्
मुक्तिः सन्निष्ठा जनताऋणार्थात् ॥ १७ ॥

३३८ तत्रापि नो युक्ततरः प्रमादः
तथ्याद्द्रवस्योऽत्र ततोऽप्रमादः ॥
तस्मात् सदा जागृतितः सुसाध्यः
स्वस्याप्रमादेन मनःप्रसादः ॥ १८ ॥

॥ अप्रमाद एव देवताधर्मः ॥

" इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तं न स्वप्नाय स्पृहयन्ति ॥
यन्ति प्रमादमतन्द्राः ॥
(ऋक्. मं. ८।२।१८)

३३९ इच्छन्ति देवाः परसद्व्रतस्थं
सोमं हि सुन्वन्तमिहात्मसंस्थम् ॥
सत्सादिधर्मात्मकयज्ञनिष्ठं
संविक्रियाभावनदृढप्रतिष्ठम् ॥ १९ ॥

३४० स्वप्नाय नैव स्पृहयन्ति देवाः
अस्वप्नजास्ते परदिव्यसत्त्वाः ॥
नेच्छन्त्यपसत्सं स्वयमेव सत्याः
नैव स्वपन्तं प्रति यान्त्यसत्यम् ॥ २० ॥

३४१ स्वयं सदैवानिमिषाश्च देवाः
सच्चक्षुषो जागृतिचिह्नसत्त्वाः ॥
स सेन दिव्येन सुचक्षुषाऽऽढ्याः
सत्सव्रतास्तेऽनन्तकृपाप्रतापाः ॥ २१ ॥

३५२ सत्येन ते जाग्रति सन्त्यतन्द्राः
सन्तः प्रमादं न तु यान्ति तन्द्राम् ॥
सत्यव्रतान् ये त्वनु यान्ति सक्ताः
सत्यात्मना ते स्वयमप्रमत्ताः ॥ २२ ॥

—

३५३ अज्ञानतः स्यात् तमसः प्रमादः
सोऽजागृतेरप्यसतोऽप्रसादः ॥
प्रज्ञानसत्त्वान्महसोऽप्रमादः
स जागृतेरात्मनि सम्प्रसादः ॥ २३ ॥

—

३५४ पश्यन्त एवात्मनि जागृवाँसः
प्रसज्य नित्यं हृदि तस्थिवाँसः ॥
रक्षन्ति तेऽन्यं पतनात् प्रमादात्
तस्मात् परः स्यात् स्वयमप्रमादः ॥ २४ ॥

—

भयप्रदः।
प्रमाद एव मृत्युः। अप्रमाद एव अभयामृतप्रदः॥

—

३५५ प्रमाद एवात्र भवेत् स मृत्युः
प्रतिक्षणं नित्यमुदेति मर्त्ये ॥
प्रमादतस्तत्क्षणमेव मृत्योः
प्रमाददुःखे पततीह मर्त्यः ॥ २५ ॥

—

३५६ मृत्योर्भयं दुःखमिहैकदाऽन्तो
मर्त्यान् बलादाग्रसते हृदन्ते ॥
पदे पदे सम्पतति प्रमादात्
मृत्योर्विषण्णो हृदयाप्रसादात् ॥ २६ ॥

—

३५७ तदद्य भयं दुर्व्यसनं विदारणं
नृणां च नीचैः पतनादिकारणम् ॥
व्यसन्यधोऽधो व्रजतीह लोके
सोच्चैः पदे निर्व्यसनी तु नाके ॥ २७ ॥

—

प्रमादापदि मृत्युभयनिवारणार्थं मृत्युञ्जयः शरण्यः ॥

"त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।"
"उर्वारुकमिव बन्धनान् मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात् ॥"
(वसिष्ठः - ऋक्. मं. ७।५९।१२)

३४८ मृत्योर्भयाद् दुःखभयात् प्रमादतः
मर्त्यो विमुक्त्यै प्रयतेत योगतः ॥
मृत्युञ्जयस्त्र्यम्बक एव सेव्यतां
नित्यामृतत्वानुभवाय युज्यताम् ॥२८॥

३४९ स त्र्यम्बकः स त्रिजगत्पिता च नः
सत्यः पतिः पालयिता पुरातनः ॥
स सोमसूर्याग्निगुणैस्त्रिलोचनः
सन् संविदिच्छाकृतिभिः प्रचेतनः ॥२९॥

३५० सत्कर्मभिः पुण्यगुणैः सुगन्धिभिः
प्राणात्मचित्पोषणवर्धनार्द्रैः ॥
मृत्योर्मुखात् तन्द्रयतः प्रमादात्
मर्त्यान् निजान् मोचयतु स प्रसादात् ॥३०॥

३५१ स मोचयतु स्वान् अभयात् परामृतात्
मैवाप्रमादात् सुहितात् समाद् ऋतात् ॥
सत्यात् सदानन्दरसात् समोदितात्
स्वस्मात् परस्मात् सकलाद्वै सुमोदितात् ॥३१॥

३५२ सत्याप्रमादेन सदाऽन्तरात्मना
प्रज्ञात्मना निर्भयभूमसत्त्वना ॥
सत्यप्रसादेन मुदा सनातना
योगः सदा सिध्यतु संविदात्मना ॥३२॥

॥इति एकादशी कला सम्पूर्णा॥

अप्रमादयोग आत्मनः प्रबोधसत्तया
सप्रसादयोग आत्मनि प्रचेतनात्तया ॥
दैवतेन्द्रलिङ्गधीन्द्रियात्मचिन्तितात्मया
देवरातहृत्सुतृप्तियोगसत्सुधाप्सया ॥३३॥

३

॥ अथ द्वादशी कला ॥

॥ ध्रुवास्मृतिः ॥

॥ विस्मृतिस्थितिः ॥

"न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतम् ॥
अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति ॥"
(ऋक्. मं. १।१७०।१)

३५३ न नूनमस्तीह, सदित्यनिश्चितं
नानाततं विश्वमिदं दुरूहितम् ॥
कः श्वस्तनं विश्वसितीह शाश्वतं
को वेद तत्त्वेन सदेतदद्भुतम् ॥ १ ॥

३५४ चित्तं परं चञ्चलमस्थिरेक्षणं
प्रमादयुक्तं पतति प्रतिक्षणात् ॥
नान्यस्य चित्तं प्रति गम्यते क्षणं
स्वाधीतमप्यत्र विनश्यति क्षणात् ॥ २ ॥

३५५ अन्यस्य चित्तं दुरितं दुराहितं
नैवोहितुं शक्यमिहास्ति नो हितम् ॥
स्वान्तः सदा निश्चितमप्यशाश्वतं
स्वातन्त्र्यतः सूक्ष्मतमं हि संशितम् ॥ ३ ॥

३५६ संसादितं स्नानमिवैव नश्यति
स्वायत्तमप्यन्तरितं न तिष्ठति ॥
सम्भावितं वायुमिवैव धावति
संसादितं सत् सहितं न गच्छति ॥ ४ ॥

३५७ प्रतिक्षणं चित्तमिदं प्रमाद्यति
प्रत्यक्षमन्तो हृदयात्तदुद्यति ॥
प्रसेति नो जागृतिमेति शाम्यति
प्रशान्तिमायाति न चाप्युपेक्ष्यति ॥ ५ ॥

३५८ आत्माश्रितं चित्तमिहास्ति चञ्चलं
बाह्यान्तरीयैर्विषयैः स्वदुश्चलम् ॥
आहारशुद्ध्यैव भवेदचञ्चलं
सौम्येन सत्त्वानुगुणेन निर्मलम् ॥ ६ ॥

३५९ तस्मात् परात्म प्रणिधान योगतः
स्वाऽन्तर्धिया मात्मनि सम्प्रयोगतः ॥
स्यादप्रमादेन परं प्रसादनं
सानन्द शान्तिप्रद मप्रमादनम् ॥ ७ ॥

३६० दृष्टं मनः केचिददृष्ट माहुः
दुष्टं पुनः केचिददुष्ट मूचुः ॥
इष्टं कदाचित् तदनिष्ट माहुः
शस्तं क्वचिच्च चित्त मशस्त मूचुः ॥ ८ ॥

३६१ सौम्यं मनोऽन्नं दिवि देवतानां
सूर्येन्दु-तेजः सुरसान्वितानाम् ॥
सोमो मनस्वान् दिविजो मनस्वी
मान्यः स काम्यो मनसस्पतिः सन् ॥ ९ ॥

३६२ विदेक सत्त्वात् पुरुषात्मनो हृदो
मनः प्रजज्ञे मनसश्च चन्द्रमाः ॥
मनः स भूत्वा हृदयं पुनर्नृणां
स प्राविवेशान्तरितः शरीरिणाम् ॥ १० ॥

३६३ सोमश्चिदात्मा परयोगनायकः
सन् सौमनस्योऽखिल हृत्सहायकः ॥
ब्रह्मा मनो यज्ञमनाः स यज्ञनीः
सर्वर्त्विजां यज्ञकृतां स्वसत्त्वनीः ॥ ११ ॥

३६४ दिव्यं मनः सौम्य मिदं जनानां
सोमः स्वयं मानस आत्मजानाम् ॥
सर्वान्तरः सन् जनको मतीनां
सच्चेतनः प्रेरयिता गतीनाम् ॥ १२ ॥

(सात्त्विकाहारात् आत्मनो मनसश्च सत्त्वशुद्धिः ॥
" आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः,
स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः "
प्रति (छां. ७.

३६५ आहारशुद्धौ हृदि सत्त्वशुद्धिः
ध्रुवा स्मृतिः स्यान्निजसत्त्वशुद्धौ ॥
स्वस्याः स्मृतेः स्वात्मनि धीनियुक्तिः
हृद्ग्रन्थिभेदाच्च भवेद् विमुक्तिः ॥ १३ ॥

३६६ सोमो रसात्मा मनसाश्रितोदितः
सौम्यं सदन्नं पृथिवीरसोदितम् ॥
सोमात्मकं चान्नमयं मनः श्रुतं
साऽन्नानुरूपा मतिरित्यनुस्मृतम् ॥ १४ ॥

३६७ अन्नादिकाहारगुणेन देहे
प्राणादि सर्वेन्द्रियसत्त्ववृद्धिः ॥
शरीरयात्राकृतिचित्समृद्धिः
लोकेऽत्र सर्वव्यवहारसिद्धिः ॥ १५ ॥

(॥ आहारशब्दस्य साङ्केतिकः तात्त्विकोऽर्थः ॥)

३६८ आकाशमूलोदितभूतपञ्चकं
शब्दादितन्मात्रगुणैः सहान्वितम् ॥
श्रोत्रादिकं ज्ञानगुणेन्द्रियार्थकं
तत्साधकं वै श्रवणादिकर्मकम् ॥ १६ ॥

३६९ ज्ञानेन्द्रियैः श्रोत्रमुखैश्च पञ्चभिः
शब्दादिकं चाहृयतेऽन्तरात्मनि ॥
ज्ञातः स आहार इहाकृतीरितः
श्रोत्रादिभिः पञ्चमुखैः समाहृतः ॥ १७ ॥

३७० तस्मात्त्विकाहार इहेन्द्रियाणां
शरीरिणा ह्यात्मन आन्तराणाम् ॥
तत् सत्त्वशुद्धेः करणं चराणां
बाह्यान्तराणां च परात्पराणाम् ॥ १८ ॥

(साधनाप्रक्रिया

नित्या-

नाट्यशाहारशुद्धये श्रोत्रादीन्द्रियाणां प्रवृत्ति-निवृत्ति-निष्ठात्मि

३७३ सत्सु प्रवृत्याऽप्यसतो निवृत्या
सन्निष्ठयाऽध्यात्मतटस्थवृत्त्या ॥
संविक्रिया भावनहृत्समिष्ट्या
सा सत्त्वशुद्धिः प्रभवेत् समष्ट्या ॥१९॥

३७२ तस्माद् ध्रुवा संस्कृतिरान्तरीया
हृद्योगतः स्वात्मनि सन्नवेया ॥
स्वात्मानुवृत्तो मितितोऽप्रमादः
स्वान्ताश्रितो जागृतिचित्प्रसादः ॥२०॥

३७२ प्राणाः परे सप्त हिताश्रिदात्मनः
प्राक्-प्रत्यगाः प्राः प्रति संविदात्मनः ॥
श्रोत्रं त्वगक्षं रसना च नासिका
ज्ञाने मनो बुद्धिरिति प्रमार्थिकाः ॥२१॥

३७४ श्रोत्रप्रमुख्यानि तु धीन्द्रियाणि
ज्ञानक्रियाशक्तिपराश्रयाणि ॥
बाह्यार्थसङ्ग्राहकचित्पराणि
प्रत्यः पराक् वृत्तिचिता चराणि ॥२२॥

॥ अस्मिन् अर्थे औपनिषदं दर्शनम् ॥

"अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम्"
तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाना ॥
(॥ तस्येदमौपनिषदं ब्राह्मणानुवचनमिदम् ॥)
"तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे" इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेवैतदाह ।
"वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाना" इति वाग् ह्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥
(बृ. उ.)

३७५ सप्तर्षयस्ते निहिताः शरीरे
सप्ताश्वगत्याऽभ्युदिताः स्वतीरे ॥
तेभ्योऽप्यसुभ्यः परसन्निदाना
वागष्टमी साऽऽत्मनि संविदाना ॥२३॥

३७६ साऽष्टापदी वाक् परमा(ऽऽ)त्मचित्परा
सैन्द्रात्मचिच्छक्तितनुः पराऽपरा ॥
सत्या ऋतस्पृक् स्वरिता समाऽक्षरा
साऽहन्विताऽन्तः प्रति चेतते परा ॥२४॥

॥ कुत्सान्विन्द्र्यै ऋङ्मन्त्रदर्शनम् ॥
"वाचं मष्टापदी महं नवस्राक्ति मृतस्पृशम् ॥
इन्द्रात् परि तन्वं ममे ॥
(कुरुसुतिः काण्वः ऋक् मं० ८।७६।१२)

३७७ साऽहन्निति स्फूर्ति परा स्वसंविदा
साऽहन्धिया ऽऽत्मानमनुस्मरत्यदा ॥
सर्वेन्द्रियेभ्यः परमाऽऽन्तरा मुदा
सैन्द्रेण पूर्णा स्वरतीह वाक् सदा ॥२५॥

३७८ यत् संस्फुरत्यन्तरहन्धिताऽऽस्यं
यत् संस्मरत्यात्मनि संविदात्मन् ॥
यत् संस्मरत्यान्तरहृत्स्थमांसं
तत् स्याद् ध्रुवा संस्मृति रात्मसत्त्वम् ॥२६॥

३७९ आत्मन्यहं चित्स्फुरणान्तराणां
आद्यो समाम्नायपरेऽक्षराणाम् ॥
आद्यान्तयोः संहितवाक्पराणां
आद्यं शिरोबिन्दुपदोत्तराणाम् ॥२७॥

३८० वागेव साऽहम्पदहृत्स्थमा परा
प्रागेव सृष्टेरवशिष्टवाक्परा
ब्रह्मात्मना संविदुपात्तचिन्तमा
ब्रह्मैव साक्षादपरोक्षसत्तमा ॥२८॥

३८१ ब्रह्मात्मसाक्षात्कृतिसंविदाऽन्विता
ब्रह्मण्युपास्त्योपनिषत्पदान्विता ॥
ब्रह्मात्मनाऽन्तःस्वनुभावचोदिता
ब्राह्मी परा वाक् चिदहन्वितोदिता ॥ २९ ॥

३८२ जागर्ति वाक् स्वात्मनि सा प्रचेतना
जानाति साऽन्तर्हृदि चिन्निकेतना ॥
स्वाहन्विता वाङ् मनसाऽनुनाऽऽत्मना
सोपास्यतां जागृतिसत्त्वहेतुना ॥ ३० ॥

३८३ नित्यं स्वयं प्राणन्विता सहासनात्
साऽहन्विता वाग् जतति प्रमा स्वनात् ॥
प्राणादपानाच्च गते सुपासनात्
साऽहंसरूपा क्षरसत्त्वसुस्वना ॥ ३१ ॥

३८४ हंसात्मिका वाक् प्रथितेह साऽजपा
गायत्रिनाम्नी पर मन्त्रचित्स्वपा ॥
निरीक्ष्यतां जागृति सत्त्वयोगतः
निजा ध्रुवा स्यात् स्मृतिरात्मबोधतः ॥ ३२ ॥

इति द्वादशी कला सम्पूर्णा ॥

अन्नशुद्धितोऽखिलस्य धीन्द्रियस्य शोधनात्
सत्त्वशुद्धिरात्मनि प्रजायते सुबोधनात् ॥
दैवतात्मनाऽहमा ध्रुवा स्मृतिः समासनात्
दैवरातगीतयोगसत्सुधा सुसेवनात् ॥ १२ ॥

॥ अथ त्रयोदशी कला ॥

॥ साक्षात्कारपात्रतासिद्धिकारकः साजात्ययोगः ॥
॥ यतो योगादिसाधने उपासनादौच उपास्योपासकयोः ॥
॥ साजात्यमेव अत्यन्तमावश्यकम् ॥
अस्मिन् अर्थे — मनोः ऋङ्मन्त्रदर्शनम् ॥
॥ अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो
देवासो अस्त्याप्यम् ॥
प्र णः पूर्वस्मै सुवितायं वोचत
मक्षू सुम्नाय नव्यसे ॥
(मनुः, ऋ.कृ.मं- ८।२७।१०)

३८५ साक्षात्कृते योगकृतेः सुसाधने
स्वात्मन्यभिध्यानधृते स्वसाधने ॥
साजात्यमेव प्रथमं हि कारणं
वैजात्य-वैमत्यपदं त्वकारणम् ॥ १ ॥

३८६ उपास्यकोपासकयोः समस्तयोः
सम्प्राप्ययो देवमनुष्ययोस्तयोः ॥
संसेव्य-तत्सेवकयोः सुपात्रयोः
युक्तं सजातीयपदं सुसक्तयोः ॥ २ ॥

३८७ परस्परं प्राप्यमपि प्रसाधकं
परापरार्थं च परं प्रसादकम् ॥
भक्तिः सखित्वं प्रियभावनादिकं
भाव्यं मिथो यौगिकसाधनादिके ॥ ३ ॥
(अत्र प्रत्यक्षगो दृष्टान्तः ॥

३८८ तेजः स्वरूपेण निजेन चक्षुषा
तेजोमयं सूर्यममुं परार्चिषम् ॥
द्रष्टुं सजातीयगुणेन शक्यते
योगः स दृग्-दृश्यपरेण युज्यते ॥ ४ ॥

३८९ श्रोत्रेण दिग्-व्योमगुणेन शंसितं
शब्दं परं व्योमगुणं प्रशंसितम् ॥
श्रोतुं हि शक्यं सह भावनाहितं
प्रत्यक्षमेतत् सकलप्रमोदितम् ॥ ५ ॥

॥ वेद वेदितं तात्त्विकं दृष्टान्तान्तरम् ॥

समानमेतदुदकमुच्चैत्यवचाहभिः ॥
भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः ॥
(दीर्घतमाः, ऋक् मं १।१६४।५१)

३९० यथाऽम्बरस्थं जलमात्मतेजसा
सूर्योऽवनौ वर्षयति स्वमोजसा ॥
तथाऽवनिस्थं जलमूर्ध्व तेजसा
सोऽग्निः प्रति प्रेषयते स्वरौकसम् ॥ ६ ॥

३९१ सूर्यो दिविस्थो भुवि संस्थितं जलं
सोर्ध्वं समाकर्षयति स्वमुच्चलम् ॥
सोऽग्निर्दिविस्थं जलमूर्ध्वरश्मिभिः
भूमौ समावर्तयति प्रतीरयन् ॥ ७ ॥

३९२ स्वतेजसाऽसौ दिवि सम्प्रकाशते
तस्मादिहाग्निर्भुवि सम्प्रजायते ॥
भूयोऽपि सोऽस्मिन्ननले प्रलीयते
सोऽग्निश्च सूर्ये पुनरन्तरीयते ॥ ८ ॥

३९३ तद्वत् परेशात् पुरुषात् प्रजाताः
जीवाः समस्ता भुवि चेतनाप्ताः ॥
परस्परं ते पुनरायतन्ते
योक्तुं तथा योजयितुं निजान्तो ॥ ९ ॥

३९४ क्षुधापिपासोपशमादिकामौ
(स्वात्मीय- (~~[illegible]~~) वात्सल्यगुणानुकामौ ॥
तौ मातृपुत्रौ करणत्रयेण
परस्परं स्तो हृदि यत्नशीलौ ॥ १० ॥

३९५ तौ कामुकौ स्त्रीपुरुषौ यतेते
सङ्गन्तुमन्योऽन्यमिहान्तरस्थौ
योक्तुं हृदा सङ्गमनेन योगाद्
भोक्तुं सुखं योजयितुं चितास्वम् ॥ ११ ॥

३९६ जीवाः समस्ताः परमात्मनोंऽशाः
जीवन्ति सत्त्वेन परेशवंशाः ॥
सङ्गन्तु मन्योऽन्यकृते रुभौ तौ
साजात्ययोगेन सदा यतेते ॥ ९२ ॥

३९७ सा प्रक्रियाऽत्र स्वयमेव सान्वयं
निसर्गतः सम्प्रचलत्यनत्ययम् ॥
संयुज्यतेऽन्ते तु मिथस्तयोर्भयं
सद्योगसत्त्वादमृतत्वतः स्वयम् ॥ ९३ ॥

३९८ नैसर्गिकः स्यात् प्रलये स योगः
यदा कदाचित् सरसोपयोगः ॥
(यो- प्रियोगतस्तत्पर संविदाद्यैः
सद्यः सुसाध्यं सकलं समाप्यम् ॥ ९४ ॥

३९९ तत्रापि यत्नात् पुरुषार्थयोगतः
संवित्क्रियाभावनहृत्प्रयोगतः ॥
मर्त्योऽप्यमर्त्यो भविताऽत्र शाश्वतः
सुसामृतत्वं परमाप्नुयात् स्वतः ॥ ९५ ॥

४०० परात्मसाक्षात्कृतिमात्मनेच्छन्
तस्यैव साजात्यमियात् समुच्छन् ॥
साजात्ययोगेन यतेत पूर्वं
(स्याद् सुपात्रतासत्त्वमुखादपूर्वम् ॥ ९६ ॥

॥ अस्मिन्नर्थे वैदिकं तत्त्वदर्शनम् ॥

॥ यतमान योगः ॥

" वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम
राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः ॥
इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे
वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥
(कुत्सः, ऋक् मं. १।९८।१)

४.१ वैश्वानरस्यानुगतिं भजामो
विश्वात्मनोऽन्तः सुमतौ भवामः ।
विश्वस्य राजा स सुखङ्करो वः
विश्वात्मकश्री गुणभूतिभाजः ॥ १७ ॥

—

४.२ स तैः स्वभूमे र्दीपितः प्रजातो
विश्वं विचष्टे स्वमिदं प्रभातः ।
वैश्वानरोऽन्तर्हृदये स्वसाक्षी
जीवश्चिदात्माऽप्यमृतो नृचक्षुः ॥ १८ ॥

—

४.३ वैश्वानरोऽयं यतते हृदोऽन्तः
सूर्येण साकं स्वाधिगन्तुकामः ।
सूर्यात्मना चिन्मिता स्वपित्रा
योक्तुं स्वमात्मानमिमं स्वतन्त्रात् ॥ १९ ॥

—

(द्यौरेव असौ सूर्यः पिता, इयं पृथिवी माता ।)
" द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र
बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम् ।
(दीर्घतमाः, ऋ.मं. १।१६४।३३)॥
" द्यौर्मे पिता पृथिवी माता ।"
अगस्त्यः, ऋ.मं. १९१।६)

—

४.४ द्यौर्मे पिता सौर सविताच्चिदात्मा
सूर्यस्य चामुष्य दिवोऽन्तरात्मा ।
माता महीयं जगतां सवित्री
जीवात्मनां वः सुहिता धरित्री ॥ २० ॥

—

(तस्मिन् ध्येये परमात्मनोऽपि समाजः अयत्नः जीवात्मनां संयोगे)
" मित्रो जनान् यातयति ब्रुवाणो
मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।
मित्रः कृष्टीरनिमिषाऽभिचष्टे
मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥

— विश्वामित्रः, ऋ.मं. ३।५९।१)

"मित्रो जनान् यातयति प्रजानन् ।
मित्राय हव्यं घृतवद् विधेम ॥"
(तै. कृ. यजुः सं. ३।४।११।५)

४.५ मित्रो जनानां जगतां निजानां
मित्रस्वरूपः स्वयमात्मजानाम् ॥
मन्त्रात्मवाचा सुहितं ब्रुवाणः
मर्त्यान् जनान् यातयति प्रजानन् ॥ २१ ॥

४.६ मित्रो जगच्चक्षुरसौ महस्वान्
दृष्ट्याऽभिचष्टेऽनिमिषः समस्तान् ॥
मित्राय हृद्यं वचनं समर्प्य
मित्रस्य सन्दर्शनतः सुतर्प्यम् ॥ २२ ॥

४.७ मित्रस्य चित्प्रेरणया प्रबुद्धाः
सत्सन्दृशा स्वात्मचिता प्रवृद्धाः ॥
मित्रात्मसाक्षात्कृतियोगतृप्ताः
सत्यात्मयोगादमृतत्वमाप्ताः ॥ २३ ॥

"प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्
यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन ॥
न हन्यते न जीयते त्वोतो
नैनमंहो अश्नोत्यन्तितो न दूरात् ॥"
(विश्वामित्रः ऋक्. मं. ३।५९।२)

४.८ मित्रस्य सत्यस्य महाव्रतेन
यः शिक्षति स्वात्मनि सन्धृतेन ॥
न हन्यते सोऽत्र न जीयतेऽन्यैः
नाप्नोति तद्रक्षितमेनमंहः ॥ २४ ॥

४.९ सूर्यात्मसत्यव्रतयोगयुक्तो
मित्रस्य तस्यानुमतो बभूव ॥
स विश्वमित्रत्वमनुस्मरन्त्यः
सत्यो बभौ स्वात्मनि सत्यमन्त्रः ॥ २५

॥ मित्रात्म ऊर्जोर्जितः विश्वामित्रो ब्रह्मर्षिः ॥

५१० मित्रात्मयोगादुदितः स विश्वा-
मित्रो महान् ब्रह्मऋषिर्बभूव ॥
तन्मन्त्रसन्दर्शनवाक् प्रदिष्टं
साक्षात्कृते योगकृते विशिष्टम् ॥ २६ ॥

(मित्रावरुणयोर्ज्योतीरसकिरणयोर्योगाद्वरिष्ठः ॥
ब्रह्मर्षिः वसिष्ठः ॥

४३३ ब्रह्मा स मैत्रावरुणो वसिष्ठः
ब्रह्मात्मसंवित्कृतिचित्प्रतिष्ठः ॥
मैत्रं हि चक्षुश्च विदा वरिष्ठं
क्षात्रं मनो वारुण द्रविष्ठम् ॥ २७ ॥

(मित्रावरुणौ ब्रह्मक्षत्रतेजःशक्तिरूपौ ज्ञानक्रियास्वरूपौ)

५१२ सत्यात्ममित्रात्मकदिव्यसत्त्वं
प्रज्ञाननेत्रोर्जितचित्प्रभासम् ॥
ब्रह्मैव मित्रः परतत्त्ववेत्ता
स मित्र एव क्रतुरात्मसत्ता ॥ २८ ॥

४३२ क्रतुः परो ज्ञानमयः स यज्ञः
दक्षो बलं प्राणकृतीष्टयज्ञः ॥
वाचाऽऽत्मनसौ परयाऽन्तरिज्यौ
योगानुविन्नौ क्रतुदक्षसत्त्वौ ॥ २९ ॥

४३४ विद्यात् तदध्यात्मकतत्त्वयोगात्
तद्वीन्द्रियाणां सह सम्प्रयोगात् ॥
क्रतुः स यत् कामयते विदान्तः
सम्पृच्यतेऽसौ हृदि यः स दक्षः ॥ ३० ॥

४३५ व्रतं हि मैत्रावरुणं सुदिव्यं
चक्षुर्मनोयोगहृदाऽप्युपास्यम् ॥
दीक्षाव्रतं तत् क्रतुदक्षभाग्यं
धीयोगसत्त्वाद्-ऋतसत्यसेव्यम् ॥ ३१ ॥

४३६ ज्ञानक्रियाशक्ति समैकसत्त्वं
सर्वार्थसंसाधकमात्मतत्त्वम् ॥
परात्मसाक्षात्कृतये समिष्टं
योगेन मैत्रावरुणं विशिष्टम् ॥ ३२ ॥

इति त्रयोदशी कला सम्पूर्णा ॥ १३ ॥

दैवतासत्रास योगसत्रानुपास्यतां
देवमर्त्ययोः समाप्य नित्य सत्त्व माप्यताम् ॥
दैवतेन्द्र वेदवाक्सुतत्त्वतः समर्च्यतां
दैवरातवागुदीर्ण योगसत्त्रमाऽश्रयताम् ॥ १२ ॥

अथ चतुर्दशी कला ॥

तद्देवतात्मसाजात्यसिद्धये सत्यव्रतमेव प्रधानं प्रथमं साधना

४१७ देवात्मसाजात्यगुणाद्युपाप्तये
सत्यव्रतं साधनमात्मतृप्तये ॥
अग्नीन्द्रसूर्यादिकदेवतेष्टये
ब्रह्मात्मसंवित्प्रतिपत्तिभूतये ॥ १ ॥

"ऋतं वाव दीक्षा सत्यं दीक्षा ऋतमित्येष वै सत्यम्,
सत्यसंहिता वै देवाः, अनृतसंहिता मनुष्याः,
तस्माद्दीक्षितेन सत्यमेव वदितव्यम् ॥
(ऐ. ब्रा. १।)

४१८ देवाः परे ते दिवि सत्यसंहिताः
मर्त्याः स्त एतेऽनृतसंहिता मताः ॥
ते प्राप्नुवन्त्यात्मनि संविदाऽऽहितां
सत्यव्रतेनैव हि देवतात्मताम् ॥ २ ॥

यहणे
॥ तस्मिन् दीक्षाव्रते-यजुर्मन्त्रः ॥
" अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि
तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् ॥
इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि ॥
(शुक्लयजुः सं.)

४१९ सत्यव्रतस्था अवनौ मनुष्याः
तद्देवसाजात्यमुपाप्य सत्याः ॥
यज्ञाय तेऽर्हन्ति च देवयज्ञे
तद्देवतासात्म्यहृदा यजन्ते ॥ ३ ॥

" अनृतात् सत्यमुपैमि। मानुषाद्दैव्यमुपैमि ॥
दैवीं वाचं यच्छामि ॥ (तै. कृ. यजुः)

४२० " मर्त्यस्वरूपादनृताद् विमुक्ताः
सत्येन योगादमृतत्वमाप्ताः ॥
वाचं नियच्छन्ति च ते सुसत्यां
ज्ञाने च योगे, खिल देवयज्ञे ॥ ४ ॥

उपास्योपासकयो दैवमानवयो रुभयोरपि समानं व्रत सत्यव्रतम्)

" त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वा ।
त्वं यज्ञेष्वीड्यः ॥
ऋक् मं. ८।११।१)

अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि, या तव तनूरियं सा मयि, यो यम मम तनूरेषा सा त्वयि,
सह नौ व्रतपते व्रतिनौ व्रतानि ॥
(तै. कृ. य. सं.)

४२१ सत्यव्रतं स्यादिह देव मर्त्ययोः
समानमेवात्मनि यज्ञसत्कार्ययोः ॥
समानभावेन समस्तयज्ञः
योगश्च संसिध्यति सोऽप्यमिते ॥ ५ ॥

४२२ सत्यप्रतिज्ञैव हि देवतानां
सत्यैकनिष्ठाऽऽत्मनि मानवानाम् ॥
समानयोगात् करणत्रयाद्धा
ज्ञानेन भावेनच कर्मणाऽऽत्ता ॥ ६ ॥

अग्निमुखादुदिता वाचः आम्भृण्याः सत्या प्रतिज्ञा ॥
" अहमेव स्वयमिदं वदामि
जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः ॥
यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि
तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥
(वाक् आम्भृणी, ऋ. मं. १०।१२५।५)

४२३ यं कामये मर्त्यमिमं निजात्मं
ब्रह्माणमेवात्र करोमि सत्यम् ॥
सा वाक् प्रतिज्ञाऽग्निमुखादुपात्ता
स्यादात्मसात्संस्करणेन सत्या ॥ ७ ॥

(तदात्मसात्करणे प्रार्थना ॥
" यदग्ने स्यामहं त्वं त्वं वा घा स्या अहम् ॥
स्युष्टे सत्या इहाशिषः ॥
, ऋक् मं. ८।४४।२३)

४२४ अग्ने, यदा स्यामहमेव हि त्वं
त्वं वा यदि स्या अह मत्र नित्यम् ॥
तदैव सात्म्येन च सत्यमन्त्राः
त्वत्वेन सत्याश्च तवाशिषः स्युः ॥८॥

(मनुष्याणां साक्षात्कृतत्वोदये ऋभूणां निदर्शनम् ॥)

४२५ ऋभुश्च विभ्वा च तथैव वाजो
मर्त्यास्त्रयस्ते ऋभवः समस्ताः ॥
सौधन्वना स्ते तपसा प्रतप्ताः
सत्यात्मयोगा दमृतत्व माप्ताः ॥ ९ ॥

४२६ मर्त्याश्च सन्तोऽपि च सत्यमन्त्राः
ते सम्बभूवु ऋभवः स्वतन्त्राः ॥
यज्ञार्हतां तत्परदेवतात्वं
योगादु पाप्ताः स्तपसाऽमृतत्वम् ॥ १० ॥

४२७ ते देवयज्ञे महसा सुसिद्धाः
मर्त्या विमुक्ताश्च मनुष्यगन्धात् ॥
सत्यात्मनाऽऽप्ता स्तपसा सविज्ञा
ते सोमपाने प्रययुः पवित्राः ॥ ११ ॥
(ऋग्वेद मन्त्रेषु ऋभूणां प्रसिद्धिः ॥)

इन्द्रस्य सख्य ऋभवः समानशुर्-
मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे ॥
सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे
विष्ट्वी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया ॥
(विश्वामित्रः, ऋक्. सं. ३।६०।३.)

४२८ इन्द्रेण साकं दिवि देवयज्ञका:
हविर्भुजस्ते ऋभु रार्य देवताः
इन्द्रस्य सख्ये सह सोमपानतः
प्राप्ताः परानन्दरसानुभावतैः ॥ १२ ॥

" विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतो
मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः ।
सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः
संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥
(कुत्सः , ऋक्. मं. १।११०।४)

५२९ ते ज्ञानविज्ञानसुपूर्णचक्षुषः
सत्येन सिद्धाः परदेवतार्चिषः ।
इन्द्रस्य सख्यादमृतत्वयोगतः
ते मानवानुग्रहशक्तिमाययुः ॥ १३ ॥
(इन्द्रः ऋभुमान् - इन्द्रवन्तः ऋभवः)

५३० सेन्द्रः परात्मा ऋभुमान् सुसिद्धः
सन् देवयज्ञाहुतिभिः समिद्धः ।
सोमाहुतीष्टा ऋभवोऽपि सन्तः
स्वाहाकृतास्ते बभुरिन्द्रवन्तः ॥ १४ ॥

५३१ साक्षात्कृतात्मान इह त्रयस्ते
साक्षात् समस्तैः सह दैवतैस्तैः ।
सात्म्येन योगात् परसत्यमाप्ताः
आदर्शभूता ऋभुदेवताख्याः ॥ १५ ॥

५३२ सत्येन यज्ञैस्तापसाच्च योगात्
तद्वत् पुनः सम्प्रति ये यतन्ते ।
ब्रह्मात्मसाक्षात्करणेन मर्त्याः
पूर्णामृतत्वं परमाप्नुवन्ति ॥ १६ ॥

(देवतार्चनादौ मनुष्यगन्धनिवारणार्थं मन्त्रद्वयप्रयोगविधानम्)

५३३ तद्वेदतन्त्रान्वित देवतार्चने
तद्देवसाजात्यगुणाद्युपार्जने ।
मनुष्यगन्धस्य निवारणेऽर्थितं
मन्त्रद्वयं तत्वगुणात् समर्थितम् ॥ १७ ॥

"एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः।
बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तो वयं स्याम पतयो रयीणाम्॥"

(वामदेवः) ऋग् ४।५०।६)

"येभ्यो माता मधुमत् पिन्वते पयः पीयूषं द्यौरदितिरद्रिबर्हाः।
उक्थशुष्मान् वृषभरान् त्स्वप्नसस्ताँ आदित्याँ अनु मदा स्वस्तये॥

(गयः प्लातः) (ऋक् मं० १०।६३।३)"

(मनुष्यगन्धनिवारणार्थं "एवापित्रे, येभ्यो माता" इति मन्त्रद्वयप्रयोगः)

४३४ एवा हि पित्रे ऽपि च तत्र येभ्यो
मातेति मन्त्रद्वय सम्प्रयोगात् ॥
मन्त्रार्थसम्भावनयैव तेभ्यः
स्वेष्टं फलं सिध्यति मानवेभ्यः ॥ १८ ॥

४३५ एतादृशे केवल भावनात्मके
साक्षात् प्रभावोच्च फलोदयादिके ॥
सत्यं तपो योग सुसंविदादिकं
तन्मन्त्रयोगादिह सानुभावरम् ॥ १९ ॥

४३६ वेदादि मन्त्रो ऽपि तदर्थभावनात्
यज्ञेषु योगादिषु तन्त्र योजनात् ॥
सर्वार्थसिद्ध्यै प्रभवेत् प्रयोजने
ग्राह्यः सनातनान्तर योगसाधने ॥ २० ॥

॥ साजात्ययोगाभ्यास प्रक्रिया ॥

४३७ साजात्य योगाभ्यसनं विशिष्यते
साक्षाद् विधेः प्रक्रियया ऽनुशिष्यते ॥
साक्षी सदात्मा स्वचिता प्रकाशते
साक्षात्कृतेः स्वानुभवः प्रकाश्यते ॥ २१ ॥

आत्मसात्करणे मिथः संयोगेन प्रतपनम् ॥

४३८ यस्माद्यः पिण्डमिहानलः स्वयं
स्वान्तः प्रविष्टं प्रतितापयन्नलम् ॥
यथाऽऽत्मसादेव करोति सान्वयं
स्वं भावयं श्चित्तिमयं हि सोऽनलम् ॥ २२ ॥

४३९ तथा चिदात्माऽपि निजं हि धीन्द्रियं
स्वायत्तमन्तश्चितियोगशक्तितः ॥
करोति चैतन्यमहः कलामयं
सम्भावयत्येव समानवृत्तितः ॥ २३ ॥

५४० तद्वत् परात्मा ऽपि निजात्मनो ऽन्तरे
योगात् प्रविश्य सदुपास्ति विस्तरम् ॥
जीवं निजं स्वान्तर मात्म संविदा
तमात्मसादेव करोति कोविदम् ॥२४॥

(॥ अस्मिन्नर्थे प्रत्यक्षं अपरोक्षं च वैदिकं तत्त्वदर्शनम् ॥)

“ अग्निरयं प्रज्ञया सन् प्रचेतनो
विश्वमेतच्चकार सं सचेतसम् ॥
ब्रह्मणो ऽण्डं पिण्डं यथा ऽयं सो ऽग्निं
सो अग्निः प्रज्ञाता पुरुषो जातवेदाः ॥
(दैवरातः छन्दोदर्शनम् १।अनु ३।सू ५।ऋक् ६)

५४१ ब्रह्मार्कं भूमपरात्म संस्थं
ब्रह्माण्डमेतत् स्वचितिप्रभोत्थम् ॥
अग्निस्स्वयं पिण्डमिव स्वरूपं
कृत्वा ऽधितिष्ठत्यनृताढ्यरूपम् ॥ २५ ॥

तस्यैवेदं स्वानुभवोदितं वस्तुनिर्वचनम् ॥

“ अग्निरयं मे आत्मा हीदं शरीरं
पार्थिवं रजो उताय इवा भृतः ॥
अग्निमेवेमं मकरोत् स्व महं
स इदग्नि ज्योतिरात्मा पुरुष श्रितः ॥
(छन्दोद. १।५।७)

५४२ सो ऽग्निर्ममात्मा ऽन्तरितः प्रचेतनो
मर्त्यं शरीरं तदिदं ह्यचेतनम् ॥
भौमं रजः पिण्डमिवात्मनो ऽयसं
ज्ञानाग्नि योगादकरोत् सचेतसम् ॥ २६ ॥

५४३ स ज्योतिरात्मा ऽग्निरिहाधिरूढः
सन्ध्यावतः स्वं निरतं निगूढम् ॥
मामेनं मग्नं जडभावमूढं
मुग्धं चकारात्मविदा समूढम् ॥ २७ ॥

४४४ स ब्रह्मणः सत्पतिरात्मसंस्थ
भाँ भावयामास स आत्मसात् स्वम् ।
साक्षात्कृते योगविदाऽनुभूतं
साक्षात् परं गायति मन्त्रपूतम् ॥ ॥२८॥

४४५ द्रष्टा परात्माऽप्यमृतोऽशरीरो
दृश्यं जडं मर्त्यमिदं शरीरम् ।
प्रविश्य सर्वेन्द्रियचिच्छरीरः
प्राज्ञोऽन्तरात्मा प्रबभौ स इन्द्रः ॥२९॥

४४६ साजात्यतत्त्वेन समानसत्त्वनोः
तादात्म्यसम्बन्धयतश्चिदात्मनोः ।
जीवेशयोर्भिन्नवद्दैवतात्मनोः
योगादुपास्तिः प्रभवेत् समात्मनोः ॥३०॥

४४७ ध्येयं प्रपश्यन् हृदि चेतनान्तरे
ध्यायेत् परं ज्योतिरदो धियाऽऽन्तरम् ।
तदात्मसात् संस्करणे निरन्तरं
सद्भाव-सञ्जीवन-संविदान्तरम् ॥३१॥

४४८ ज्योतिः परे ब्रह्मणि वस्तुसत्ये
युञ्ज्येत निर्वेदनतन्मयत्वे ।
तस्मिन् विलीयेत चिदात्मनित्ये
तत्त्वात् परानन्दरसैकसत्त्वे ॥३२॥

॥ इति चतुर्दशी कला सम्पूर्णा ॥ १४ ॥

सत्यमेव सद्व्रतं हि देवतात्वकारकं
सत्यवाक् सुसंयमादुपासनोपकारकम् ।
दैवतेन्द्र सख्ययौगिकामृतत्वसाधकं
दैवरातवाग्रसाप्तयोगहृत्प्रसादकम् ॥ १४ ॥

॥ अथ पञ्चदशी कला ॥

॥ आत्मनिष्ठाभ्यासयोगप्रक्रिया ॥

५७९ अनात्माऽखिलान्तर्हृदि चित्सुवृत्त्या
निरन्तरो गूढ उपस्थितोऽयम् ॥
प्रसक्तप्रवाहप्रवणप्रवृत्त्या
प्राणैः समस्तैः करणैरुपास्यः ॥ १ ॥

५८० अत्रान्तरात्मा स्वयमेव नित्यो
निसर्गसानन्दरसैकसत्यः ॥
अस्यैव चिज्ज्योतिरनुग्रहाख्या
स्वान्तः परा शान्तिरुदेति सद्यः ॥ २ ॥

५८१ तत्प्रसङ्गात्मैव परात्मदेवता
रसाय सत्येष्टहितप्रियात्मिका ॥
सेयं धियोऽन्तर्मुखतः प्रवेशनाद्
उपासितुं युक्ततमेति निश्चितम् ॥ ३ ॥

॥ आत्मान्वेषणयोगक्रिया ॥

५८२ अहन्धियः प्रत्ययतः स्फुरन्त्याः
सर्वेन्द्रियावर्तनमाहरन्त्याः ॥
निरन्तरं संविदुदीर्णवृत्तेः
अन्वेषणा निश्चलमप्रवृत्तेः ॥ ४ ॥
(तदन्वेषणायाः — स्वरूपम्)

५८३ यथा चिराद् विस्मृतवस्तुनो बहिः
गवेषणेऽन्तःस्फुरितं निजान्तरे
स्वेष्टं हितं विस्मृतवन्तमिष्टं
स्वात्मानमेवानुचिनोति तत्परः ॥ ५ ॥
"अथ यदस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं दहरोऽस्मिन्
अन्तराकाशः, तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" (छां.उ)

५८४ स्वान्तर्यधीयोगविधौ तथाविधं
सर्वेन्द्रियाणां विषयान्निवर्तनात् ॥
निरन्तरं स्वात्मनि हृद्गुहान्तरे
स्वान्वेषणं शान्तिदमन्तरात्मनः ॥ ६ ॥

॥अहङ्ग्रहोपासना॥

४८५ सत्यात्मनश्चित्स्फुरणं हि केवलं
स्वात्मत्वानं निर्विषयात्मनिष्कलम्॥
तस्मिन्नहम्प्रत्ययसन्निवेशनाद्
अहङ्ग्रहो नाम भवेदुपासनात्॥७॥

(दहरोपासना)

४८६ यत् पुण्डरीकं हृदयं गुहात्मकं
चिदात्मनः स्थानमिहाम्बरात्मकम्॥
तदेव स्वात्मज्ञान-साधनास्पदं
स्वाराज्ययोगे दहरात्मकं पदम्॥८॥

४८७ हि आत्मनो हृत्कुहर प्रध्यानाद्
उपासनं तद् दहराभिधानाद्॥
निजाश्रये केसरिणामिवेदं
प्रवेशरूपं तदुपासनं स्यात्॥९॥

४८८ यथा मृगेन्द्रो वनराज्यकेसरी
स्वीये स्वतन्त्रोऽत्र वने स्वयं चरन्॥
विश्रान्तये शान्तिरसाय सन्मतेः
स्वान्तर्गुहायां प्रविशत्यतन्मतेः॥१०

४८९ १ स्वाराज्यसानन्दरसानुभावतः
३ सम्राण् महानिन्द्र इवैव केवलः॥
४ सज्जागृवान् संविशतीह निश्चलः
२ सिंहः स्वयं निर्भयतः स्वभावतः॥११॥

४९० गवेषणात् तत्परसत्यवस्तुनो
गुहां प्रविष्टो हृदये चिदात्मनः॥
संवित्परानन्दरसात् परात्मनः
सम्राजते सोऽत्र निजेन्द्रसत्वनः॥ १२॥

(प्रवेशवदेव निमज्जनरूपं साधनान्तरम् ॥

४६१ प्रवेशवत् स्वात्मरसे निमज्जनात्
प्रत्यञ्चि सत्यात्मनि सज्जनोन्नन् ॥
प्रज्ञानसत्त्वात्मपदे विलीयतां
प्राज्ञो परेऽन्ता हृदयं विलाप्यताम् ॥ ३३ ॥

॥ तत्र दृष्टान्तप्रदर्शनम् ॥

४६२ अत्यन्तरन्तर्हित रत्नलक्ष्यतो
नीचैर्मुखेनात्र यथा निमज्जनम् ॥
तथाऽऽत्मचिज्ज्योतिषसत्त्वशोधने
प्रसङ्गमुखं हृत्कुहरेऽन्तरस्थिते ॥ ३४ ॥

४६३ सहेन्द्रियैर्यद् विषयादिहात्मनि
प्रत्यक् प्रवाहेण निमज्जनं हृदि ॥
स्वान्वेषणादात्मपदं प्रपद्यतां
स्वेनात्मना मूलपदे विराजताम् ॥ ३५ ॥

४६४ सर्वं तु योगेष्वयमेव मोक्षम्
सम्प्राप्तोऽन्तो हृदि सत्ययोगः ॥
सम्भाव्यतामात्मनि सानुभोगः
पूर्णः स्वयं सिध्यति राजयोगः ॥ ॥ ३६ ॥

॥ प्राणसंयमयोगः ॥

४६५ प्राणात्मवृत्ते विहितः सुसंयमः
प्रत्यञ्चि योयोगमुखात् तदुद्यमः ॥
प्राणस्य तत् संयमनं निरोक्षणं
निरोधनं चेति समीरितं द्विधा ॥ ३७ ॥

४६६ या प्राणवृत्तिर्हृदया क्रियाश्रयात्
नियात्यजस्रं हि तदिच्छिदात्मनः ॥
अन्वेति तां तन्निधुनैकवृत्तिकं
मनोऽपि साकं सकलेन्द्रियैरिह ॥ ३८ ॥

४६७ यस्मान्मनस्यात्मनि स्थिते प्रतिष्ठिते
निर्हेतुकं स्वान्त उदेति सत् सुखम् ॥
तस्मादिह प्राणसुसंयमान्मनः
सहेन्द्रियैरात्मनि संस्थितौ नयेत् ॥१९॥

४६८ प्राणो बहिश्चान्तरपि प्रतिक्षणं
चरत्यजस्रं नियमाच्च दीरणात् ॥
तत्प्राणनापानविदात्मवृत्तितः
स्वात्मानमावर्तयितुं पुनः पुनः ॥२०॥

४६९ यः प्राङ्मुखो बाह्यगतेः प्रवर्तते
प्राणोऽथ मुच्छ्वाससमयोऽनुवर्तते ॥
प्रत्यङ्मुखो योऽथ मपान ईरितः
सोऽन्तर्गतिः श्वाससमयो निवर्तते ॥२१॥

४७० प्राणात्मवृत्तेर्हृदयस्य चेतनात्
प्रश्वासतः श्वासत आत्मनःस्वनात् ॥
निरीक्षणं सन्ततमप्रमादतः ।
तत्साधनं संयमनं प्रसादतः ॥२२॥

४७१ उत्पातितोऽप्यत्र शयेऽल्पचेष्टया
बालो नरः स्वस्करणात्मनः क्रियः ॥
निरीक्षणेनैव निशिष्ट संयमात्
तूष्णीं यथाऽक्षिक्षणमास्ते शनैः ॥२३॥

४७२ प्राणोऽपि तद्वृत्तिगतो निरीक्षणात्
तूष्णीं स्वरूपेण च सम्प्रतिष्ठते ॥
प्राणे समास्ते मिथुनात्मकं मनः
तथा मनोऽन्वक् सकलेन्द्रियाणि च ॥२४

॥ प्राणनिरीक्षणलक्षणम् ॥

४७३ यथाऽऽत्मनः प्राणविधिः स्वभावात्
साऽन्तर्बहिश्चापि भवेत् सुशान्ता ॥
यथैव साऽन्तः सुनिरीक्षणीया
न योजनीया न निरोधनीया ॥२५॥

॥ तस्यैवेदं पुनर्निर्वचनम् ॥

४७४ यत् सादरं प्रश्वसनं प्रबोधतः
यदप्रमादाच्छ्वसनं त्वयत्नतः ॥
चेतोऽन्वयात् प्राणगते निरीक्षणं
चिदात्मनोऽन्तः स्थिरशान्तिकारणम् ॥२६॥

४७५ प्राणोऽयमेवं सुनिरीक्षणे स्वयं
शनैः शनैः सूक्ष्मगतिर्भविष्यति ॥
प्राणं तमन्वक्च मनः समीयते
सवृत्तिकं तत् स्वयमेव लीयते ॥२७॥

४७६ तथैनयोरात्मनि लीनभावयोः
स्वयं समन्तात् सकलेन्द्रियाण्यपि ॥
स्वस्वप्रवृत्तेर्विषयान्निवृत्तितः
प्रसक्प्रवाहेण लयं प्रयान्ति हि ॥२८॥

(निरोधतः प्राणसंयमस्य सङ्क्षेपतः समर्थनम् ॥)

४७७ प्रायेण तत्प्राणगतो निरोधो
युक्तो निजान्तर्हृदये समन्तात् ॥
हठाद् बलाच्छक्तिगुणेन युक्तः
अभ्यासतः स क्रमशः सुसाध्यः ॥२९॥

४७८ प्राणं शनैर्नासिकया प्रपूरयेत्
कुम्भान्तरे तद्वदिलवन्निजोदरे ॥
सन्धारयेत् पूर्णमिवैव कुम्भकं
~~[illegible]~~ रेचयेत् ॥३०॥
तथाऽन्यया नासिकयाऽनु

॥ पूरक-कुम्भक-रेचकानां मात्राः ॥

४७५ यावन्ति मात्राणि लगन्ति पूरके
चतुर्गुणात् तस्य भवेच्च कुम्भके ।
तु कुम्भकादर्धमितेन रेचके
मात्राश्चतस्रोऽपि च षोडशाष्टकाः ॥ २३ ॥

४८० मन्त्रेण युक्ताः समनेत् सगर्भः
तथैव मन्त्राद् रहितो निगर्भः ।
गायत्रिमन्त्राद् विनियोग उक्तः
सर्वत्र सन्ध्यादिषु तत्प्रयोगः ॥ २२ ॥

॥इति पञ्चदशी कला सम्पूर्णा ॥ १५ ॥

सत्य वस्तु सद्विवेचनं हृदन्तरे प्रवेशनं
स्यात् स तत्त्वलक्ष्यतः स्वसद्रसे निमज्जनम् ॥
प्राणसंयमाख्य सन्दशाऽऽत्मनो निरीक्षणं
प्रायशोऽत्र दैवयात योगभी प्रतीक्षणम् ॥ १५

॥ अथ षोडशी कला ॥ ३

अस्मिन् साक्षात्कारयोगे दर्शनस्यैव प्राधान्यात्
प्रथमतः दृग्योग एव समर्थ्यते ॥

॥ तद् विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
दिवीव चक्षुराततम् ॥
(मेधातिथिः ऋक् मं. १।२२।२०)

४८१ चक्षुर्दिवि आसमिदं यदन्तरा
स्वप्रेरकं नान्यदतो यथेक्षते ।
तथैव विष्णोरपि पाददर्शनं
तत् स्वात्मनः साक्षिण एव युज्यते ॥ १॥

४८२ चक्षुः प्रधानेन हि धीन्द्रियेण
तद्धि दिवि ज्योतिविचारणेन ।
निरीक्षणं साक्षिणि सूक्ष्मबोधैः
निरन्तरोन्मेषणतः स्वदृष्टेः ॥ २॥

४८३ सत्यः परेशो जगति प्रविष्टः
स एव विश्वं परिपश्यतीष्टम् ॥
मन्त्रप्रयोगान्मनसाऽऽत्मनोऽहं
साक्षिस्वरूपं प्रतिदर्शनेष्टम् ॥ ३॥

॥ तद् विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।
विष्णोर्यत् परमं पदम् ॥
(ऋ. मं. १।२२।२१)

४८४ विप्राः परे वेदविदो विचक्षणाः
"विपन्यवो" निर्व्यवहारवर्तिनः
सज्जागृवांसः परब्रह्मसम्भृताः
विष्णोः पदं तत् परमं समिन्धते ॥ ४॥

प्रकारान्तरेण सद्दर्शनयोगप्रक्रिया ॥ २

"सुसन्दृशं त्वा वयं प्रति पश्येम सूर्य ।
विपश्येम नृचक्षसः ॥
(चक्षुः सौर्यः ऋक्. मं. १०।१५८।५)

५८५ सौर्मेण दिव्येन बहिर्हि चक्षुषा
सूर्यं प्रपश्ये द्युदितं दिवो दिविम् ॥
आन्तर्दृशा तं परमं सुसन्दृशं
द्रष्टारमेवान्तरमीशं संस्मराम् ॥ ५ ॥

५८६ स एव सूर्योऽन्तरितश्च परात्मा
दृष्टेति सवितुरया ऽऽत्मदृष्ट्या ॥
स्वस्यापि योगेन चिदात्मनोऽन्तः
द्रष्टृत्वसत्त्वात् प्रतिदर्शनं स्यात् ॥ ६ ॥

"उद्वयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् ॥
देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥
(प्रस्कण्वः काण्वः) ऋक्. मं. १।५०।१०)
"उद्वयं. ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरं स्वः पश्यन्त उत्तरम् "
देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥
साम. (छां.उ.)

५८७ अज्ञानतोऽन्तस्तमसोऽस्यतः परं
ज्योतिः प्रपश्यन् दिवि सन्दृशोत्तरम् ॥
सूर्यान्तरं चेतनमेव सत्तमं
ज्योतिः प्रपद्येत परं तदुत्तमम् ॥ ७ ॥

५८८ जीवेशयोस्तत्परचेतनात्मनोः
ज्योतिश्चिता सामरसैकसत्त्वनोः ॥
स्वात्मानुभावाभ्युदयः प्रपद्यतां
साक्षात्कृते योगिसुधाऽनुविद्यताम् ॥ ८ ॥

॥ श्रोत्रयोगः ॥

॥ आत्मश्रावणरूपं साधनम् ॥

५८९ वेदोपदिष्टे परमात्मदर्शने
वेद्यं निवेद्यं श्रवणाख्यसाधनम् ॥
न केवलं तद् बहिरिन्द्रियार्थितं
न बाह्यशब्दश्रवणेन सिध्यति ॥ ९ ॥ (ब्द)

५९० श्रुत्यादिशब्दाच्छ्रवणेन तत्त्वतः
श्रुतः परात्मा प्रथमं परोक्षतः ॥
सोऽयं हृदन्तः स्वचिता स्वसाक्षितः
श्रोतव्य आत्माऽन्तरितोऽपरोक्षतः ॥ १० ॥

५९१ आत्मा परश्चेतनया चिदा स्फुरन्
सोऽहं स्थितोऽन्तर्हृदये सदा स्वरन् ॥
संश्रूयतां स्वान्तरितः श्रुतीरणात्
संश्रोयतां संश्रवणात् सुपूरणात् ॥ ११ ॥

५९२ आत्माऽऽन्तरोऽन्तर्हृदि चेतनान्वयाद्
वाचं प्रतीचीं समनुस्वरत्स्वयम् ॥
प्रत्यक्चितेः सोऽन्तःश्रवणेन्द्रियात् परात्
संश्रूयतां स्वात्मनि संविदा स्वरात् ॥ १२ ॥

५९३ ओमित्यनुध्यक्षरमन्तरात्मा
स्वरन् अनुस्वारपरं हृदाऽन्तः ॥
उदेति हृद्व्योमनि चित्स्वरात्मा
स्वात्मन्यनुध्यानकृते समन्तात् ॥ १३ ॥

५९४ साम्नः स्वरात् सामरसानुविद्धः
सौम्याद् रसात् सौमनसात् प्रपन्नः ॥
सोऽयं रसात्मा श्रवणोन्मुखेन
संसेव्यतां सामहृदा सुखेन ॥ १४ ॥

मूर्धनि अनाहतनादश्रवणम्

५९५ सञ्चोतनोऽयं हृदयादुदीर्णः
सञ्चेतते मूर्धनि नादपूर्णः ।
सोमेन सन्मानससद्रसार्णः
स सेव्यतां संश्रवणेन पूर्णः ॥ १५ ॥

५९६ स्वानाहते नादरसात्मकेऽस्मिन्
स्वानन्दचिन्नादपरे समस्मिन् ॥
शीर्षण्यनादश्रवणेन तस्मिन्
श्रेयःपदेऽन्ते रमतां परस्मिन् ॥ १६ ॥

५९७ तदेव सत्यं श्रवणं प्रतीयतां
साक्षात्कृतेः सत्करणं समीयताम् ॥
स्वात्मानुसन्धानपदं प्रतीयतां
स्वानन्दसद्धामरसः प्रपीयताम् ॥ १७ ॥

५९८ स्वस्यैव वाऽन्यस्य च नादरात्
स्वस्याऽनु शृण्वन् असुमानसस्वरात् ॥
स्वान्तः सबाह्यान्तरसामसुस्वरे
स्वानन्दरस्ये रमतां सुधाकरे ॥ १८ ॥

५९९ स स्वात्मनाऽन्तःस्थितिरेकलक्ष्यया
सक्तः सुमौनात् स्वरसोपलक्ष्यया ॥
युक्तः सुयत्नेन महो निरीक्षया
शक्तः सुधीः स्यात् परयोगदीक्षया ॥ १९ ॥

५०० शीर्षण्यनादश्रवणं दृपास्यतां
चिद्रूपसद्दर्शनतः समास्यताम् ॥
तस्मिन् परञ्ज्योतिरूपेऽस्य धियतां
तदेव सद् ब्रह्म परं प्रपद्यताम् ॥ २० ॥

५०१ चिदात्मनोऽन्तर्हृदि योद्भूतं स्वरं
स्वमेव भूयः समनुस्मरन् परम् ॥
तं गायकः स्वं स्वरमुच्चरन् मुदा
शृण्वन् स्वयं स्वात्मरसे निमज्जति ॥२१॥

५०२ ज्ञानादियोगे सदुपासनादिके
वाग्रूपमन्त्रैः स्वरमन्त्रात्मनः ॥
अनुस्वरं स्वं जपयज्ञयोगतः
शृण्वन् चिदाऽस्मिन् रमतां प्रयोगतः ॥२२॥

५०३ उद्गीथसामप्रभृतेरुपासने
तथैव वीणास्वरयुक्तगायने ॥
तद्योग-वाग्यज्ञ-जपादिसाधने
स्वात्मानमेवान्तरिता उपासते ॥२३॥

५०४ तद्वाक्समात् श्रवणादिसाधने
श्रोत्रं हि बाह्यं करणं सुसाधनम् ॥
स्वान्तर्यितान्यः श्रवणे निजान्तरं
श्रोत्रेन्द्रियं सूक्ष्मतमं प्रमापरम् ॥२४॥

॥ (तूष्णीं स्थितः मौनयोगः) ॥

५०५ तूष्णीं स्थितः स्वात्मनि मौनयोगात्
स्वान्तः स्वरं स्वं शृणुयात् स्वभावात् ॥
तत्संविदाऽऽत्मावगतेः प्रधानो
हेतुः परोऽप्यान्तरचिन्निधानः ॥२५॥

५०६ स्वान्तश्चिदात्मश्रवणं सुनिश्चं
स्वभावतोऽन्तर्विहितं सुसत्यम्
सत्योऽयमात्मा श्रवणादिसाक्षी
स्वयं श्रुतः स्यात् स्वरसेन साक्षात् ॥२६॥

मनोयोगः, मन्त्रणयोगान्वितं मननम् ॥

८०७ मौनेन चान्तर्मननं स्वमन्त्रतः
सर्वेन्द्रियावर्तनितः स्वतन्त्रतः ॥
मानेन मन्तास्मि निजात्मनि स्वतः
मन्तास्म आत्मा निज बोधवृत्तितः ॥ २७ ॥

८०८ सर्वेन्द्रियाणां मनसोऽन्तरत्वात्
सर्वेष्वनुस्यूततया परत्वात् ॥
स्यान्मानसं तन्मननं सुसूक्ष्मं
सत् साधनं स्वात्मनि चापरोक्षम् ॥ २८ ॥

८०९ निश्चिन्तानं तत्तु भवेद् मानसं
निश्चित्त सङ्केत चिदनुवृत्तिकम् ॥
अवाङ् मनस्कं सच्चिदात्मवर्चसं
सत्सात्मतत्त्वाद् व्यतिरेकसत्त्वकम् ॥ २९ ॥
(निदिध्यासनम् ॥)

८१० आत्मा निदिध्यास्य इति श्रुतीष्टः
धीभ्यः परः स्वात्मचिता विशिष्टः ॥
स्वात्मैकचिद्ध्यासकलावशिष्टः
स्वानन्दनिष्ठा निरतोऽनुशिष्टः ॥ ३० ॥

८११ सद्दर्शनात् संश्रवणाद् उपासनात्
सच्चिन्तनात् सन्मननात् समासनात् ॥
स्वान्तर्निदिध्यासनतः समासनात्
स्वात्मा निदिध्यासित आत्मरामिनाम् ॥ ३१ ॥

८१२ सद्दर्शनेन श्रवणान्वयेन
सत्साधनानां हि चतुष्टयेन ॥
तत्तान्वयेन व्यतिरेक योगात्
साक्षात्कृते योगसुधा प्रयोगः ॥ ३२ ॥
॥ इति षोडशी कला सम्पूर्णा ॥ ३६ ॥
इक् सुयोगतः परात्मपूर्णपाद दर्शनं
नाममन्त्र संश्रुतः स्वरूपसद्विमर्शनम् ॥
मौनयोगतः स्वमन्त्र मानमात्मकं निदि-
ध्यासनं च दैवरात योग सत्सुधात्मनि धौ ॥ ३६ ॥

17 ३५/१८/

(५७) ॥ अथ सप्तदशी कला ॥

॥ स्वात्मसमर्पणयोगः ॥

५३३ प्रज्ञाप्रवाहे विवशो समग्र
प्रज्ञानमात्रे स्ववशो रमस्व ॥
परात्मने स्वात्मसमर्पणेन
साक्षात्कृतिः स्यात् स्वरसप्रपूर्णा ॥ १ ॥
(तत्र लौकिको दृष्टान्तः)

५३४ सरित् सरन्ती जलधिं विशन्ती
सनामरूपेण समा वसन्ती ॥
सरित्स्वरूपं न पुनः स्मरन्ती
सद्यात् समास्ते परमा भवन्ती ॥ २ ॥

५३५ प्राप्तुं समुद्रं प्रविशन् सरिन्मुखे
प्राणोन्मुखात् स्वात्मसमर्पणोन्मुखम् ॥
तरन् परं स्वेष्टपदं समाप्नुयात्
तत्रानुकूलस्थिति सन्नमन्वियात् ॥ ३ ॥

५३६ तथैव पूर्णात्मकभूतिमिच्छन्-
ऽमोलिमयीं चितिमनु प्रविष्टः ॥
निष्ठात्मका न्निर्विषयत्वयोगात्
स्वेष्टं परात्मानमनु प्रपश्येत् ॥ ४ ॥
(तत्र वैदिकं तत्त्वं सदृष्टान्तम् ॥

"उत त्वः पश्यन् न ददर्श वाच-
मुत त्वः शृण्वन् न शृणोत्येनाम् ॥
उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्रे
जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥
(बृहस्पतिः ऋक् मं० १०। ।)

५३७ प्रचेतना ऽऽत्मान्वयिताऽपि वाक् परा
सचेतनं प्राप्य परं निजान्तरम् ॥
जायेव पत्ये ऽर्पयति स्वसत्त्वं
स्वात्मानमानन्दकृते चिदात्मने ॥ ५ ॥

५१८ परस्परं स्वमिथुनं समन्वितं
तादात्म्ययोगेन समं समञ्चितम् ॥
वागात्मसत्त्वं समभावसम्भृतं
साक्षात्कृतं योगिसुधारसाप्लुतम् ॥ ६ ॥

५१९ एकस्तु कश्चित् परवाचमान्तरां
पश्यन्नपि स्वां न च पश्यति स्वराम् ॥
शृण्वन्नपि स्वां न शृणोति संविदां
शक्तिं सतीं तां न तु वेत्ति सर्वदाम् ॥ ७ ॥

५२० छन्दस्वती चित्तिमयी ह वाक् परा
जिज्ञासवेऽस्मै विदुषे चिदात्मने ॥
स्वात्मानमर्थात्मकमात्मसात्कृते
जायेव पत्ये विवृणोति सत्कृते ॥ ८ ॥

तदेतदुभयोरपि तयोः वागात्मनोः समानसत्त्वम् ।
तत्रेदमौपनिषदं परमं तत्त्वम् ॥
"तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्
एवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्" ॥
(बृ.उ.)

५२१ यथा स्त्रिया स्वप्रियया ऽनुषक्तः
तादात्म्यसत्प्रेमरसानुरक्तः ॥
निर्विद्य च स्वं च परं च सर्वं
न वेत्ति चान्तर्यमपीह बाह्यम् ॥ ९ ॥

दार्ष्टान्तिके ब्रह्मयोगे तदर्थानुसन्धानमनुदर्शितम् ॥

५२२ तद्वत् परब्रह्मरसानुभावं
प्राप्तुं स्वयं पूर्णगुणप्रभावम् ॥
प्राज्ञात्मना योगचितोऽनुषक्तः
निर्वेदमायाद् विषयाद् विमुक्तः ॥ १० ॥

५२३ पूर्णे परे ब्रह्मणि सम्प्रलीनः
प्रत्यक्षगो नैव स वेत्ति विश्वम् ॥
प्रत्यञ्च मध्यन्तरितं स्वभावं
प्राज्ञो न वेत्ति स्वरसानुभावम् ॥ ११ ॥

ज्ञानयोगे तदभ्यासप्रक्रियोपयुक्तः सर्वानुभवसिद्धो दृष्टान्तः ॥

५२४ सुषुप्तिकाले विषयान्निवृत्तेः
स्वान्तः प्रवाहार्पितसर्ववृत्तेः ॥
निवृत्तितः स्वात्मनि सोऽप्रमत्तः
स संनिशत्यात्मनि लीनचित्तः ॥ ३२ ॥

५२५ स्वात्मप्रबोधेन तथैव जागृतौ
स्वोप्सन् निजान्तः सुखमप्रमादतः ॥
स्वसंविदा निर्विषयत्वयोगतः
स्वान्तर्विशेत् स्वात्मसमर्पणात् स्वतः ॥ ३३ ॥

(जायापत्योः परस्परं स्वस्वात्मसमर्पणयोगः ॥

५२६ जाया परं तं वृणुते पतिं निजं
तं स्वात्मकामाय विभाव्य सन्प्रियम् ॥
हृद्योगतः स्यादुभयोर्मनः समं
तादात्म्यमन्वेति समानसत्क्रियम् ॥ ३४ ॥

५२७ पतिश्च जायां वृणुते निजां प्रियां
सम्भाव्य तां शक्तिमयीं परां स्त्रियम् ॥
तस्याश्च पाणिग्रहणेन सत्क्रियां
स्वस्यात्मनः कामसमृद्धये श्रियम् ॥ ३५ ॥

॥ तयोस्तत्र कामना-भावना-ज्ञानादि समन्वयः ॥

५२८ भोक्तुं सुखं स्वं परं परात्मना
तथा पुनर्भोजयितुं निजं पतिम् ॥
स्वान्तः समाकर्षयितुं च सादरात्
कर्तुं च साक्षात् पुरुषं निजान्तरे ॥ ३६ ॥

५२९ जाया यथाऽऽत्मानमनन्यभावतः
पत्येऽर्पयत्यात्मनिवेदनात् स्वतः ॥
पतिश्च जायात्मवशो स्वयं स्थितः
तस्यां प्रसादात् समुदेति सत्त्वतः ॥ ३७ ॥

५३० श्रद्धानुरूपः स्वरसाम्बुदीर्णः
श्रेयान् परात्मा परसत्त्वपूर्णः ॥
उदेति तत्र स्वयमेव साक्षात्
सत्त्वप्रसादादभिवर्धमानः ॥ ३८ ॥

५३१ पतिः स्ववीर्याद् बहुभावसिद्धये
परात्म सन्तान कला समृद्धये ॥
स्त्रियां स्ववीर्यं प्रति सिञ्चति श्रियै
धर्म प्रजासिद्धि फलाप्युपाश्रये ॥१९॥

५३२ पत्युः सुवीर्यात् स्वधृतं सुगर्भं
पत्नी स्वभावान्मनुतेऽसुभगम् ॥
स्वात्मानमेवानु भवत्सुदर्कं
सुखास्पदं भावयति स्वमर्कम् ॥२०॥

५३३ स्वां भावयित्रीं प्रति भावनीयां
पतिः स्वयं भावयति स्ववीर्याम् ॥
परस्परं तौ प्रतिभावयन्तौ
पूर्णं सुवीर्यं कुरुतोऽनुयन्तौ ॥२१॥

५३४ पत्युस्त्रिदात्माऽन्तरितः प्रसिद्धः
तस्यानुभूतेरपरोक्षसिद्धेः ॥
पत्न्याः सदात्मात्र परोऽनुलक्ष्यः
पत्युस्तु नित्यं स भवेत् परोक्षः ॥२२॥

५३५ तत्त्वं तदेतत्तु तयोः समानं
समान भावक्रियया सुमानम् ॥
पित्रोः सुयोगानुगतः स पुत्रः
सत्त्रयेणाभ्युदगात् समक्षः ॥२३॥

५३६ आत्मैव सोऽयं भुवि पुत्रनामा
तन्मातृपित्रोस्त्रितितोऽभ्युदीर्णः ॥
साक्षात् परोक्षात् परोक्षतः स्यात्
एकत्र पुत्रे त्रयसामरस्यात् ॥२४॥

" त्वे क्रतुमपि वृञ्जन्ति विश्वे द्विर्यदेते त्रिर्भवन्त्यूमाः ॥
स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा समदः सुमधु मधुनाभि योधीः
(आथर्वणो बृहद्दिवः, ऋक् मं. १०।१२०।३)

(तदस्यां)

तऽजाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ।
आभूतिरेषा भूतिर्बीजमेव निधीयते ॥ ऐ० ब्रा० पं० ७।)

५३७ जाया निजा सा भवति प्रजापतेः
तस्यां स्वयं येन पतिः प्रजायते ॥
नान्यः सुहृज्जान्त इहोपदिश्यते
सन्नात्रैकान्वयतोऽत्र दृश्यते ॥ २५ ॥

५३८ तौ दम्पती प्रेमहृदा समन्वितौ
तादात्म्ययोगात् समभावसाचितौ
परस्परात्मार्पणतः समन्वितौ
परापरत्वात्सतः ~~स~~सन्नतौ ॥ २६ ॥

५३९ जायापती स्वार्थपरार्थभावाज् -
जायस्व मा हो समभावयोगात् ॥
स्वार्थं परार्थं परमार्थसत्त्वं
सम्प्राप्नुतः स्वानुभवामृतत्वम् ॥ २७ ॥

५४० पत्युः सुयोगेन सुतप्रसूतेः
पत्न्यास्तु मातृत्वपदानुभूतिः ॥
पत्न्याश्च योगात् पुरुषत्वभूतिः
साक्षात्कृतेः स्यादुभयोर्विभूतिः ॥ २८ ॥

५४१ तत्रान्यथा स्यात् पुरुषेष्वनिष्टं
नपुंसकत्वं भुवि लोकशिष्टम् ॥
स्त्रियोऽपि वन्ध्यात्वमिहावशिष्टं
भूयो विषादास्पदमेव दृष्टम् ॥ २९ ॥

५४२ तद्दोषदुःखादिनिवृत्तयेऽर्पितं
योगेन च स्त्रीपुरुषात्मनो हितम् ॥
सद्धर्म-यशोदिव संविदूर्जितं
स्वेन्द्रात्मसाक्षात्कृतितः समर्जितम् ॥ ३० ॥

५४३ ब्राह्मिष्ठसत्पूरुजसम्प्रसूतये
ब्रह्मर्षिजन्माभ्युदयानुभूतये ॥
तौ दम्पती योगतपोविभूतये
स्यातां स्वसाक्षात्कृतियोगपूर्तये ॥३१॥

५४४ ब्राह्मात्मसंवित्समभावबुद्ध्या
ब्राह्मीतनोः सार्थकताऽऽत्मसिद्ध्या
ब्रह्मण्यतैव प्रभवेत् समाऽऽख्या
ब्राह्मात्मसाक्षात्कृतियोगविद्या ॥३२॥

॥ इति सप्तदशीकला सम्पूर्णा ॥

श्रद्धयाऽऽत्मनेऽनुवाङ् मनः सुधीहृदाऽर्पितां
स्वात्मनः समर्पणं परात्मने विधीयताम् ॥
वेदवाक्सुपूरुषेन्द्र देवता प्रतर्पितां
दैवरातवागुदीर्णयोगसत्सुधाऽर्प्यताम् ॥१७॥

॥ अथ अष्टादशी कला ॥

(वसन्ततिलका)

॥ धीयोगविद्याभ्यास साधना-सामग्री ॥

५४५ धीयोगतन्त्रविहित स्त्रिविधोऽध्वियज्ञः
सोऽध्यात्मके स्त्रिकरणे स्त्रिवृत स्त्रयीड्यः ॥
पञ्चेन्द्रियैः सह चिदात्मनि पञ्चयामः
सप्तेन्द्रियैः सुवितते हृदि सप्ततन्तुः ॥१॥

॥ अस्मिन्नर्थे ऋङ्मन्त्रदर्शनम् ॥

" इमं नो अग्न उप यज्ञमेहि पञ्चयामं त्रिवृतं सप्ततन्तुम् ॥
असो हव्यवाळुत नः पुरोगा ज्योगेव दीर्घं तम आशयिष्ठाः ॥
(ऋक्. मं. १०।१२४।१)

॥ त्रिवृत्तै स्त्रिकरणैस्त्रयोगुणैः सहिता ज्ञान-यज्ञ-योगादि साधना ॥

॥ तत्र प्रथमः त्रिवृत्कृतः त्रिकरणयोगः ॥

५४६ तेजोजलान्नमयैस्त्रिवृते स्त्रिभूतैः
वाक्प्राणमानसमयैः करणैस्त्रयोद्धैः ॥
संवित्कृतित्रयमयै हृदि चेतनाद्यैः
यज्ञो भवेत् सविदुषां भुवि योगवृत्तैः ॥२॥

॥ पञ्चेन्द्रिय- सप्तेन्द्रिययोगयो विशेषः ॥

५४७ वाक्प्राणचित्तनयन श्रवणात्मकानि
पञ्चीकृतानि हृदि धीन्द्रिय सञ्ज्ञकानि ॥
श्रोत्रत्वगक्षि रसनासुनसाश्रयाणि
बुद्धिर्मनश्च सह सप्तकधीन्द्रियाणि ॥३॥

॥ एतेषां सप्तानां धीन्द्रियाणां प्राणसञ्ज्ञा तत्स्वरूपता च ॥

५४८ प्राणाश्च सप्त ऋषयो हृदि दर्शनेष्टाः
प्राज्ञात्मनो विषयसंविदि ते विशिष्टाः ॥
प्रत्यञ्चि चेतनहिताश्च पराक् प्रकृष्टाः
प्रज्ञानसङ्ग्रहकृतोऽन्तरिहात्मनेष्टाः ॥४॥

॥ ज्ञानशक्ति प्रधाना- ज्ञानसत्त्वप्रकाशा परा वागेव अष्टमी ॥
॥ तत्रेदमौपनिषदं श्लोकदर्शनम् ॥

" अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् ॥
तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे "वाग्-अष्टमी ब्रह्मणा संविदाना ॥
(इपि. बृ. उ.)

॥अथ [illegible]॥

॥तस्यैदं औपनिषदं ब्राह्मणानुवचनम् -॥

"तस्यास्त ऋजगः सप्त तीरे" प्राणा (इति) ऋषयः प्राणानेवैतदाह।
"वागक्षरमी ब्राह्मणा संविदानेति" वाग् हि अक्षरमी ब्राह्मणा संविन्तो, ब्रुवे

॥तथैव आरण्यके ब्राह्मणानुवचनम्-
"इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् इति पदानुषङ्गाः, ताः सपानुषजाति,
सप्त वै शीर्षन् प्राणाः, अक्षरमीं नानुषजाति वागक्षरमी, नेन्मे वाक्
प्राणैरनुषक्ता ऽसदिति, तस्माद् सा वाक् समानायतना प्राणैः
सती- अननुषक्ता ॥ इति ॥(ऐ. आ. ३।४।२९॥

५४९ वागक्षरमी चितिपरा ऽन्तरिता प्रधाना
वेदात्मिका सकलसंविदितोपधाना
सा ब्राह्मणा प्रति चिता ऽऽत्मनि संविदाना
सेन्द्राग्नि चित्समुदिता ऽखिलवित्प्रदाना ॥५॥

(त्रिकरणयोगे- तेजोमयी वाक्)(१)

५५० ज्योतिर्मयी चितिकला परमा प्रतीची
व्योमान्तरे प्रतिरता हृदि सा पराची॥
प्राची पराङ्मुखगता ऽसुहिता समीची
प्राचाँ प्रमा ऽऽत्मनि मिता (ऽ) प्रतिमा ऽप्युदीची॥६॥

॥आपोमयः- प्राणः (२)

५५१ आपोमयो ऽभ्यतति वैद्युतचित्सुदीर्णः
प्राण श्चिदात्मनि तु कर्मचिता प्रकीर्णः॥
सर्वेन्द्रियेष्वनुगतो ऽन्तर हृत्प्रमुख्यः
सो ऽध्यक्षता मधिगतः सकलात्मि मुख्यः ॥७॥

॥अन्नमयं मनः ॥(३)

५५२ स्वात्मन्युपात्तमखिलेषु मनो ऽन्तरङ्ग
सौम्यं सदन्नमयमान्तर मुत्तमाङ्गम्॥
सम्प्रेरकं च सकलेन्द्रिय वृत्तिसङ्ग
सद्भाव-कामकरणं सफलै रसङ्गम् ॥८॥

॥ऋङ्मन्त्रोदितानि चिदात्मनः तानि त्रीणि करणानि॥)
"पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्ति तां गन्धर्वो ऽवदद् गर्भे अन्तः॥
तां द्योतमानां स्वर्यं मनीषां- ऋतस्य पदे कवयो निपान्ति॥
(पतङ्गः. ऋक्. मं. १०।१७७।२)

५५५३ सूर्यः पतङ्ग उदितः सकलान्तरात्मा
स्वान्तः स्ववाच ममृतां मनसा बिभर्ति ॥
गन्धर्वनाम मुदितोऽखिल हृद्गुहान्तः
प्राणोऽत्र तां समनुगायति गर्भसंस्थः ॥९॥

२

५५५४ धीयोगसत्त्वतपसा नियमे प्रसक्ताः
प्राणेन युक्त मनसा हृदयेऽनुरक्ताः ॥
तां संविदा सुमनसः स्वचिते धयित्रीं
रक्षन्ति वाच ममृतात्मपदे प्रतीचीम् ॥१०

॥त्रिकरणविषयपरं मन्त्रदर्शनान्तरम् ॥
॥यज्जातवेदो भुवनस्य मूर्धन्नतिष्ठो अग्ने सह रोचनेन ॥
तं वो हेम मतिभिर्गीर्भिरुक्थैः स यज्ञियो अभवो रोदसिप्राः ॥
(आं. मूर्धन्वान् (ऋक्. मं. १०।८८।५)

५५५५ यो मूर्ध्नि सर्वभुवनस्य च जातवेदाः
ज्योतिर्मयः समधितिष्ठति विश्ववेदाः ॥
तं यज्ञियं श्रुतिविदो मतिभिश्च वाग्भिः
प्राणैर्ह्वयन्ति करणत्रययोगभाग्भिः ॥११॥

॥त्रिवृत्कृतं विश्वं नामरूपाभ्यां व्याकृतं प्रत्यक्षसिद्धम् ॥

५५५६ तत्तैस्त्रिभिस्त्रिवृदिदं जगदत्र विश्वं
तन्नामरूपगुणसत्त्वकमेव दृश्यम् ॥
स त्वान्वितं श्रवण-दर्शनवृत्तिगम्यं
तच्छ्रोत्र-नेत्रगुणकं च मिथोऽनुयन्यम् ॥१२॥

॥श्रोत्रं शब्दश्रवणसत्त्वकम्, नेत्रं तेजोरूपदर्शननियतम् ॥

५५५७ श्रोत्रं स्वरश्रवणसत्त्वगुणोपपात्रं
दिग्-व्योमतत्त्वक मनावृतचित्सवित्रम् ॥
नेत्रं सुतैजसमिदं प्रतिदर्शनेष्टं
तद्विश्वनेत्रपरसूर्यचिता विशिष्टम् ॥१३

॥श्रोत्रनेत्राभ्यां सह करणत्रयेण पञ्चेन्द्रिययोगक्लृप्तिः ॥

५५५८ स्वान्तश्चिदात्मकरणत्रययोगपूर्वं
तच्छ्रोत्रनेत्रयुगलेन्द्रियवृत्त्यपूर्वम् ॥
पञ्चेन्द्रियैकगुणवत्तनिधारणार्हं
प्राञ्चः परे हृदि धियां परयोगमाहुः ॥१४॥

२

॥ परमपुरुषस्य पञ्चेन्द्रियमूलचित्तत्वेभ्यः पञ्चदेवताविर्भाविः ॥

५५९ पूर्णात्मनो भगवतः पुरुषात् परस्मात्
पूर्णं हि विश्वमुदियाय समं समस्मात् ॥
प्रत्यञ्चि साङ्गमखिलं स्वशरीरमस्मात्
प्रज्ञान-चित्समुचितं प्रबभूव तस्मात् ॥ ३५ ॥

अस्मिन्नर्थे ऋषेः — नारायणस्य ऋङ्मन्त्रदर्शनम् ॥
" चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ॥
मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद् वायुरजायत ॥
(नारायणः ऋक् मं १०। ।)
" दिशः श्रोत्रात् " –

॥ तेषां पञ्चानामिन्द्रियाणामाविर्भावोपवर्णनम् ॥

(१) मनः – " चन्द्रमा मनसो जातः ।
५६० पूर्णात्मनि प्रणिहितं हि मनः सुतत्त्वं
प्रज्ञात्मकर्मगुणभावनकामसत्त्वम् ॥
सोमो [illegible]सात्मकलितान्मनसः प्रजातः
सौम्यात्मनः स मनसस्पतिरध्युपात्तः ॥ ३६ ॥

(२) चक्षुः – " चक्षोः सूर्यो अजायत ॥
५६१ प्रज्ञानचक्षुरपि तत् पुरुषात्मसिद्धं
तस्माच्च सूर्य उदियाय चिता समिद्धः ॥
द्रष्टाऽखिलस्य जगतोऽप्यति विश्वचक्षुः
साक्षाद् दिवीह रुचितः समदृक् स चक्षुः ॥ ३७ ॥

(३) वाक् ॥ मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च
" मुखादग्निरजायत " शुक्लयजुः ॥
" मुखाद् वाग् वाचोऽग्निः ॥ (ऐ० उ०)
५६२ वेदस्वरात्म् वाङ्मुखतोऽभ्युदीर्णः
सेन्द्रस्तथाऽग्निरुभयोश्च महश्चिदर्णौ
प्राणः स इन्द्र पर आत्मनि वाक् प्रमुख्यः
वागग्निरेव हि मुखे प्रविशन् स मुख्यः ॥ ३८ ॥

(४) प्राणः – " प्राणाद् वायुरजायत ॥
५६३ प्राणः स आप्य इह वैद्युतचित्तिसान्द्रः
सेन्द्रः स्वराष्ट्ररसचित्तिकलासुमन्द्रः ॥
प्राणात् स वायुरुदगात् तनुभृत् सुचन्द्रः
प्राणित्ययं परचितेन्द्रसखः स ऐन्द्रः ॥ ३९ ॥

(५) श्रोत्राद्-"दिशः श्रोत्रात्"-अजायन्त ॥

५६४ श्रोत्रं हि दिग्-भुवनात्मकमेव दिश्यं
शब्दानुगं श्रवणवृत्ति गुणानुदिश्यम् ॥
श्रोत्राद् दिशः समुदिताश्च दिवः समग्राः
तेऽनावृताः सुवितताः सदनेऽसुदग्राः ॥ २० ॥

॥ तेषामेतेषां पञ्चानां प्राण-धीन्द्रियाणां एकस्मिन्नात्मनि सहयोगः ॥
॥ वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वी३दं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् ॥
वि मे मनश्चरति दूर आधीः किं स्विद् वक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये ॥
(सौचीकोऽग्निः, २— (ऋक् मं. ६।९।६)

॥ सविषयाणां तेषां पञ्चेन्द्रियाणां सवृत्तिकं सहतन्त्रम् ॥

५६५ कर्णौ नहि विपततः श्रवणे समेष्टौ
चक्षुश्च दर्शनकृतेः पतति प्रकृष्टम् ॥
ज्योतिः परं हृदि हितं परमामृताप्यं
प्राणाद्य मात्मनि सचेतनकर्मणाऽऽप्यम् ॥२१॥

तीव्र
५६६ दिव्यं मनश्चरति(सूक्ष्म)गतेः सुदूरं
दिव्येन्दु सद्रसपरं सहधिसुधीरम् ॥
वाचं निजां सकल संविद् मावदिष्ये
वक्ष्यामि किं स्विदुदितं मनसा मनिष्ये ॥२२॥

॥ सर्वेषां धीन्द्रियाणां योगेन सङ्गृहीतं समानं एकं सक्रियं ज्ञानम् ॥
॥ ध्रुवं ज्योतिर्निहितं दृशये कं मनो जविष्ठं पतयत्स्वन्तः ॥
विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं क्रतुमभि वि यन्ति साधु ॥
(सौचीकोऽग्निः, (ऋक् मं. ६।९।५)

५६७ ज्योतिर्ध्रुवं हृदि हितं सुखमीक्षणेष्टं
सर्वेन्द्रियेषु निपतत्सु मनोजविष्ठम् ॥
देवाः समे समनसोऽखिलधीविशिष्टं
ज्ञानं तदेकमभियान्ति समग्रशिष्टम् ॥२३॥

॥ तत्रापि विशिष्टम्-आध्यात्मकं तत्त्वम् ॥

५६८ आध्यात्मके, त्र विदुषां परयोगसङ्गे
साध्यात्मकेऽपि परसंविदुपासियज्ञे ॥
पञ्चाधिधीन्द्रियपरात्मनि ऋत्विजस्ते
पञ्चाधियज्ञकृति साधनतत्परास्ते ॥ २४ ॥

५६९ पूर्णात्मवस्तुपरतत्त्वचिदेकलक्ष्यात्
कर्णादिपञ्चकरणैर्विषयोपलक्ष्यात् ।
प्रत्यक्प्रगञ्चितिकवस्तु परं प्रतीक्ष्यं
प्रत्यक्षयोगपरधीन्द्रियसाम्प्रदायम् ॥२५॥

५७० आत्माऽन्तरञ्चितिपरः सकलेन्द्रियाप्तः
सोऽहञ्चिताऽनुविततैर्विजयै रुपात्तः ।
तैः पञ्चभिः सहयुतैः करणैरुपास्यः
स योगयन्त्ररसदोऽहिति हृद्गहस्थः ॥२६॥

॥ सप्त धीन्द्रियसाध्यः समतन्तुयन्त्रयोगः ॥

५७१ शब्दादिसद्विषयवृत्तिसुसङ्गतानि
श्रोत्रादिपञ्चपरधीन्द्रियसम्मितानि ।
स्वान्तहितं करणमत्र मनश्च बुद्धिः
सप्तेन्द्रियैर्निजपराध्वरयोगसिद्धिः ॥२७॥

५७२ एकैकमेव करणं प्रतिगृह्य शीघ्रं
वागादिकं तदनुसृत्य हृदा प्रदिष्टम् ।
श्रोत्रादिकं परमुपासनमन्तरिष्टं
व्यस्तं समस्तमपि सर्वधियां विशिष्टम् ॥२८॥

॥ प्रथमः समन्वययोगः प्रवृत्तिरूपः ॥

५७३ शब्दादिकेषु विषयेषु समन्वयेन
श्रोत्रादिकानि करणानि मनोनयेन ।
बुद्ध्याऽन्तरात्मनि धियां हृदि संयमेन
बोधेन नन्दति नरः परसङ्गमेन ॥२९॥

॥ द्वितीयः व्यतिरेकयोगः निवृत्तिरूपः ॥

५७४ तेभ्यश्च बाह्यविषयेभ्य इतो निवृत्तः
स्वान्तान्वियोरणगतो व्यतिरेकयुक्तः ।
तद्ब्रह्म हृद्ग्रहितनिर्विषयानुरक्तः
स्वात्मस्थितः प्रभवतीह धियां विमुक्तः ॥३०॥

॥ तृतीयः ताटस्थ्ययोगः स्वात्मनिष्ठारूपः ॥

॥ प्रवृत्ति-निवृत्ति क्रियाभावनादि वृत्ति रहितः ॥

८७५ स्वान्तार्थिया बहिरिह स्वयमप्रवृत्तेः
ताटस्थ्ययोगनिरतेश्च नरोऽप्रमत्तः ।
सन्निश्रयाऽऽत्मनि परे सकलेषु शक्तः
स्वानन्दपूर्णरसभाक् स्वनुभावरक्तः ॥ ३१ ॥

८७६ सत्येऽन्तरात्मनि धियां स्थितिसिद्धियोगात्
सद्यः प्रसीदति परोऽयमिहान्तरात्मा ।
स्वात्मप्रसादरसतः समुपैति शान्तिः
सा शान्तितः स्वयमुदेति परात्मशक्तिः ॥ ३२ ॥

॥ इति अष्टादशी कला सम्पूर्णा ॥ (३८)

पूर्णपूरुषं यजेत योगसंविदोत्तमं
पञ्चभिस्त्रिभिश्च सप्तभिः स्वधीन्द्रियैः समम् ।
वेददेवताविभूतिपूर्णमैन्द्रचित्तमं
दैवरातवागुदीर्णयोगचित्सुधातमम् ॥ ३८५

॥ अथ एकोनविंशोमाला ॥ (३१)

॥ धीयोगेन साक्षात्कारसिद्धये ॥ ३

॥ गायत्रीमन्त्रेण ब्रह्मोपदेशः ॥

५७७ गायत्रिमन्त्राद् गुरुणाऽनुशिष्टः
ब्रह्मोपदेशो विहितो विशिष्टः ॥
ब्रह्मात्मसाक्षात्कृतये श्रुतीष्टः
ब्रह्मैव साक्षाद् ऋषिभिः सुदृष्टः ॥ १ ॥

५७८ गायत्रिनामा परमन्त्रसंज्ञितः
तच्छन्दसा सुस्वरसत्त्वसंहितः ॥
ब्रह्मात्मनः पूर्णगुणात् समर्थितः
ब्रह्मेति वेदात्ममुखात् समर्थितः ॥ २ ॥

५७९ मातुः सकाशाऽऽज्जननं तदादिमं
गायत्रिवाचा व्रतबन्धयोगजम् ॥
जन्म द्वितीयं द्विजसत्त्वसिद्धिदं
ज्ञानप्रकाशात् स्वमहः समृद्धिदम् ॥ ३ ॥

५८० ब्राह्मीशरीरादिकसम्पदाप्तये
तद्ब्रह्मकर्मादिकयज्ञक्लृप्तये ॥
वेदादिविद्याभ्यसने प्रवृत्तये
दिव्यं व्रतं दुर्व्यसनान्निवृत्तये ॥ ४ ॥

५८१ बाल्ये बटूनामुपनायनार्थं
ब्रह्मोपदेशार्थमुपासनार्थम् ॥
गायत्रि सद् ब्रह्म परं शरण्यं
वेदे श्रुतं "तत् सवितुर्वरेण्यम्" ॥ ५ ॥

(॥ वेदे बहूनां गायत्रीमन्त्राणां सत्त्वेऽपि
ब्रह्मोपदेशे अस्यैव मन्त्रस्य ग्रहणे को हेतुः इति आशङ्का ।)

५८२ गायत्रिसच्छन्दसदिव्यमन्त्राः
वेदे प्रसिद्धा बहवः स्वतन्त्राः ॥
अस्यैव मन्त्रस्य किमर्थमिष्टं
ब्रह्मोपदेशे ग्रहणं विशिष्टम् ॥ ६ ॥

५८३ तद्ब्राह्मणादिश्रुतिभिः स्मृतीद्धः
तस्यास्य मन्त्रस्य विधि र्न दृष्टः ॥
तस्मादिदं केन विधेन कस्मात्
प्रकल्पितं किङ्करणा दकस्मात् ॥७॥
(एतदाशङ्कायाः समाधानम् ॥)

५८४ सर्वस्वधी यौगिकचित्समृध्यै
सर्वाधियज्ञादिकसत्त्वसिध्यै ॥
सोऽयं हि गायत्रिसुमन्त्रवर्णः
स्वालम्बनार्हः सकलार्थपूर्णः ॥८॥

५८५ धीयोगविद्यादिकृतेः समर्थकः
श्रेयः सनिःश्रेयस सम्पदर्थकः ॥
साक्षात्कृते यौगकृते यथाक्रमं
गायत्रिमन्त्रैकमुखादुपक्रमः ॥९॥

५८६ अध्यात्मविद्याभ्युदयेन शर्मणा
तत्संविदोपासन(या)च कर्मणा ॥
प्रापञ्चिकेऽर्थे पारमार्थवित्तये
शान्त्यै च शक्त्यै प्रभवेद् विमुक्तये ॥१०॥

५८७ धीयोगयज्ञोऽत्र तपः प्रधानः
संवित्क्रियाभावनचिन्निधानः ॥
बाह्यान्तरीयेन्द्रियहृत्प्रदानः
ब्रह्मात्मभावान्वयचिन्निदानः ॥११॥

५८८ यस्मादृते तत्परचेतनात्मतो
यज्ञो न सिध्येत् परमो विपश्चितः ॥
यज्ञाद्यधीशः सदसस्पतिः स्वतो
योगे धियां सोऽन्तरुदेति तत्त्वतः ॥१२॥

५८९ साक्षात् परोक्षादपरोक्षतश्च
तैर्भूतदेवात्मपरैस्त्रितत्त्वैः ॥
अज्ञानदोषात् सकलाद् अबाधे
मन्त्रोऽयमिष्टः परवस्तुबोधे ॥३३॥

५९० तत् सर्ववेदप्रमुखैरमात्रं
गायत्रिमन्त्रप्रमुखैकमात्रम् ॥
प्रत्यक्षपूर्णामृतदिव्यमात्रा
प्रत्यञ्चि वाचाऽऽत्मनि वेदमात्रा ॥ ३४ ॥

५९१ छन्दस्वती ब्रह्मपरैकमन्त्रा
संवित्क्रियाभावसमैकतन्त्रा ॥
गायत्रिनाम्नी सवितुः स्वतन्त्रा
धीभोगवेद्याभ्युदयैकमन्त्रा ॥३५॥

५९२ तत् सर्ववेदाद्यधिविद्यसाध्यं
तत् सर्वथाऽन्यैरखिलैरसाध्यम् ॥
गायत्रिमन्त्रैकमुखादुपास्यं
पूर्णं परं ब्रह्म धियाऽभ्युपास्यम् ॥३६॥

५९३ तद् वै वरेण्यं सवितुः सकाशाज्-
ज्योतिर्वरिष्ठं परमं प्रकाशात् ॥
प्रज्ञाद्यधिष्ठानमनादिसिद्धं
प्रज्ञानहृद्गुह्यचिता समृद्धम् ॥ ३७ ॥

५९४ धीभ्यः परं स्वान्तरधीप्रचोदकं
यत् केवलं चेतनमात्मबोधकम् ॥
तद् ब्रह्म सत्यं परवस्तुरूपकं
गायत्रिमन्त्रेऽन्तरितं परात्मकम् ॥३८॥

५९५ तन्निर्गुणं सर्वगुणैः प्रपूर्णं
तद् विश्वभूसा सगुणं प्रगीर्णम् ॥
सर्वान्तरेऽध्यात्मचिताऽभ्युदीर्णं
गायत्रिमन्त्रैकमुखाद् विकीर्णम् ॥१९॥

५९६ प्रत्यक्षमेतत् खलु विश्वरूपं
परोक्षगं तत् परब्रह्मरूपम् ॥
प्रत्यग् यदन्तः स्वचितोऽपरोक्षं
गायत्रिमन्त्रे त्रयसामरस्यम् ॥२०॥

५९७ ज्योतिर्वरेण्यं तमसः परस्ताद्
धीभ्यः परं तज्जगतः समस्तात् ॥
विश्वाद्यधिष्ठानमनाद्यनन्तं
गायत्रिमन्त्रार्थपरं गुहान्तम् ॥२१॥

५९८ सन्ध्याद्युपास्तेरिह नित्यकर्मणा
निष्कामकर्मादिकयोगसाधना ॥
नित्यं तदभ्यासकृतेऽवलम्बनं
गायत्रिमन्त्रः सकलार्थसाधनम् ॥२२॥

५९९ स्यात् प्रत्यवायोऽकरणेन कर्मणः
यस्य प्रमादादकृतादकर्मणः ॥
फलाद्यभावः करणेऽनुकारिणां
तन्नित्यकर्मादिकयोगलक्षणम् ॥२३॥

६०० सन्ध्यादिकानां सदुपासनानां
सर्वक्रियाभावसमन्विताताम् ॥
सद्ब्रह्मकर्मादिकयौगिकानां
सम्पत्तये सोऽर्हति यज्ञियानाम् ॥२४

६०१ प्रापञ्चिकेऽर्थेऽपि च पारमार्थे
प्रत्यक्षतः स्वे सकले पुमर्थे ।
मन्त्रः समर्थोऽखिल संविदर्थे
प्रज्ञानयोगाद्यनुभाव सार्थे ॥२५॥

२

६०२ सद्ब्रह्मचर्यादि महाव्रतानां
ब्रह्मात्म साक्षात्करणोचितानाम् ।
अध्यात्मविद्या परसाधनानां
गायत्रि मन्त्रोऽर्हति साधकानाम् ॥२६॥

२

६०३ ब्रह्मात्मविज्ञान परानुभावदं
सद्ब्रह्मवर्चस्त्व गुणप्रभावदम् ।
ब्रह्मण्यसत्त्वादिगुणै रधिष्ठितं
गायत्रि मन्त्रो सकलं प्रतिष्ठितम् ॥२७॥

२

६०४ यावत् परं ब्रह्म तत हि नित्यं
यद् वाच्य-लक्ष्याक्षरवस्तु सत्यम् ।
वाक् तावती वाचकशक्तितत्त्वा
गायत्रि मन्त्राक्षर सत्त्व नित्या ॥२८॥

२

६०५ मन्त्रः श्रुतिष्टः प्रथमो विशिष्टः
ब्रह्मोपदेशोऽखिलवेदशिष्टः ।
ब्रह्मात्मसाक्षात्कृतये च नित्यः
सन्ध्यासु धीयोगमुखादुपास्यः ॥२९॥

२

६०६ पूर्णे परे ब्रह्मणि चर्यमग्र्यं
प्रज्ञानदं ब्रह्मविदे महाव्रतम् ।
अध्यात्मविद्यासदुपासनार्थितं
गायत्रि मन्त्रैकमुखात् समर्थितम् ॥३०॥

२

६०७ ब्रह्मात्मवेदाध्ययनं समग्रं
ब्रह्मात्म तत्त्वैक सुसंविदग्रम् ॥
ब्रह्मात्म गायत्रि सुमन्त्रसाध्यं
धीयोगतो ब्रह्मविदां सुमेध्यम् ॥ ३१ ॥

(यतीनां गायत्रीमन्त्रो तदर्थरूपे ब्रह्मणि प्रवेशः ॥)

६०८ अन्ते तु सन्न्यासकृते यतीनां
गायत्रि मन्त्रे विहितः प्रवेशः ॥
युक्तोऽन्तरात्मन्यपि सोऽपरोक्षे
पूर्णात्मनि ब्रह्मपरे परोक्षे ॥ ३२ ॥

॥ इति एकोनविंशी कला सम्पूर्णा ॥ (१९)

प्राणिनां परार्थिनां समास्थिता यथार्थिता
त्राणदा सुखार्थिनां समाश्रितः कृतार्थिता ॥
दैवतात्म वेदमन्त्रवाक् परा समर्थिता
दैवरात धीप्रदिष्ट योगसत्सुधाऽर्थिता ॥ १९

॥ अथ विंशती कला

॥ गायत्री मन्त्रः ॥

(गायत्र्याः विश्वामित्रः ऋषिः । सविता देवता । गायत्री छन्दः ॥

" तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

(ऋक् मं ३।६२।१०॥ साम १४६२ ॥ वा. शु. यजुः, ३, ३५। २२, ९।
३०, २। ३६। ३ ॥ तै. आ, १, ५, ६, ४। ४ ; १, ११, १। तै. आ. १, ११, २ ॥

॥ पदपाठः ॥

तत् । सवितुः । वरेण्यम् । भर्गः । देवस्य । धीमहि ॥
धियः । यः । नः । प्रचोदयात् ॥

॥ गायत्र्याः समग्रमन्त्रार्थः ॥

६०९ यो नो धियां प्रेरयिता चिदात्मा
देवः परोऽसौ सविताऽखिलात्मा ॥
तस्यैव तत् सत्त्वपरं शरण्यं
ध्यायेमहि ज्योतिरदो वरेण्यम् ॥ १ ॥

(अन्वयः)

यः नः धियः प्रचोदयात् (तस्य) देवस्य सवितुः तद् वरेण्यं
भर्गः धीमहि

" सः सविता नो अस्माकं धियो धर्मादिविषयबुद्धीः प्रचोदयात्
प्रेरयेत् । तद् वरेण्यं वरणीयं देवस्य सवितुर्भर्गः प्राजापत्यं
तेजोमयं रूपं वयं धीमहि ध्यायामः ॥

(इति आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् ॥

(अन्वयानुसारेण — प्रत्येकशः पदस्य तत्त्वार्थसमर्थनम्)

(१) यः

६३० योऽसौ समक्षो दिवि विप्रकृष्टः
ज्योतिर्मयो भौतिकतया दृष्टः ॥
यो वै परोक्षः परचेतनात्मा
यश्चापरोक्षोऽत्र सचेतनोऽन्तः ॥ २ ॥

६३१ त्रेधाऽत्मरूपान्त्रिजचेतनात्मा
व्यस्तः समस्तः समतान्वितोऽऽत्तः ॥
तत्त्वेषु तेषु त्रिषु सन् प्रमेयः
स एव पूर्णः परमस्तुरीयः ॥ ३ ॥

(२) नः - अस्माकम् - (३) (धियः प्रचोदयेत्)

६१२ यो ऽस्माक मन्तः स्वधियः प्रचोदयेत्
श्रद्धामयीं धर्मकृतौ प्रचेतयेत् ॥
शब्दादिके सद्विषये सुयोगतः
शास्त्रात् प्रवृत्त्यै श्रवणादिवृत्तितः ॥ ४ ॥

(२) नः - अस्मान् - (२) धियः प्रति प्रेरयेत्)
(अस्मान् प्रति धियः प्रेरयेत्)

६१३ यो ऽस्मान् प्रति प्रेरयति स्वचेतनाद्
धियः प्रतीचान् परसंविदा ऽन्तरे ॥
धीयोगतस्तान् विदुषः समीरयन्
जीवान् निजाजीवयतीह चेतयन् ॥ ५ ॥

(२) नः - अस्मभ्यम् - (३) कृते धियः प्रेरयेत्)

६१४ यो ऽस्मभ्य मन्तः परचेतने हृदे
वेदात्मविद्या परतत्त्व संविदे ॥
ब्रह्मात्मसत्त्वाभ्युदयाद्यनुग्रहाद्
दिव्या धियः स्वात्मचिता प्रबोधयेत् ॥ ६ ॥

(३) धियः -

६१५ या धीयते ऽन्तः करणात्मिका ऽऽत्मना
धत्ते स्वमात्मानमिमं प्रचेतनम् ॥
या ऽऽन्तर्दिसर्वेन्द्रियचित्सुसत्त्वका
सा धी र्धियस्ताः सकलेन्द्रियात्मिकाः ॥ ७ ॥

(४) प्रचोदयात् - (प्रेरयेत्)

६१६ प्रचोदयेद् यः स्वधियो ऽन्तरे समाः
धीनां स्वयं प्रेरणया चिता ऽऽत्मनः ॥
धीभ्यः परो ऽन्तर्हितसत्त्वचेतनः
तत्प्रेरणं चात्मनि तन्निवर्तनम् ॥ ८ ॥

(५) देवस्य - (तस्य) देवः)

६१७ देवो ऽभ्युदेता दिवि तेजसा स्वे
यो द्योतये द्योतयतीह विश्वम् ॥
दिव्यः स साक्षात्कारचित्प्रदीप्तः
स शान्ति-शक्त्यात्मचिति प्रभासः ॥ ९ ॥

६१८ स्वयम्प्रकाशः परदेवतात्मा
स्वायत्तसर्वस्वविभूतिसत्त्वा ॥
तस्यैव देवस्य चिता समास्ते
जीवात्मवर्गश्च जगत् समस्तम् ॥३० ॥

(६) सवितुः- (सविता)

६१९ यो विश्वमेतत् सुषुवेऽखिलाग्रे
ज्योतिश्चिता प्राणभृतः प्रसूते ॥
योऽन्तर्धियां चेतयिता ह तेषां
सन्दृश्यतेऽसौ सविता समेषाम् ॥३१ ॥

(त्रेधा प्रसिद्धं तत् सवितृत्वम्)
(१-जननम्- २-प्रेरणम्- ३-सञ्चेतनम्)

६२० सूर्ये त्रिधा स्यात् सवितृत्वकारणं
सञ्चेतनं तज्जननं समीरणम् ॥
प्रत्यक्षतो ज्योतिषसत्स्वरूपकं
परोक्षतश्चेतनवस्तुरूपकम् ॥३२ ॥

६२१ सर्वान्तरे चेतनतोऽपरोक्षकं
सर्वात्मदृग्दीन्द्रियचित्प्रबोधकम् ॥
सच्चाक्षुषं ज्यौतिषमान्तरं स्वकं
त्रेधा हितं तत् सवितुः स्वरूपकम् ॥३३ ॥

((७) तत्- (परोक्षार्थकम्))

६२२ तद् वै परोक्षं परमप्रतीतं
सत्त्वेन पूर्णं सकलादतीतम् ॥
तत् किञ्चिदेवेति विदां प्रतीतं
सत्यं ह्यनिर्वाच्यमितोऽनुनीतम् ॥३४ ॥

((८) वरेण्यम्-(श्रेष्ठं वरिष्ठं वरणीयम्))

६२३ स्त्रीणां यथाऽयं पुरुषो वरेण्यः
सर्वैश्च सत्त्वेन वरोऽनुगुण्यः ॥
श्रेष्ठः सदिष्टो वरणीय इष्टः
श्रेयः सन्निःश्रेयसकृद् वरिष्ठः ॥३५ ॥

६२४ तद्वद् वरं श्रेष्ठतमं वरेण्यं
पूर्णं परंज्योतिरदः शरण्यम् ॥
प्रत्यक्षतः सद् वरणीयमाप्यं
स्वान्तर्बहिस्तात् परतः समाप्यम् ॥१६॥

(९) भर्गः (पाक-भर्जनादिकरणं ज्योतिः - तेजः)

६२५ भर्गोऽत्र पाकार्थकमेव तेजः
कालाग्निरुद्रात्मकवैद्युतौजः ॥
चिद्रूपमज्ञानतमोविनाशात्
सन्ताप पापादिहरं प्रकाशात् ॥१७॥

६२६ दिव्यं सुतेजोऽभ्युदितं सरूपं
वाद्यं तदेकाग्रदशाऽनुदृश्यम् ॥
धीभिः परं ध्येयमिहात्मनीष्टं
ध्यायेत् निजान्तः प्रतिसन्निधेयम् ॥१८॥

((१०) धीमहि, ध्यायामः, ध्यायेमहि, धीमहि)

६२७ ध्यायेन् निजान्त हृदि धीमहीति
ध्यायेमहीत्याशु निधीमहीति ॥
सम्भावयेत् तत् प्रति भावयेति
जीवः परंज्योतिरसीमहीति ॥१९॥

६२८ ध्यायन् स्वलक्ष्यं परवस्तुरूपं
ध्याने विलीयेत परे स्वरूपे ॥
ध्येयात्मनि स्वे परमेऽप्यरूपे
ध्यातृप्रमाप्ये परबिन्दुरूपे ॥२०॥

६२९ धीभिर्वरेण्यं निजचेतनापरं
ध्येयं हृदस्थं पररूपमान्तरम् ॥
ध्यायेत् सुनिण्यं परवस्तुचित्परं
ध्यानं परं स्वात्मनि संविदुत्तरम् ॥२१॥

1 निण्यम् इति गुप्तार्थकम् पदम् है वैदिकम्।
+ निण्यः सन्नद्धो मनसा चरामि ॥

६३० सन्धीयतां तत् परवस्तु चेतनं
ध्यातृस्वरूपात्मबृहन्निकेतनम् ॥
निध्यीयतां सन्निधिवत् सनातनं
सन्ध्यायतां नान्तनविद्रसायनम् ॥ २२ ॥

६३१ इमे हि जीवाः सकलाद्यधीशं
प्रचेतनं प्राणभृतांचिदीशम् ॥
तत्प्रेरिताभिः सह सर्वधीभिः
उपासते जीव-जगत्-परेशम् ॥ २३ ॥

६३२ जीवाः समस्ताः परमं तमीशं
चिज्ज्योतिरात्मानमिमं स्वधीशम् ॥
धीयोगयज्ञैः समुपासमानाः
तं प्राप्य सत्या मुपयान्ति शान्तिम् ॥ २४ ॥
(बहुधा विधिना = ध्यानयोगसाधना)
(तत्र मन्त्र-यन्त्र-तन्त्राणां सहयोगः)

६३३ दिव्यं सुचित्रं सगुणं सरूपकं
दृश्यं प्रतीकं परदेवतात्मकम् ॥
ज्योतिर्मयं तद्द्विद् राधिदैवतं
सूर्याग्निविद्युत्परकं त्रिमूर्तिकम् ॥ २५ ॥

(छन्दस्वती वाङ्मयी वेदमन्त्रमयी परमात्ममूर्तिः ॥

६३४ छन्दोमयं सस्वरमन्त्रमूर्तिकं
वाच्यं परं वस्तुमयं सुकीर्तिकम् ॥
ज्योतीरसात्मैकगुणादिसत्त्वकं
प्रत्यक्षगं सत् परमार्थसत्त्वकम् ॥ २६ ॥
६३५ वाचोऽपि तस्या लिपिरूपमूर्तिः
साक्षात् प्रतीकाक्षरचिद्विभूतिः ॥
वाग्यज्ञरूपे प्रजपे च पाठे
स्वालम्बनार्हं सगुणं सरूपम् ॥ २७ ॥

६३६ सद्रूपरेखाक्षरवर्णरूपिता
वाङ् मन्त्रमूर्तिर्लिपितः सुसँस्कृता ॥
ध्यानादियोगे सदुपासनादिके
सैकाग्रतायामवलम्बनोचिता ॥२८

—

६३७ प्रकल्पितानामपि देवतात्मनां
~~तन्मन्त्ररेखाऽऽकृति~~
मूर्तिः सुचित्रा रचिताऽवलम्बने ॥
तन्मन्त्ररेखाऽऽकृति-~~य~~न्त्रभावना
स्यान्मन्त्र-यन्त्राश्रिततन्त्रसाधना ॥२९॥

—

६३८ मन्त्रं विदुर्वाचकवाक्स्वराक्षरं
संवित्परं सन्मननार्थकंपरम् ॥
यन्त्रं हि रेखाऽऽकृतिसत्स्वरूपकं
सद्वस्तुसद्भावनसत्प्रतीककम् ॥ ३० ॥

—

६३९ तन्त्रं तयोर्योगपरं स्वतन्त्रं
वाक्प्राणहृत्कर्मकृते सुचित्रम् ॥
ध्यानादियोगे त्रितयं समस्तं
ध्येयं समालम्बनमन्तरात्म ॥३१॥

—

६४० तन्त्रादि बाह्यान्तरदृक्सुतन्त्रात्
तत्त्वादि योगात् स्वचितात् स्वतन्त्रात् ॥
गायत्रिमन्त्रप्रजपाद्युपास्तौ
ग्राह्यं प्रतीकं श्रुतिदृक्प्रशस्तौ ॥ ३२ ॥

—

॥इति विंशी कला सम्पूर्णा ॥ (२०)

—

यः परः प्रचेतनः प्रचोदयेद् धियः सतां
ज्योतिरस्य तद् वरेण्यमन्तरेऽध्युपास्यताम् ॥
~~दैवतात्म~~ संविदे धियाऽखिलं समस्यतां
दैवरातधीसुयोगसंविदा समास्यताम् ॥ (२०)

—

॥ अथ एकविंशी कला ॥
गायत्रीमन्त्रार्थेन तत्तत्रयान्वयेन ध्यानयोगः

॥ आधिभौतिक दृष्ट्या ध्यान प्रक्रिया ॥ (१)

६४१ योऽसौ जगच्चक्षुरिति प्रदृष्टः
ज्योतिर्मयः सन् सविताऽखिलेष्टः ॥
योऽस्माक मान्तर्य मिदं स्वनेत्रं
स्वज्योतिषाऽऽविश्य धियः प्रसूते ॥१॥

६४२ सर्वान्तरास्ताः स्वधियः समाप्ताः
स्वतेजसा प्रेरयति प्रसुप्ताः ॥
रूपादिके तद्विषये प्रसक्ताः
स्वान्तः समाकर्षयति स्वसक्ताः ॥ २ ॥

६४३ देवस्य तस्यैव रवेर्वरिष्ठं
स्वप्रेरकं ज्योतिररः प्रपश्यन् ॥
तत्प्रेरिताभि र्निजधीभिरन्तः
ध्यायन् निजाधारतयाऽऽश्रयीत ॥ ३ ॥

६४४ तत्तेजसो दर्शनतश्च साक्षाद्
गायत्रिमन्त्रस्य जपेन वाचा ॥
प्राणेन चानुस्वरणात् स्वतन्त्रां
श्रुत्या निजान्तः शृणुयात् स मन्त्रम् ॥ ४ ॥

६४५ मन्त्रार्थसंविद्युतया धियाऽन्तः
मनोऽनुभावान्मननात् तदर्थे ॥
दिव्ये धियो ज्योतिषि सन्निधाय
ज्योतिः स्वयोमादनु सन्दधीत ॥५॥

अधिदैवत दृष्ट्या ध्यान प्रक्रिया ॥ (२)

६४६ प्रत्यक्षसिद्धे सवितर्यमुष्मिन्[1]
प्रत्यङ् परोऽन्तर्हित आन्तरः सन् ॥
प्रचेतनो यः परदेवतात्मा
परोक्षसिद्धः पुरुषः स पूर्णः ॥ ६ ॥

---

१ सवितरि – अमुष्मिन् इति पदविभागः

६४७ तस्येशितुः केवलचेतनात्मनः
तत्त्वाधिदैवादुदितात् परात्मनः ॥
ज्योतिर्मयोऽसौ सविता परा तनुः
प्रद्योतमानोऽत्र दृशा प्रदृश्यताम् ॥ ७ ॥

६४८ यो वै परात्मा स परोक्ष एव सन्
अचेतनाश्चेतयति स्वचेतनात् ॥
सर्वान्तरीया अपि ताः समस्ता धियः
सचेतनास्ताः प्रति भावयत्यलम् ॥ ८ ॥

६४९ तद् दिव्यरूपं सवितुर्वरिष्ठं
साक्षात् प्रपश्यन्निह बाह्यदृष्ट्या ॥
ध्यायन्निजान्तः प्रजपन् स्वमन्त्रं
ज्योतिः प्रपद्येत परं परोक्षम् ॥ ९ ॥

६५० द्रष्टुः परस्यात्मन एव दृक्परः
दिव्योऽनुदृश्यः सविता दृशोत्तरः ॥
अमुं प्रपश्यन् स्वधियाऽऽत्मसाक्षिकं
द्रष्टारमेवाप्नियात् तमुत्तमम् ॥ १० ॥

६५१ मन्त्रार्थतत्त्वानुगुणानुयोगात्
साक्षात्कृतिः प्रक्रियया प्रयोगात् ॥
ध्यानेन सन्धारणया समाधेः
ध्यातुर्भवेत् संयमयोगसिद्धेः ॥ ११ ॥

६५२ धीयोगतः संयमयोगसत्त्वने
ध्यातृस्वरूपाय सतेऽखिलात्मने ॥
तादात्म्ययोगात् त्रिपुटी परात्मने
स्वीयोऽन्तरात्मा स्वधिया समर्प्यताम् ॥

अध्यात्मतत्त्वदृष्ट्या ध्यानप्रक्रिया ॥ (२)

६५३ सर्वान्तरो योऽत्र सचेतनोऽयं
प्रत्यञ्चि सिद्धोऽप्यहमाऽधिकायम् ॥
अध्यात्मनन्तः स्फुरतीह नित्यं
धियश्च नः प्रेरयति स्वसत्यम् ॥ ॥३३॥

—

६५४ योऽसौ धियां प्रेरयिता चिदात्मा
सोऽन्तर्हितोऽयं सविताऽन्तरात्मा ॥
तस्यास्य चिज्ज्योतिरिहात्मसत्त्वं
ध्यायेमहि प्रसगुपाहितं स्वम् ॥ ३४ ॥

—

६५५ योगेन धीभिः स्वसमाहिताभिः
चिदात्मसत्त्वप्रतिचोदिताभिः ॥
सर्वाधिष्ठानपरं शरण्यं
सन्धीयतां ज्योतिरुपाश्रयाहम् ॥ ३५ ॥
(अन्तरात्मने — धीसर्वस्वसमर्पणम्)

६५६ ध्यातृस्वरूपाय सते चिदात्मने
स्वान्तर्हितायैव चितेऽन्तरात्मने ॥
स्वध्यानलीनाय परात्मधीस्सं
समर्पितां मन्तरहञ्चितेः समम् ॥ ३६ ॥

—

(तत्त्वत्रयार्थान्वयेन गायत्रीमन्त्रेण जप-ध्यानयोगादुपासना)

—

६५७ अध्यात्मतत्त्वादहमा स्फुरन्ती
सा वाक् प्रतीची मनसा स्मरन्ती ॥ प्रत्यञ्च सा वाक् मनसा स्मरन्ती
प्राणात्मनाऽन्तः सहसा स्वरन्ती
श्रेया पराची वचसोच्चरन्ती ॥ ३७ ॥

—

६५८ वाचं निजां तामवलम्ब्य वैखरीं
जपन् सुशृण्वन् परमन्त्रसञ्चारिम् ॥
वाच्यं सदर्थं स्वनुचिन्तयन् धिया
जानन् निजात्तविरमेत मेधया ॥ ३८ ॥

—

६५९ स्वामेव वाचं प्रतिलोमसंस्थां
स्वान्तर्मुखीं तामनुसृत्य मुख्याम् ॥
गायत्रिमन्त्रस्वरितां सुसूक्ष्मा-
मावर्तयेत् प्राणगुणक्रियाख्याम् ॥१९॥

६६० प्रशान्तिकां सूक्ष्मतरां हृदाऽन्तरां
मनोमयीं तां मनसैक संस्वराम् ॥
प्रत्यङ्मुखीं स्वां प्रति भावयेत् पराम् ॥ २/१
आवर्तयन् स्वरितमन्त्रकाक्षरां ॥२०॥

६६१ स्वान्तर्हिता सूक्ष्मतमा निजा परा
स्वात्मान्विता केवलचेतनासरा ॥
संविन्मरा ब्रह्मचिति प्रकाशिनी
सन्धीयतां सर्वधियां प्रबोधिनी ॥२१॥

६६२ आत्मन्यहम्प्रत्ययबीजरूपां
पूर्णात्मचिद्बिन्दुकलास्वरूपाम् ॥
धीयोगतोऽन्तः स्वनुसन्दधीत
वाचा प्रतीच्या परमाश्रयीत ॥२२॥

६६३ तां मौनसत्त्वां परमां स्ववाचं
ब्रह्मात्मतत्त्वां प्रति सन्दधानः ॥
अन्यास्त्यजेत् प्राङ्मुखगास्तु वाचः
ब्रह्मात्मनो नान्यदपीह चिन्त्यम् ॥२३॥

६६४ प्राणेन योऽन्तर्हृदि जीव आत्मा
समुच्छ्वसञ्श्चेतनया स्वरेण ॥
गायत्रिनाम्नीमृचमीशवाचं
गायत्युपास्या परयाऽऽत्मवाचा ॥२४॥

६६५ गायन्तमेनं निजादिमवाचं
गायत्रिवाचेन्द्रमुपासमानम् ॥
सैव स्वयं स्त्रीयमनन्यभावात्
सन्त्रायते सत्त्वधियाऽऽत्मयोगात् ॥२५॥

६६६ दिव्यः परोऽसौ सविता दिनेशः
छन्दो मुखात्मा पुरुषः परेशः ॥
दिव्याग्निमां वाचमृचं स्वशक्त्या
समुद्भवसन् गायति सस्वरां ताम् ॥ २६ ॥

६६७ साक्षादियं ब्रह्मपरा समर्था
वाग् ब्राह्मणः स्वस्य पतिं बृहन्तम् ॥
गायत्रिवाचा पुरुषं महान्तं
गोपायति स्वं स्वरगुप्तमर्थम् ॥ २७ ॥

६६८ छन्दस्वता स्वेन च वाङ्मुखेन
निजार्थरूपं परमात्मतत्त्वम् ॥
जिज्ञासवे नित्यमुपादिशन्तो
सन्त्रायते तं पुरुषं स्वनिष्ठम् ॥ २८ ॥

६६९ मन्त्रोऽयमन्तर्मननेन सद्यो
मन्त्र्यः स्वतन्त्रोऽन्तरितः सुहृद्यः ॥
स्वार्थो हृदा मन्त्रणतः सुसाध्यः
स्वार्थे परार्थे परमार्थबोधयः ॥ २९ ॥

६७० स ज्ञान-यज्ञात्मक सर्वधर्मे
स वेद एवाखिल सत्त्वधर्मा ॥
तत् सर्ववेदादिममूल बीजं
गायत्रिमन्त्राक्षरमात्मनोऽजम् ॥ ३० ॥

६७१ ब्रह्मोपदेशादुपनायनाद्बटोः
ब्रह्मण्यतोऽनुग्रहणेन सद्गुरोः ॥
गायत्रिमन्त्रैकमुखादुपासनं
तत्सर्ववेदाध्ययनं समापनम् ॥ ३१ ॥

६७२ ब्रह्मात्मसद्भावकसत्त्वपूर्णः
ब्रह्मात्मनो वाङ्मुखतोऽभ्युदीर्णः ॥
तत्त्वार्थयोगोर्जितसंविदर्णः
गायत्रिमन्त्रः परवाग्वितीर्णः ॥ ३२ ॥

॥ इति एकविंशी कला सम्पूर्णा ॥

भूतदैवतात्मतत्त्वकैस्त्रिभिः सहास्यतां
ज्योतिरान्तरं स्वधीभिरात्मनोऽभ्युपास्यताम् ॥
दैवतात्मसंविदादिका त्रिशक्तिरुध्यतां
दैवरातवाग्रसेन योगधीः सुविध्यताम् ॥ २१ ॥

॥ अथ द्वाविंशी कला ॥ २२

॥ गायत्रीमन्त्रो-"अहं ब्रह्मास्मि, तत्त्वमसि" इत्यादिमहावाक्यार्थसत्त्वम् ॥

६७३ गायत्रिमन्त्रैकमुखात् प्रदर्शितं
वेदाद् रहस्योपनिषद्भिरर्शितम् ॥
तत्त्वं महावाक्यमुखात् प्रकाशितं
तथ्यात् त्रयीसत्त्वचिते विकासितम् ॥ १ ॥

६७४ ब्रह्माहमस्मीत्यपरोक्षसत्त्वं
यत् तत्त्वमस्यादिवचः प्रमाणम् ॥
प्रज्ञानचिद् ब्रह्म परोऽयमात्मा
विज्ञानमानन्दमनादिभूमा ॥ २ ॥

६७५ यद् वेदतस्तत् त्वमसीति वेदितं
तत् सोऽहमस्मीति धियाऽवगम्यताम् ॥
तद् वै धियां प्रेरकमन्तरात्मकं
धीभ्यः परं चेतनमूलसत्त्वकम् ॥ ३ ॥

६७६ यो नो धियां प्रेरयिताऽन्तरात्मा
प्रत्यङ् अहम्प्रत्ययतः प्रमाता ॥
आनन्द-विज्ञानरसात्मसत्ता
ब्रह्मेति गायत्रिपरोऽधिवेत्ता ॥ ४ ॥

६७७ यश्चान्तरः सन् सवितुः परात्मा
सर्वान्तरः स्थावरजङ्गमात्मा ॥
ब्रह्मात्मकः केवलचेतनात्मा
गायत्रिलक्ष्यार्थसुमन्त्रितात्मा ॥ ५ ॥

६७८ यो ज्योतिरात्मा पुरुषः पुराणः
लोकेऽखिलानां परमः शरण्यः ॥
तस्योत्तमं ज्योतिरदः शरण्यं
तद् ब्रह्म पूर्णं परमं वरेण्यम् ॥ ६ ॥

६७९ साक्षात् परोक्षादपरोक्षतश्च
पूर्णं परं तद् बहिरन्ततश्च ॥
धीयोगतो ध्येय मिहाप्युपेयं
ब्रह्मेत्यधिष्ठान परं प्रमेयम् ॥ ७ ॥

—

६८० गायत्रि मन्त्रात्मक दिव्य वाङ् मुखाद्
वागर्थ सत्प्रत्यय तत्त्वदृङ् मुखात्
चिज्ज्योतिरात्मान्वयतो निजान्तरे
धीयोगतो ध्यान मुपासते परे ॥ ८ ॥

—

६८१ ध्यानं मनो भावगुण प्रधानं
ज्ञान प्रधानाऽऽत्मनि भावना स्यात् ॥
नित्यं तदभ्यास कृति प्रधाना
सोपासना प्राणगुण प्रधाना ॥ ९ ॥

—

६८२ धीयोग विद्याभ्यसनेन सत्क्रमाज्
ज्योतिः परे ब्रह्मणि भावसङ्क्रमात् ॥
तद् धीमहीति क्रिययोपलक्षितं
ध्यानं हि सद्वस्तुनि लीनसत्त्वकम् ॥ १० ॥

—

६८३ ध्येयं परं ध्यातृगुणोपलक्ष्यकं
पूर्णात्मकं ब्रह्म हि विश्वसाक्षिकम् ॥
ध्यानार्थकं तत् प्रति धारणार्थिका -
दाधार भूतात्मक वस्तुमूलकम् ॥ ११ ॥

—

६८४ विश्वाद्यधिष्ठानक बिन्दुतत्त्वकं
पूर्णात्मकं ब्रह्म तदिन्द्रसत्त्वकम् ॥
ध्येयं सुगेयं च विदा प्रमातृकं
गायत्रि मन्त्राक्षरशस्तदापकम् ॥ १२ ॥

—

६८५ ध्यानं तदेकाग्रधिया ऽनुचिन्तनं
तद् ब्रह्म तेजः पररूपदर्शनात् ॥
रूपं हि तद् बाह्यदृशा च संविदा
स्वान्ता गृहीतं स्वगुणैः प्रकाशते ॥ ३२ ॥

६८६ पूर्णे परोक्षे सवितुः परात्मनि
प्रचेतनेऽन्तः पुरुषे परात्परे ॥
चिज्ज्योतिषि वस्तुपदे प्रवेशनाद्
धियां स्थिते रात्मदृशाऽनुदर्शनम् ॥ ३४ ॥

६८७ अध्यात्ममन्तर्हितदृक्स्वरूपकं
लक्ष्यं प्रपश्यन् अनिमेषसन्दृशा ॥
प्रत्यङ् निवृत्त्याऽऽत्मनि योगिनो धियां
स्वान्तः स्वरूपे परमे प्रसादनम् ॥ ३५ ॥

६८८ एवं तदस्मिन् परमार्थसत्त्वं
गायत्रिमन्त्रे बहुधा निगूढम् ॥
शब्देन तस्मादयमेव मन्त्रः
(ब्रह्मोपदेशे — ~~धीयोगसिद्ध्यै~~ ऋषिभिर्गृहीतः ॥ ३६ ॥

॥ पुराकल्पे स्त्रीणां गायत्रीमन्त्रोपदेशसत्त्वम् ॥

६८९ पुरा तु कल्पे श्रुतिधर्मसंस्कृतिः
स्त्रीणामपि श्रौतविधेः समा कृतिः ॥
वेदादियोगादुपनायनाश्रयाद्
गायत्रिमन्त्राद्युपदेशसंश्रयात् ॥ ३६ ॥

६९० केचित् पुराकल्प इति ~~[illegible]~~ प्रकाशनाद्
युगान्तरं प्राहुरदः पुरातनम्
श्रौतकल्पो विहितः पुरातनः
स्याद् वस्तुतस्तु श्रुतिधर्मशासनात् ॥ ३८ ॥

६९१ तद्विश्याते सम्प्रति वर्तमानया
क्रियापदार्थान्वितया समानया ॥
यज्ञादिधर्माहृतया ऽनुकामया
सा यज्ञपत्नी यजमानमानया ॥ १९ ॥

— ब्रह्मवादिन्यः स्त्रियः —

६९२ वेदेन यज्ञेन च धर्मविद्यया
ज्ञानेन योगेन परान्वभिध्यया ॥
साक्षात्कृते सा तपसाऽऽत्मविद्यया
ता ब्रह्मवादिन्य इतीरिताः स्त्रियः ॥ २० ॥

६९३ वाग्-आम्भृणी स्त्रीप्रमुखा पुरातनी
वेदाद्धिवादिन्युदिता सनातनी ॥
तद्वत् पुनः सम्प्रति वेदसंस्कृते:
नारी भवेत् संविदि पारगामिनी ॥ २१ ॥

— ॥ सद्यो वधूः ॥

६९४ सद्यो वधूः सद्विधिनोपनीता
विवाहिता वेदकृते विनीता ॥
सा ब्रह्मवादिन्युदिता पुनीता
स्याद् ब्रह्मवेदाद्यनुवादनीता ॥ २२ ॥

॥ गायत्र्यादिवेदमन्त्राणां अर्थज्ञानस्यावश्यकता ॥

६९५ मन्त्रो ऽत्रयोऽर्थाः प्रथितास्त्रितत्त्वैः
स्वार्थैः परार्थैः परमार्थसत्त्वैः ॥
तदर्थसंवित्सहिताश्च सार्थाः
ज्ञानाद् विना ते विफला निरर्थाः ॥ २३ ॥

॥ अर्थज्ञानाभावेऽपि स्वतन्त्रफलप्रदा मन्त्रशक्तिः ॥

६९६ " अमन्यमानाँ अभिमन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिरधमो दस्युमिन्द्र (ऋ.मं. १।३३।९)
ज्ञानाद्यभावेऽपि तु मन्त्रशक्तिः
सिद्धा स्वतन्त्रा क्रियया ऽनुषक्ता: ॥
तत्कर्मयोगात् सह तन्त्रयुक्ताः
सदैकनिष्ठान्वयतः प्रयुक्ताः ॥ २४ ॥

॥ निष्कामवृत्तिकृत कर्मयोगेन जपयज्ञयोगसिद्धिः ॥

६९७ निष्कामवृत्त्याऽर्जितकर्मयोगात्-
मन्त्राः प्रजप्ताः फलदाः प्रयोगात् ॥
ज्ञानोदयाय प्रभवेत् स मन्त्रः
फलप्रदानाय भुवि स्वतन्त्रः ॥२५॥

॥ नित्यकर्मात्मकं ब्रह्मकर्म ॥

६९८ तन्नित्यकर्माकरणेऽपराधः
स्यात् प्रत्यवायो विहितः सबाधः ॥
तद्ब्रह्मकर्माचरणे प्रबोधः
फलाद्यभावः स्फुटितो निबाधः ॥ २६ ॥

॥ तन्नित्यकर्माद्युपासने गायत्रीमन्त्रावलम्बनम् ॥

६९९ गायत्रिमन्त्रस्य सदर्थसंविदा
जपाद्युपास्ते खलु मननं हृदा ॥
मन्त्राक्षराणामनुवर्तनात् सदा
तद्देवतात्मा हृदि दीप्यते मुदा ॥ २७ ॥

॥ प्रत्यक्षब्रह्मपरः गायत्रीमन्त्रः ॥

७०० गायत्रिरूपः परवेदमन्त्रः
प्रत्यक्षतो ब्रह्मपरः पवित्रः
धीयोग-यज्ञादिकृतेऽनुमन्त्र्यः
ब्रह्मात्मसाक्षात्कृतये स्वतन्त्रः ॥२८॥

७०१ गायत्रिमन्त्राद्युपदेशयोगात्
स्वान्तस्थितोपासनधीप्रयोगात् ॥
साऽऽध्यानतो धारणया समाधिः
स्वात्मान्वयात् संयमयोगसिद्धिः ॥ २९ ॥

७०२ तद्वेदमन्त्रोपनिषत्सु दृष्टं
महर्षिभिर्ब्रह्ममुखोपदिष्टम् ॥
तत्त्वार्थकं तत् सकलं विशिष्टं
सत्यानुभावान्वयतोऽवशिष्टम् ॥ ३० ॥

७·३ ब्रह्मात्मनो ज्ञानपरे स्वयङ्गे
तद्ब्रह्मगायत्रि रसाद्यभिज्ञः ॥
ब्रह्मात्मचिन्ध्यान्ति-सशक्ति सङ्गे
ब्रह्मात्मभावे प्रभवेत् सविज्ञः ॥ ३१ ॥

७·४ ब्रह्मात्मगायत्रि मुखाप्तसंविदा
ब्रह्मात्मभावाभ्युदितात्मसम्मुदा ॥
ब्रह्मात्मसाक्षात्कृतियोगतो हृदा
ब्रह्मात्मनिष्ठा प्रतिपद्यते सदा ॥ ३२ ॥

॥ इति द्वाविंशी कला सम्पूर्णा ॥ (२२)

ब्रह्म सोऽहमस्मि तत्त्वमस्यपीति वै महा-
वाक्य तात्त्विकार्थ एव गुप्त आत्मनो महान् ॥
त्राणदेऽत्र गायतां सुमन्त्रके प्रतीयतां
दैवरातगीत धी सुयोगतोऽनुभूयताम् ॥ २२ ॥

॥ अथ त्रयोविंशी कला ॥

॥श्रीयोगाभ्यासोपकरणानि आध्यात्मकानि त्रिकरणानि ॥

७०५ आत्मा धियां प्रेरयिताऽखिलान्तरः
द्रष्टा च यष्टाऽऽत्मचितेः स्वसाक्षिकः ॥
संवित्-क्रियेच्छा-चितयोऽस्य शक्तयः
प्रसङ्गमुखाः सन्ति चिदेकवृत्तयः ॥ १ ॥

॥त्रिशक्तिपराणि सर्वान्तराणि तानि त्रीणि करणानि ॥

७०६ अत्रान्तरात्मन्यधि संस्थितानि
त्रीण्येव तद्दीन्द्रियसत्त्वकानि ॥
बाह्यान्तरीयाखिलसाधकानि
[illegible] योगे समन्वितानि ॥२॥
(त्रिवृत्कृते)

७०७ संवित्प्रधाना ऽऽत्मनि वागियं परा
स्वान्तः प्रतीची परचेतनान्तरा ॥
शब्दादिसंविद्ग्रहणे परा मतिः
संवित्प्रदानेऽपि तु वागियं गतिः ॥ ३ ॥

७०८ वागत्र कर्मप्रमुखा तु वैखरी
वाच्योद् बाह्या वचनानुसञ्चरी ॥
प्राणः क्रियाशक्तिगुणाधिसाधनः
सञ्चालनेच्छापरमान्तरं मनः ॥४॥

॥"अन्नमयं हि सोम्य मनः, आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वाक्" ॥ छां०उ० ६।

७०९ तेजोमयी वाक् चितिवित्स्वरूपा
प्राणोऽयमाप्योऽत्र मनोऽन्नसत्त्वम् ॥
व्योमान्तरिक्षावनिसत्त्वशिष्टं
सूर्येन्द्रवन्ह्याद्यधिदैवतेष्टम् ॥ ५ ॥

७१० वाक्सत्त्वकं व्याहृतिमन्त्रतत्त्वकं
तद् भूर्भुवःस्वर्भुवनत्रयात्मकम् ॥
ज्योतिस्त्रयाप्तं ह्यधिदैवतार्थकं
साध्यात्मकं तत् करणत्रयात्मकम् ॥ ६ ॥

॥ त्रयीयोगेन त्रिकरणप्रपत्तिः ॥

ऋचं वाचं प्रपद्ये, मनो यजुः प्रपद्ये, साम प्राणं प्रपद्ये, ॥ सुजुः तै.

७३१ मन्त्रं त्रयीरूप मृगादिसंज्ञं
वेदात्मकं तत् करणत्रयार्थम् ॥
मन्त्रादृचं वाचमुप प्रपद्ये
मनो यजुः प्राणगुणं च साम ॥ ७ ॥

७३२ अधिप्रजं मातृ-पितृ-प्रजात्मकं
तद् वाङ्-मनः-प्राणगुणक्रियात्मकम् ॥
वागेव माताऽत्र मनः पिता श्रुतः
प्राणाः प्रजास्ते करणत्रयात्मकाः ॥ ८ ॥ त्रिताः ॥

॥ विज्ञातं-विजिज्ञास्यं- अविज्ञातम् "इति त्रिकरणस्वरूपलक्षणम् ॥

७३३ विज्ञातमेवात्मनि वाक्स्वरूपं
जिज्ञास्यमाहुर्मनसः स्वरूपम् ॥
प्रायोऽस्यविज्ञातमिह प्रगाढं
प्राणस्य रूपं परमं निगूढम् ॥ ९ ॥

॥ वाङ्मयः प्राणमयः मनोमयोऽयमात्मा ॥ (बृ.उ.)

७३४ आत्मा स्वयं केवलचेतनामयः
त्रेधाऽऽततः स्तकरणत्रयान्वयात् ॥
संवित्-क्रिया-भावनभूतिसन्मयः
स वाङ्मयः प्राणमयो मनोमयः ॥ १० ॥

॥ करणत्रयेण वाक्प्राणमनोरूपेण सह श्रोत्रनेत्राभ्यां योगेन
॥ पञ्चधीन्द्रिययोगः ॥

७३५ तन्नाम-रूपात्मकतत्त्वयोगाद्
धीयोगसिध्यै करणत्रयैक्यात् ॥
श्रोत्रं च नेत्रं च सह प्रयुक्तं
योगार्थकं धीन्द्रियपञ्चकात्मम् ॥ ११

७३६ श्रोत्रं हि दिग्-सोमगुणात्मकं परं
नेत्रं च तेजोगुणशक्तिकोत्तरम् ॥
सर्वत्र तस्मादुभयोः समासतः
तज्ज्ञानभावादिकमाप्यते सतः ॥ १२ ॥

॥ सर्वस्यापि जगतः नामरूपात्मकत्वम् ॥

७१७ यन्नामरूपात्मकमेव सर्वं
शब्दार्थरूपात्मगुणैकपूर्वम् ॥
वागात्मसच्छक्तिकवस्तुसत्त्वं
वागर्थकं वाचक-वाच्यतत्त्वम् ॥१३॥

—

७१८ तस्मात् समस्तार्थरसानुभूतये
तत्संविदा योगमुखादुपाप्तये ॥
अन्तर्बहिस्तच्छ्रवणे च दर्शने
श्रोत्रं तथा नेत्रमिमे सुसाधने ॥१४॥

—

७१९ आन्तर्यपञ्चेन्द्रिययोगकल्पके
प्राणो मनो वाक् श्रुतिरक्षि चेति तत् ॥
सदेकलक्ष्यात्मनि तत्सुसंयमात्
योगे [illegible]न्ति-सुशक्तिसङ्गमात् ॥१५॥

॥ एतस्मिन् अर्थे यजुर्मन्त्रः प्रमाणभूतः ॥

" अग्निर्मे वाचि श्रितः। वाग् हृदये। हृदयं मयि। अहममृते
अमृतं ब्रह्मणि ॥१॥ (तै. यजुः
" वायुर्मे प्राणे श्रितः। प्राणो हृदये। ० ॥२॥
" सूर्यो मे चक्षुषि श्रितः। चक्षुर्हृदये। ० ॥३॥
" चन्द्रमा मे मनसि श्रितः मनो हृदये ॥४॥
" दिशो मे श्रोत्रे श्रिताः। श्रोत्रं हृदये ॥५॥ इत्यादि ॥

—

" ऋचं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये साम प्राणं प्रपद्ये चक्षुः श्रोत्रं
प्रपद्ये ॥ (तै. यजुः)

—

७२० अग्निर्ममायं निजवाचि संश्रितः
सा वागियं मे हृदये प्रतिश्रिता ॥
मयि श्रितं तद् हृदयं श्रितोऽप्यहं
तत्रामृते ब्रह्मणि तत् परेऽमृतम् ॥१६

—

॥ पञ्चानां धीनां समन्वयेन तद्योगाभ्यासप्रक्रिया ॥

७२१ स्वान्तस्थितैः पञ्चकधीन्द्रियाणां
स्वाध्यायसद्वृत्ति परायणानाम् ।
समन्वयात् तद्विषयैः पराणां
स्वाध्याययोगः स परात्पराणाम् ॥ १७ ॥

७२२ वाक्प्राणचित्तश्रुतिनेत्रसञ्ज्ञिताः
सर्वान्तरे पञ्च धियः प्रपञ्चिताः ॥
विद्याश्च वेदोपनिषत्सु बोधिताः
साक्षात्कृतौ ते मनुजाः प्रबोधिताः ॥ १८ ॥

तत्साधनं विषयाश्रयणम् ॥

७२३ तद् वाचनं च श्रवणं च दर्शनं
तत् प्राणनं सन्मननं विमर्शनम् ॥
सत्यैकवस्त्वन्वयतः समाप्ति तं
सद्योगतो धीन्द्रियपञ्चकान्वितम् ॥ १९ ॥

॥ विद्वद्यज्ञे वागादीनां पञ्चानां ऋत्विजां योगः ॥

७२४ वेदेन वेद्ये विदुषां सुयज्ञे
ह्यस्मिन् परे दैवतयज्ञसञ्ज्ञे ॥
वागादयः पञ्च हि ऋत्विजस्ते
यज्ञात्मयोगैकपरायणास्ते ॥ २० ॥

"तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लोमानि बर्हिः वेदः शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः (पशुः) तपोऽग्निर्दमः शमयिता दक्षिणा वाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा श्रोत्रमग्नीद् यावद्ध्रियते सा दीक्षा॰ - इत्यादि - (तै॰ महानारायणोपनिषत् ॥)

पशुः

७२५ आत्मा स्वयं सन् यजमान इष्टः
सर्वात्मसाक्षात्कृतियोगशिष्टः ॥
योगे परस्मिन् सहकारिणीष्टा
श्रद्धैव पत्नी यजने विशिष्टा ॥ २१ ॥

७२६ तज्ज्ञानयज्ञे हृदयं हि वेदिः
योगेन धीसंयमने तपोऽग्निः ।
कामस्तदाज्यं तु पशुश्च मन्युः
शान्तिर्नामाऽत्र शमो दमः स्यात् ॥ २२ ॥
(॥ होत्रादयः पञ्च प्रधाना ऋत्विजः ॥)
७२७ वागेव होताऽग्निपरः स ऋग्भिः
प्राणोऽयमुद्गातृगुणः स साम्ना ।
चक्षुर्मयोऽध्वर्युरयं यजुर्भिः
श्रोत्रं तदाग्नीध्र इहाध्वरेष्टः ॥ २३ ॥
७२८ ब्रह्मा त्रयीवित् स च यज्ञसाक्षी
सोऽन्तर्निरीक्षेण मनः सुलक्ष्मा ।
पञ्चर्त्विजो योगपरा समृध्दे:
बाह्यान्तरीयाऽखिलयज्ञसिद्धेः ॥ २४ ॥
॥ वागादीनां पञ्चेन्द्रियाणां उपनिषदुपदिष्टं विशिष्टं तत्त्वम् ॥
॥ यदेव कश्चिदब्रवीत् तत् शृणवामेत्यब्रवीन्मे जित्वा शैलिनि-
र्वाग् वै ब्रह्मेति, तस्याः हृदयमायतनम्, आकाशः प्रतिष्ठा,
प्रज्ञेत्येनदुपासीत, इति (बृ. उ.)

(वाग् वै ब्रह्म) (१)

७२९ जित्वा मुनिः शैलिनिरब्रवीत् पुरा
ब्रह्मेति वाग् वै निजचेतनापरा ।
प्रज्ञेत्युपास्याऽखिलसंविदुत्तरा
प्रज्ञानदा साऽऽत्मनि संविदान्तरा ॥ २५ ॥

(प्राणो वै ब्रह्म) (२)

७३० शैल्बायनः सोऽभ्युदगाद्-उदङ्कः
प्राणः परो ब्रह्म तदित्युवाच ।
शारीरसन्धारणकृत् समर्थः
प्रेमास्पदं तत् प्रियमित्युपास्यः ॥ २६ ॥

(चक्षुर्वै ब्रह्म) (३)

७३१ वर्कुः स वार्ष्णो मुनिरब्रवीत् परं
ब्रह्मेति चक्षुः प्रतिदर्शनास्करम् ।
प्रत्यक्षतो रूपयुते रुपास्यतां
प्रत्यक्षि तत् सत्यमिति प्रतीयताम् ॥ २७ ॥

(श्रोत्रं वै ब्रह्म) (४)

७३२ ऋषि र्भरद्वाजसुतो विपीतः
ब्रह्मेति वै श्रोत्र मुवाच दिव्यम् ॥
सानन्त्यसत्तातत शब्द नित्यं
उपास्यते, नन्तामिति प्रशस्यम् ॥२८॥

(मनो वै ब्रह्म) (५)

७३२ जाबाल नामा भुवि सत्यकामः
ब्रह्मेति तद् वेद मनोऽनुकामम् ॥
सर्वान्तरेऽन्तः करणं समानं
उपास्य मानन्द पदं समानम् ॥२९॥

॥ एतेषां पञ्चधीन्द्रियाणां सामस्त्येन सैक्य ॥ आत्मोपासनोपदेशः ॥

॥ स वा अयमात्मा कृत्स्नः, स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति, वदन् वाक्, मन्वानो मनः, शृण्वन् श्रोत्रं, पश्यन् चक्षुः, सः एकैक मुपास्ते न स वेद, अकृत्स्नो हि सः, आत्मेत्येवोपासीत स कृत्स्नः, (बृ.उ.)

७३४ आत्मा स्वयं केवल चित्प्रलीनः
सर्वेन्द्रियै स्तद्विषयै र्विहीनः ॥
प्राणन् स्वरन्नेव निजावधानः
प्राणोपनामा निजचित्प्रधानः ॥३०॥

७३५ वदन् हि वागित्यपि चोच्यतेऽयं
मन्वान एवात्र मनोऽभिधानः ॥
श्रोत्रं च शृण्वन् सुनिरीक्षमाणः
नेत्रं भवेत् सत्य मुपासमानः ॥३१॥

७३६ (एतेषां मध्ये एकैकस्यैवोपासने अपूर्णतोपदेशः ॥ सामस्त्येन (आत्मोपासने पूर्णता

एकैक मेवात्र हि योऽप्युपास्ते
न वेद तत्त्वं स भवेदपूर्णः ॥
आत्मेत्युपासीत परोऽभ्युदीर्णः
प्रज्ञानयोगात् प्रभवेत् स पूर्णः ॥३२॥

॥ इति त्रयोविंशीकला सम्पूर्णा ॥ (२३)

२

वाङ्मुखैश्च पञ्चभिः सधीन्द्रियैः समन्वयात्
वाच्यनादिभिश्चिदात्मना परेण युज्यताम् ॥
वेदवेद्य वस्तु नामरूपमेव चिन्त्यतां
दैवरात वाक्प्रगीत योगतः समर्च्यताम् ॥२३॥

(१८) अष्टादशीकला ॥ (वसन्ततिलका)

॥ धीयोगविद्याभ्यास साधनासामग्री ॥

५४५ धीयोगतत्त्वविहितस्त्रिविधो ऽधियज्ञः
सो ऽध्यात्मकैस्त्रिकरणैस्त्रिवृत स्त्रयीष्टः ॥
पञ्चेन्द्रियैः सह चिदात्मनि पञ्चयामः
सप्तेन्द्रियैः सुवितितो हृदि सप्ततन्तुः ॥१॥

॥ अस्मिन्नर्थे ऋङ्मन्त्रदर्शनम् ॥

" इमं नो अग्न उप यज्ञमेहि पञ्चयामं त्रिवृतं सप्ततन्तुम् ।
असो हव्यवाळुत नः पुरोगा ज्योगेव दीर्घं तम आशयिष्ठाः ॥ "

(ऋक् मं. १०।१२४।१)

(त्रिवृद्भिः त्रिकरणैः त्रयीगुणैः सहिता (ज्ञान-) यज्ञ-योगादिसाधना)

॥ तत्र प्रथमः त्रिवृत्कृतः त्रिकरणयोगः ॥

५४६ तेजोजलान्नमिचयैस्त्रिवृतैस्त्रिभूतैः
वाक्प्राणमानसमयैः करणैस्त्रयीष्टैः ॥
संवित्कृतीषणमयैर्हृदि चेतनाद्यैः
यज्ञो भवेत् स विदुषां भुवि योगवृत्तैः ॥२॥

पञ्चेन्द्रिय - सप्तेन्द्रिययोगयोः विशेषः ॥

५४७ वाक्प्राणचित्तनयनश्रवणात्मकानि
पञ्चीकृतानि हृदि धीन्द्रियसत्त्वकानि ॥
श्रोत्रं त्वगक्षि रसना सुनसाश्रयाणि
बुद्धिर्मनश्च सह सप्तकधीन्द्रियाणि ॥३॥

(एतेषां सप्तानां धीन्द्रियाणां प्राणसंज्ञा तत्स्वरूपता च)

५४८ प्राणाश्च सप्त ऋषयो हृदि दर्शनेष्टाः
प्रागात्मनो विषयसंविदि ते विशेष्टाः ॥
प्रस्रस्य चेतनहिताश्च पराक्प्रकृष्टाः
प्रज्ञानसङ्ग्रहकृतोऽन्तरिहात्मनेष्टाः ॥४॥

(ज्ञानशक्तिप्रधाना ज्ञानसत्त्वप्रदाना परा नाम अष्टमी)

(तत्रेदमौपनिषदं श्लोकदर्शनम्)

" अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् ।
तस्यासत ऋषयः सप्ततीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाना ॥ "

(तस्येदं औपनिषदं ब्राह्मणानुवचनम्) " प्राणा वा ऋषयः प्राणानेवैतदा
वाग्घि अष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते " इति । (बृ. उ.)

(ज्ञान शक्ति प्रधाना चेतनात्मिका परा वाक् अष्टमी)

५४९ वागष्टमी चितिपराऽऽन्तरिता प्रधाना
वेदात्मिका सकलविदितोपधाना ॥
सा ब्रह्मणा प्रतिचिताऽऽत्मनि संविदाना
सेन्द्राग्निभिश्चिसमुदिताऽखिलवित्प्रदाना ॥ ५ ॥

(त्रिकरणयोगे — तेजोमयी वाक्) (१)

५५० ज्योतिर्मयी चितिकला परमा प्रतीची
व्योमान्तरे प्रतिरता हृदि सा पराची ॥
प्राची पराङ् मुखगताऽमुदिता समीची
प्राचां प्रभाऽऽत्मनि प्रतिमाऽप्युदीची ॥ ६ ॥

(आपोमयः — प्राणः ॥ (२)

५५१ आपोमयोऽभ्यतति वैद्युतचित्युदीर्णः
प्राणश्चिदात्मनि तु कर्मचिता प्रकीर्णः ॥
सर्वेन्द्रियेष्वनुगतोऽन्तरहृद्यमुख्यः
सोऽध्यक्षतामधिगतः सकलाभिमुख्यः ॥ ७ ॥

(अन्नमयं — मनः ॥ (३)

५५२ स्वात्मन्युपात्तमखिलेषु मनोऽन्तरङ्गं
सौम्यं सदन्नमयमात्मसुमङ्गमम् ॥
सम्प्रेरकं च सकलेन्द्रियवृत्तिसङ्गं
सद्भावकामकरणं सकलैरसङ्गम् ॥ ८ ॥

॥ ऋङ्मन्त्रोदितानि चिदात्मनः तानि त्रीणि करणानि ॥

" पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्ति तां गन्धर्वोऽवदद् गर्भे अन्तः ॥
तां द्योतमानां स्वर्यं मनीषामृतस्य पदे कवयो निपान्ति ॥
(पतङ्गः, ऋक् मं. १०।१७७।२)

५५३ सूर्यः पतङ्ग उदितः सकलान्तरात्मा
स्वान्तः स्ववाचममृतां मनसा बिभर्ति ॥
गन्धर्वनाममुदितोऽखिलहृद्गुहान्तः
प्राणोऽत्र तां समनुगायति गर्भसंस्थः ॥ ९ ॥

५५४ धीयोगसत्त्वतपसा नियमे प्रसक्ताः
प्राणेन युक्तमनसा हृदयेऽनुरक्ताः ॥
तां संविदा सुमनसः स्वचितेजयित्रीं
रक्षन्ति वाचममृतात्मपदे प्रतीचीम् ॥ १० ॥

त्रिकरणविषयकं दर्शनान्तरम्

"यज्जातवेदो भुवनस्य मूर्धन्नतिष्ठो अग्ने सह रोचनेन ॥
तं त्वाहेम मतिभिर्गीर्भिरुक्थैः स यज्ञियो अभवो रोदसिप्राः ॥"
(ऋक्. मं. १०-८८-५)

५५५५ यो मूर्ध्नि सर्वभुवनस्य च जातवेदाः
ज्योतिर्मयः समधितिष्ठति विश्ववेदाः ॥
तं यज्ञियं श्रुतिविदो मतिभिश्च वाग्भिः
प्राणैर्हृयन्ति करणत्रययोगभाग्भिः ॥ ११ ॥
(त्रिवृत्कृतं विश्वं नामरूपात्मकम् प्रत्यक्षम्)

५५५६ तत्तैस्त्रिभिस्त्रिवृदिदं जगदत्र विश्वं
तन्नामरूपगुणसत्त्वकमेव दृश्यम् ॥
सत्त्वान्वितं श्रवणदर्शनवृत्तिगम्यं
तच्छ्रोत्रनेत्रगुणकं च मिथोऽनुयम्यम् ॥ १२ ॥
(श्रोत्रं शब्दश्रवणसत्त्वकम्, नेत्रं रूपदर्शननियतम् ॥)

५५५७ श्रोत्रं स्वरश्रवणसत्त्वगुणोपपात्रं
दिग्-व्योम तत्त्वकमनावृतचित्पवित्रम् ॥
नेत्रं सुतेजसमिदं प्रतिदर्शनेष्टं
तद्विश्वनेत्रपरसूर्यचिता विशिष्टम् ॥ १३ ॥
(श्रोत्रनेत्रसहितेन करणत्रयेण पञ्चेन्द्रिययोगक्लृप्तिः)

५५५८ स्वान्तास्त्रिदात्मकरणत्रययोगपूर्तिं
तच्छ्रोत्रनेत्रयुगलेन्द्रियवृत्त्यपूर्वम् ॥
पञ्चेन्द्रियैकगुणवर्तनधारणार्हं
प्राञ्चः परे हृदि धियां परयोगमाहुः ॥ १४ ॥
(परमपुरुषस्य पञ्चेन्द्रियसञ्चोभ्यः पञ्चदेवताविर्भावः ॥

५५५९ पूर्णात्मनो भगवतः पुरुषात् परस्मात्
पूर्णं हि विश्वमुदियाय समं समस्मात् ॥
प्रत्यञ्चि साङ्गमखिलं स्वशरीरमस्मात्
प्रज्ञानपात्रमुचितं प्रबभूव तस्मात् ॥ १५ ॥
(" अस्मिन्नर्थे ऋषेर्नारायणस्य ऋङ्मन्त्रदर्शनम् ॥")

"चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ॥
मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद् वायुरजायत ॥
(नारायणः, ऋक्. मं. १०।९०। १३)

"दिशः श्रोत्रात् - ॥ १॥ १४)

तेषां पञ्चानामिन्द्रियाणां माविर्भावोपवर्णनम् ॥

(१) मनः - " चन्द्रमा मनसो जातः "

५६० पूर्णात्मनि प्रणिहितं हि मनस्तु तत्त्वं
प्रज्ञात्म कर्म गुणभावन वृत्ति सत्त्वम् ॥
सोमो रसात्म कलितान्मनसः प्रजातः
सौम्यात्मनः स मनस स्पति रध्युपात्तः ॥ ॥१६॥

(२) चक्षुः ॥ " चक्षोः सूर्यो अजायत ॥

५६१ प्रज्ञानचक्षु रपि तत् पुरुषात्म सिद्धं
तस्माच्च सूर्य उदियाय चिता सविद्दः ॥
द्रष्टाऽखिलस्य जगतोऽस्ति विश्वचक्षुः
साक्षाद् दिवीह रुचितः समदृक् समेत्चक्षुः ॥१७॥

(३) वाक् ॥ " मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च "
" मुखाद् वाग् वाचोऽग्निः "; (ऐ. उ.   )

५६२ वेदस्वरात्म रसवाङ् मुखतोऽभ्युदीर्णः
सेन्द्रस्तथाऽग्निरुभयोश्च महोरसार्णौ ॥
प्राणः स इन्द्रपर आत्मनि वाक् प्रमुख्यः
वागग्निरेव हि मुखे प्रविशन् स मुख्यः ॥१८॥

(४) प्राणः ॥ " प्राणाद् वायुरजायत ॥

५६३ प्राणः स आप्य इह वैद्युतचित्तिसान्द्रः
सेन्द्रः स्वरात्मरसचिच्चि कलासु मन्द्रः ॥
प्राणात् स वायुरुदगात् तनुभृत् सुचन्द्रः
प्राणित्यसं पि[illegible]च्चितेन्द्र सखा स ऐन्द्रः ॥१९॥

(५) श्रोत्रम् ॥ " दिशः श्रोत्रात् "

५६४ श्रोत्रं हि दिव्य भुवनात्मक मेव दिश्यं
शब्दानुगं श्रवणवृत्ति गुणोद्युदिश्यम् ॥
श्रोत्राद् दिशः समुदिताश्च दिवः समग्राः
ते, नावृताः सुवितताः सदनेऽस्युदग्राः ॥ २० ॥

(तेषां एतेषां पञ्चानां इन्द्रियाणां सदैवतानां सहयोगः ॥

" वि मे कर्णा पतयतो विचक्षुर्वी३दं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् ॥
वि मे मनश्चरति दूर आधीः किं स्विद् वक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये ॥
(ऋ. मं. ६।९।६)

सविषयाणां तेषां पञ्चेन्द्रियाणां सवृत्तिकं सह तन्त्रम् ॥

५६६५ कर्णौ बहिर्विपततः श्रवणे मनोज्ञौ
चक्षुश्च दर्शनकृतौ पतति प्रकृष्टम् ।
ज्योतिः परं हृदि हितं परमामृताख्यं
प्राणात्मभावनि सचेतनकर्मणाऽऽप्यम् ॥२१॥

५६६६ दिव्यं मनश्चरति सूक्ष्मगतेः सुदूरं
दिव्येन्दुसद्रसपरं सहचित्सुधीरम् ।
२ वक्ष्यामि किञ्चिदुदितं मनसा मनीषे
१ वाचं निजां सकलसंविद्भावदिष्टे ॥२२॥

साक्रियं
सर्वेषामिन्द्रियाणां योगेन सङ्गृहीतं समानमेकं ज्ञानम् ॥
" ध्रुवं ज्योतिर्निहितं दृशये कं मनो जविष्ठं पतयत्स्वन्तः ।
विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं क्रतुमभि वियन्ति साधु ॥
(ऋक्. मं. ६।९।५)

५६६७ ज्योतिर्ध्रुवं हृदि हितं सुखमीक्षणेष्टं
सर्वेन्द्रियेषु निपतत्सु मनोजविष्ठम् ।
देवाः समे समनसोऽखिलधीविशिष्टं
ज्ञानं तदेकमभियन्ति सुयज्ञशिष्टम् ॥२३॥
(तत्रापि विशिष्टं आध्यात्मकं तत्त्वम् ।)

५६६८ आध्यात्मकेऽत्र विदुषां परयोगसङ्गे
ध्यानादिकेऽपि परसंविदुपास्तियज्ञे ॥
पञ्चापि धीन्द्रियपरात्मनि ऋत्विजस्ते
पञ्चाधियज्ञकृतिसाधनतत्परास्ते ॥२४॥

५६६९ पूर्णात्मवस्तु परसत्त्वचिदेकलक्ष्याद्
कर्णादि पञ्चकरणैर्विषयोपलक्ष्यात्
प्रत्यक्त्वयद्विचितिकवस्तु परं प्रतीक्ष्यं
प्रत्यक्षयोगपरधीन्द्रियचित्समीक्ष्यम् ॥२५॥

५६७० आत्माऽन्तरश्चितिपरः सकलेन्द्रियासः
सोऽध्वरिताऽनुवितते विषयैरुपात्तः ॥
तैः पञ्चभिः सहयुतैः करणैरुपास्यः
सद्योगयज्ञरसदोऽर्हति हृद्रहस्यः ॥२६॥

सप्तधीन्द्रियसाध्यः सप्ततन्तुयज्ञयोगः ॥

५७१ शब्दादिसद्विषयवृत्तिषु सङ्गतानि
श्रोत्रादि पञ्च परधीन्द्रियसम्मितानि ॥
स्वान्तादितं करणमत्र मनश्च बुद्धिः
सप्तेन्द्रियैर्निजपराध्वरयोगसिद्धिः ॥ २७ ॥

५७२ एकैकमेव करणं प्रति गृह्य रिक्तं
वागादिकं तदनुसृत्य हृदा प्रदिष्टम् ॥
स्रोत्रादिकं परमुपासनमन्तरिक्तं
व्यस्तं समस्तमपि सर्वधियां विरिक्तम् ॥ २८ ॥

(समन्वययोगः ॥)

५७३ शब्दादिकेषु विषयेषु समन्वयेन
श्रोत्रादिकानि करणानि मनोनयेन ॥
बुध्यान्तरात्मनि धियां हृदि संयमेन
बोधेन नन्दति नरः परसङ्गमेन ॥ २९ ॥

(व्यतिरेक योगः)

५७४ तेभ्यश्च बाह्यविषयेभ्य इतो निवृत्तेः
स्वान्तः समीरणचिते व्यतिरेकयुक्तेः ॥
तद्‌द्रस्य हृद्रहित निर्विषयानुरक्तेः
स्वात्मस्थितेः प्रभवतीह धियां विमुक्तेः ॥ ३० ॥

(॥ ताटस्थ्य योगः ॥ स्वात्मनिष्ठास्वरूपः ॥)

५७५ तद्वद् धियां बहिरिह स्वयमप्रवृत्तेः
ताटस्थ्ययोगनिरतश्च नरोऽप्रमत्तः ॥
सन्निष्ठयाऽऽत्मनि परे सकलेषु शक्तः
स्वानन्दरस्यरसभाग् अनुभावरक्तः ॥ ३१ ॥

५७६ सत्येऽन्तरात्मनि धियां स्थितिसिद्धियोगात्
सद्यः प्रसीदति परोऽयमिहान्तरात्मा ॥
स्वात्मप्रसादरसतः समुपैति शान्तिः
सा शान्तितः स्वयमुदेति परात्मशक्तिः ॥ ३२ ॥

॥ इति अष्टादशी कला सम्पूर्णा ॥ (१८)

पूर्णपूरुषं यजेत योगसंविदोत्तमं पञ्चभिस्त्रिभिश्च सप्तभिः स्वधीन्द्रियैः सम
वेददेवताविभूतिपूर्णमैन्द्रचित्तमं दैवरात वागुदीर्णयोगधीसुधोत्तम् ॥ १८

॥ अथ चतुर्विंशी कला ॥ ३

॥ पञ्चानां धीन्द्रियाणां अतिरेकयोगतस्तदध्यासप्रक्रिया ॥

७३७ पञ्चेन्द्रियाणां अतिरेकयोगात्
पूर्णात् प्रपञ्चात् परमाद् अतीतात् ॥
पूर्णात्म साक्षात्कृतिसन्नयोगात् निजदैवतत्त्वम्
पूर्णत्वमभ्येति नरः स्वमत्वात् ॥ १ ॥ (अस्मिन्नर्थे औप-

" केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।
केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥
(केनोपनिषत् १.१.१)

७३८ केनेषितं प्रेषितं मनोऽत्मनः
स्वीये ऽखिले ऽर्थे पतती ह तन्मनः ॥
प्राणश्च केन प्रथमः प्रयोजितः
प्रैति प्रजानां तनुभृत् समूर्जितः ॥ २ ॥

७३९ केनेषितां वाचमिमां विवेकिनः
जना वदन्ति प्रकृतानुवादिनः ॥
श्रोत्रं च नेत्रं प्रति नामरूपयोः
कोऽन्तर्युनक्ति श्रवणे च दर्शने ॥ ३ ॥

७४० इमानि सर्वाण्यपि धीन्द्रियाणि
स्वान्तर्हितात्मात्मानि सम्प्रियाणि ॥
इन्द्रात्मनः केवलचेतनस्य
लिङ्गानि तद्बोधकृते परस्य ॥ ४ ॥

" श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद् वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः ।
चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

७४१ श्रोत्रस्य च श्रोत्रमिति श्रुतः स नः
वाचश्च वाचो मनसोऽपि सन्मनः ॥
प्राणस्य च प्राण इति प्रतीयते
स चाक्षुषश्चक्षुरिति प्रदर्श्यते ॥ ५ ॥

" न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग् गच्छति नो मनो न विद्मो न विजानीमो
यथैतदनुशिष्यात् । अन्यदेव तद् विदितादथो अविदितादधि ।
इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद् व्याचचक्षिरे ॥ ३ ॥

७४२ न तत्र चक्षुः प्रति गच्छति स्वयं
द्रष्टुं न तत् पारयति स्वमाश्रयम् ॥
न वाङ् मनः प्राण इतः प्रयान्ति तं
प्राप्तुं परं नैव हि शक्नुवन्ति तम् ॥ ६ ॥

७४३ प्रत्यक्षतोऽस्माद् विदितात् सदस्मात्
परोक्षतश्चाविदितात् परस्मात् ॥
प्रत्यक् सदन्यं परवस्तु नित्यं
पूर्णं श्रुतं तत् परमार्थसत्यम् ॥ ७ ॥

॥ यद् वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥
॥ यत् प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि० ॥

७४४ वाचा स्वतोऽनभ्युदितं यदादितः
साऽभ्युद्यते येन हि वागनादितः ॥
प्राणेन न प्राणिति यत् परात्परं
प्रणीयते प्राण इहापि येन सः ॥ ८ ॥
॥ यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि० ॥
यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि

७४५ यद् वै परं तन् मनसा न मन्वते
येनाहुरेतन् मन एव तन् मतम् ॥
श्रोत्रेण यद् वै न शृणोति सन्ततं
श्रोत्रं हि येनास्यमिदं प्रति श्रुतम् ॥ ९ ॥

॥ यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥
७४६ नेत्रेण यन् नैव विपश्यति स्वयं
नेत्रं हि येनेह समीक्षतेऽक्षयम् ॥
तदेव हि ब्रह्म परं मुनियतां
नेदं यदेतत् समुपासते समे ॥ १० ॥

७४७ ब्रह्मात्मतत्त्वाद्युपलक्ष्ययोगात्
पञ्चेन्द्रियार्थादिव्यतिरेकयोगात् ॥
ब्रह्मेत्यधिष्ठानपरात्मभानात्
साक्षात्कृतिर्योगसुधानुभानात् ॥३१॥

॥पञ्चेन्द्रियैः स्वात्मपरब्रह्मवस्तुप्रकाशनायाः कथमन्ता-सम्भवनाऽनु (१) चिन्तनम् ॥

(वाक्) (१)

७४८ सत्यानृतत्वान्वितमर्त्यवाचा
बाह्यार्थवृत्त्याऽऽवृतया पराख्या ॥
सद्ब्रह्म पूर्णं परवस्तु सत्यं
वाच्यं वदन्तः कथमित्यचिन्त्यम् ॥३२॥

(श्रोत्रम्) (२)

७४९ श्रोत्रेण सत्यानृतशब्दवृत्त्या
सतार्थिशब्दश्रावणप्रवृत्त्या ॥
अशब्दमन्तःस्वादशब्दसत्त्वं
श्रोतव्यमन्तः कथमित्युपेयम् ॥३३॥

(नेत्रम्) (३)

७५० नेत्रेण तद्बाह्यस्वरूपदृष्ट्या
रूपैकसत्त्वप्रकृतिप्रकृष्ट्या ॥
नीरूपमात्मन्यदृशोऽपरोक्षं
द्रष्टुं कथं कीदृगिवेत्युपेक्ष्यम् ॥३४॥

(घ्राणः) (४)

७५१ घ्राणेन च प्रसगुपाहितेन
प्राग्वृत्तिसत्त्वेन चिदीरितेन
प्राज्ञात्मकं प्राणयितुं कथं स्यात्
प्रश्वासतः कीदृगिवानुशंस्यात् ॥३५॥

(मनः) (५)

७५२ मर्यादितेनान्तरसङ्गतेन
निजान्तरङ्गे मनसाऽऽहितेन ॥
भावाद्यतीतं मनसाऽप्यमेयं
कथं हि मन्तव्यमिति प्रमेयम् ॥३६॥

७५३ धीभ्यः परं चाखिलधीप्रचोदकं
धीनामधिष्ठानपरं विधारकम् ।
ध्यानादयं हि भाति धीन्द्रियान्तरं
धीभिः कथं ध्येयमितीरणापरम् ॥ १७॥

७५४ तेनेह सर्वत्र हि योगसाधने
साध्येऽपि तत्त्वपरवस्तुभावने ।
अशक्यसम्पादमुखात् कथन्तया
विधादसम्भावनयाऽप्यनन्तया ॥ १८॥

७५५ ॥ ताटस्थ्ययोगात् मौनस्थितिः ॥
ताटस्थ्ययोगेन विमर्शनेन
मौनेन निश्चिन्तनचेतनेन ।
यथा कथञ्चित् परिशीलनेन
सर्वं सुसाध्यं समतालयेन ॥ १९॥

७५६ तस्मिन् परे वस्तुनि माऽस्त्वनास्थता
तद्वस्तुसत्ताविषयेऽप्यसत्यता ।
स्वतः सुसिद्धैव सदा तदस्तिता
तत्प्राप्तियोगेऽप्यनुभाव्यसत्यता ॥ २०॥

(॥ वागादीन्द्रियेभ्यो अतिरेकतः प्रकारान्तरेण तद्योगाभ्यासप्रक्रिया ॥

(१)॥ ("न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" ॥ (कौ. ब्रा. उ.)

(वाक्)

७५७ जिज्ञास्यतां नैव हि वाक् समेष्टा
ज्ञातुः परागवृत्तिगुणाऽनुशिष्टा ।
वक्तैव जिज्ञास्य इति प्रदिष्टः
ज्ञाता स्वयं वाग्विरतोऽवशिष्टः ॥ २१॥

("न मनो विजिज्ञासीत मन्तारं विद्यात्" ॥

(२) ॥ मनः ॥

७५८ मनो न जिज्ञास्यमिहास्त्यमानं
नित्यं हि सङ्कल्पविकल्पमानम् ।
मन्तैव जिज्ञास्य इहान्तरात्मा
सोऽयं मनोऽध्यक्ष इति प्रमाता ॥ २२॥

(३) प्राणः

७५९ प्राणो न जिज्ञास्य इह प्रवृत्तः
प्राणेन सोऽयं हि पराक् प्रसक्तः ॥
जिज्ञास्यतां प्राणयिता परात्मा
प्रज्ञात्मकः प्राज्ञ इहो प्रमाता ॥ २३ ॥

(४) श्रोत्रम्

" श्रोत्रं न जिज्ञासीत श्रोतारं विद्यात् ॥
७६० श्रोत्रं न जिज्ञास्यमिह प्रशस्तं
तद् बाह्य शब्द श्रवणे प्रसक्तम् ॥
श्रोतैव जिज्ञास्य इहानुशिष्टः
सर्वार्थविज्ञानगुणे विशिष्टः ॥ २४ ॥

(५) चक्षुः

" चक्षुर्न जिज्ञासीत द्रष्टारं विद्यात् "
७६१ चक्षुर्न जिज्ञास्यमिहास्ति दृष्टं
दृश्यार्थसन्दर्शनवृत्तिशीलम् ॥
द्रष्टैव जिज्ञास्य इहास्य साक्षी
सन्दृश्यतामात्मनि विश्वचक्षुः ॥ २५ ॥

७६२ एवं समस्ताद् व्यतिरेक वृत्तेः
विश्वाद्याधिष्ठानपदे निवृत्तेः ॥
सत्यात्मनिस्यात् परमा प्रतिष्ठा
साक्षात्कृतेः सा परमात्मनिष्ठा ॥ २६ ॥
(सोऽयं परमात्मा सर्वेन्द्रियैर्विरहितः केवलं चिदात्मा ॥
" अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ॥
स वेत्ति विश्वं न च तस्यास्ति वेत्ता ॥
७६३ तत्त्वेन वाक् प्राण मनोऽक्षि कर्ण -
सङ्गैः समस्तैः करणैर्विहीनः ॥
वक्ता तथा प्राणयिता च मन्ता
श्रोता स्वयं दर्शनकृत् प्रमाता ॥ २७ ॥
(सर्वेन्द्रियविषयेभ्यो विनिवृत्तः शब्दाद्यादि चिन्तनस्यापि
(निषेधात् तटस्थेन आत्मा स्थिते रुपदेशः ॥
" तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥
नानुध्यायाद् बहुञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् ॥
(बृ. उ.)

७६४ तमेव विज्ञाय तपः सुधीरः
प्रज्ञां समासाद्य परे सुवीर्यः ॥
स ब्रह्मवेत्ता स्वयमेव पूर्णः
सन् ब्राह्मणः स प्रभवेन्महोऽर्णः ॥ ॥२८॥

७६५ नानुस्मरेत् तत्र बहून् स शब्दान्
बाह्यांश्च सर्वान् विषयान् स्वरूपान् ॥
विग्लापनं तत् खलु वाच एव
वृथा प्रवृत्तिश्च निरर्थिका स्यात् ॥ २९ ॥
(विश्वतो मतिरेकेण निर्वेदयोगोपदेशः)
" परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो -
निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ॥ (कठोपनिषत्)

७६६ निरीक्ष्य सर्वानपि बाह्यलोकान्
परीक्ष्य तान् कृत्रिमभावयुक्तान् ॥
निर्वेदमायादिह बाह्यवृत्तेः
तूष्णीं ततो निर्वृतिमेत्य तिष्ठेत् ॥ ३० ॥
(ज्ञानयोगिनां मौनयोगतो बालभावात्मनिष्ठोपदेशः ॥
" तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य मौनेन तिष्ठासेत् ।
" तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं च मौनं च निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् "
७६७ तत्रापि मौनेन च बालभावात् (छां.उ.
सिद्धः स साक्षात्कारवृत्तिसाम्यात् ॥
स आत्मतत्त्वैकपरायणः स्यात्
साक्षात्कृते योगिपरात्मनिष्ठः ॥ ३१ ॥
७६८ तस्मात् समस्ताद् व्यतिरिक्ततोऽन्वयात्
स्वस्मात् परस्मात् समभावसंश्रयात् ॥
योगाद् वियोगाद् द्वैताद्वैतयोगात्
साक्षात्कृतियोगसुधाप्रयोगात् ॥ ३२ ॥
॥ इति चतुर्विंशतिकला सम्पूर्णा ॥ २४ ॥
वाक्प्रमुखपञ्चधीन्द्रियात् ततोऽतिरिच्यतां
वाचनादितोऽपि तत्प्रयोगतो विमुच्यताम् ॥
वेदवेद्यवस्तु मौनतोऽपि नैव चिन्त्यतां
दैवरात हार्द बालभावतः समास्यताम् ॥ २४ ॥

॥ अथ पञ्चविंशी कला (२५)

॥ धीयोगोपयुक्तानि मिथुनेन्द्रियाणि ॥

॥ त्रिकरण - पञ्चेन्द्रियान्तर्गतानि ॥

७६९ स्वान्तस्त्रयाणां युगलत्रिकानि पञ्चेन्द्रियाणां च मिथोऽन्वितानि ॥
अध्यात्मयोगादिषु संस्कृतानि स्वाभ्यासयोगार्थमुपाकृतानि ॥ १ ॥

(१) प्रथमं वाङ्मनसयोर्मिथुनम् ॥

॥ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितम् ॥
(ऐ. उ. . शान्तिमन्त्रः)

७७० वाङ् मे पराऽन्तर्मनसि प्रतिष्ठितं मनश्च वाचि प्रकृतौ प्रतिष्ठितम् ॥
परस्परात्मन्युपसम्प्रतिष्ठया परात्परं तन्मिथुनं वरिष्ठया ॥ २ ॥

॥ मनोता वाङ्मनोमिथुनात्मिका ॥

॥ त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोताऽस्या धियो अभवो दस्म होता ॥
(ऋक्. मं. ६।१।१)

७७१ तस्यां पुनर्वाचि मनस्तदोतं मनस्यपि प्रत्युत वाक् समोता ॥
प्रत्येकशस्तद्द्वितयं मनोता साऽग्निं च सोमं च मिथः समेता ॥ ३ ॥

॥ वाङ्मनसयोः सह संयमनोपदेशः ॥

॥ यच्छेद् वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ॥ (कठो.

॥ पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ (ऋ. मं. १।१६४।३४)

॥ ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ३५)

॥ ब्रह्म वै वाचः परमं व्योम ॥ (तै. यजुः

७७२ प्राज्ञो निजे "वाङ्मनसी" नियच्छेत् स ज्ञानसत्त्वे मिथुनं तदिच्छेत् ॥
वाचः परं व्योम पदं हि पृच्छेत् पूर्णं परं ब्रह्म पदं तदृच्छेत् ॥ ४ ॥

तेजोरसान्वितं अग्नीषोमात्मकं दिव्यं वाङ्मनो मिथुनम् ॥

७७३ ज्योतीरसाप्तं मिथुनं तदग्नीषोमात्मकं दिव्यमिहाखिलाग्र्यम् ॥
तेजोमयी वाग् अथ मानरोऽग्निः सोमो मनश्चान्नमयं हृदय्यम् ॥ ५ ॥

७७४ वाग् ज्योतिका साऽतति वैद्युतेन सैन्द्री च रौद्री प्रथिताऽग्निशक्तिः ॥
सौम्यं मनस्तन्मनसः पतिः स्यात् सोमो रसात्मा जनकोऽखिलानाम् ॥

॥ ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत ॥ (ऋ. मं. १०।१९०।१)

७७५ ऋतं च सत्यं च तदादि युग्मकं प्रसङ्ग मनोवाक्कुम्भितमात्मसत्त्वकम् ॥
ब्रह्मात्मनो ज्ञानन्विता प्रदीपितौ विश्वादिदृष्टौ तपसोऽध्यजायत ॥ ६ ॥

७७६ ऋतं परं मानसिकं तु सत्यं सत्यं त्वार्यं वाचिकमेव नित्यम् ।
वाङ्‌मानसे सत्यऋतस्वरूपे योगेन मातापितृसत्स्वरूपे ॥ ८ ॥

"यज्ञस्य वै वाक् च मनश्च वर्तनी" (ऐ. ब्रा. ५।५३)
"यज्ञस्य वै मनश्च वाक् च वर्तन्यौ" (छां. उ.   )

७७७ लोकेऽपि सर्वं व्यवहारचालके चक्रे एवै वात्मनि पादरूपके ।
सर्वत्र युक्ते पुरुषार्थसाधने वाङ्‌मानसे ते भुवि यज्ञवर्तनी ॥ ९ ॥

७७८ तस्मात्तयोरेकतरेण वञ्चितः सद्यः पतेदेव रथश्च पुरुषः ।
यथैकपादेन पुमान् व्रजन् सदा तथैकचक्रेण च चालितो रथः ॥ १० ॥

७७९ यज्ञेऽपि योगे च समानरूपता सैहैव सर्वत्र तयोः समाहिता ।
ऋत्विक्स्वरूपात्मकयोः समानयोर्बहिस्तथाऽन्तः सह भावकर्मणोः ॥ ११

७८० ब्रह्मा मनो यज्ञकृते निरीक्षणाद् वाक्संयमात् कर्मणि तत्समीरणात् ।
वाक्सत्त्वका वाचिककर्मचारिणो होत्रादयः सन्ति हि यज्ञकारिणः ॥ १२ ॥

७८१ ब्रह्मात्मना सन्मनसा समीरितो होता ऋचा वाङ्‌मुखतो वषट्कृतेः ।
ध्यायन् हृदाऽन्तर्यजनीयदेवतां स्वेष्टं हविः प्रापयति प्रतिस्तुतेः ॥ १३ ॥

७८२ ब्रह्मा मनोऽध्यक्ष इहाध्वियज्ञे दर्शादिके तत्प्रकृतौ तद्विकृतौ ।
मनोऽत्र मैत्रावरुणः स इष्टः सोमादिके तद्विकृतौ विशिष्टः ॥ १४ ॥

॥ द्वितीयं वाक्प्राणयोर्मिथुनत्वम् ॥

७८३ वाक्प्राणयोस्तन्मिथुनं द्वितीयं संवित्क्रिया शक्तिकमद्वितीयम् ।
चिदात्मनो वागिह संविदीर्णा प्रकाशते प्राणकृतेरुदीर्णा ॥ १५ ॥

॥ वाङ्‌माता गायत्री, प्राणः पुत्रो गायकः ॥
"प्राणा वै गयाः, तद्यद् गयांस्तत्रे तस्माद् गायत्री" (बृ. उ.   )

७८४ गायत्रि सञ्ज्ञामुदितां स्ववाचं प्राणः प्रगायत्यनु सुस्वरान्ताम् ।
सन्त्रायते तं प्रतिगायकं स्वं गयं हि गान्धर्वमनुस्वरन्ताम् ॥ १६ ॥

+ इदं श्लोकचतुष्टयं

चक्षुर्वै सत्यम् ... श्लोकानन्तरं ३

॥ मैत्रावरुणं ~~वाक्प्राणमिथुनत्वम्~~ ॥ गृहीतुं कुरुत

७८५ ज्योतिर्मयी वाग् विदिता सावित्री अम्भस्यन्तरन्तर्हितचित्सवित्री ॥
मित्रात्मिका वागिह विश्वमित्रा छन्दस्वती मन्त्रमयी पवित्रा ॥ १७ ॥

७८६ आपोमयो हि स्वरसात्मसत्त्वः प्राणः परो वारुणदिव्यसत्त्वः ॥
योगेन मैत्रावरुणं विशिष्टं युग्मं द्विदैवत्यगुणैकशिष्टम् ॥ १८ ॥

७८७ मित्रः क्रतुर्ज्ञानमयश्चिदात्मा स ब्रह्मतेजाः परवाक्सुसत्त्वा ॥
प्राणः स दक्षो वरुणः क्रियात्मा स क्षात्रशक्तिर्बलकृत् सुवीर्यः ॥ १९ ॥

७८८ तावेव मित्रावरुणौ श्रुतौ क्रतूदक्षौ द्विदैवत्यततौ सहास्थितौ ॥
वाक्प्राणसत्त्वानुगतौ सहौजसा रात्र्यां च सक्तौ चरतो मिथस्तौ ॥ २० ॥

॥ तृतीयं (३) वाक्-श्रोत्रयोर्मिथुनत्वम् ॥ भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः

" भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ॥ (ऋक्. मं. १।८९।८)

७८९ वाग् व्योम तन्मात्रगुणा ऽखिलाक्षरा दिग्व्यापिका वायुमुखात्स्वराक्षरा ॥
श्रोत्रं च दिग्व्योमपरं तदान्तरं वाक् श्रूयते श्रोत्रमुखात् समोत्तरम् ॥ २१ ॥

(चतुर्थं (४)

॥ वाक्चक्षुषोर्मिथुनत्वम् ॥

" भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥ (ऋ. मं. १।८९।८)

७९० वाग् ज्योतिरन्तर्हितमम्बरेऽन्तः सन्नामरूपात्मकमासमन्तात् ॥
तद्दर्शने चक्षुरिदं सुमानं प्रत्यक्षमेतन्मिथुनं समानम् ॥ २२ ॥

(५)

पञ्चमं ॥ चक्षुःश्रोत्रयोर्मिथुनत्वम् ॥ (सर्वतः पृष्ठेषु)

" अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमेषु
उत्तमेषु लोकेषु ‹ तद्वाव तदिदं यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः, + १
+ २ तदेतद् दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत। चक्षुष्यः श्रुतो भवति ॥
२ + (तस्य कर्णौ पिधाय निनदमिव नदथुरिव अग्नेरिव) (छां. उ.)
ज्वलतः उपशृणोति ॥

७९१ यत् संश्रुतं नाम सरूपसत्त्वं तद्दर्शनीयं परवस्तु तत्त्वम् ॥
साक्षात्कृतं स्वानुभवेन सत्यं दृष्टं श्रुतं चेति सदानुपास्यम् ॥ २३ ॥

(६)
॥ षष्ठं मनः प्राणयोर्मिथुनत्वम् ॥

७९२ इच्छाक्रियाशक्तिमयं सुयुग्मं स्विदं मनः प्राणमयं सुसूक्ष्मम् ॥
तद् भातकर्मप्रभुरखानुशिष्टं तन्त्रेण तत्कामसमक्रियेक्षम् ॥२४॥

" आत्मन एष प्राणो जायते मनोऽधिकृतेनायात्यस्मिञ्छरीरे " (प्रश्नो·)

७९३ चिदात्मनो ज्ञानमया न्निजान्तरे प्राणः क्रियात्मा सहसा प्रजायते ॥
मनोऽनुयोगाधिकृतेन हेतुना सोऽस्मिन्समायाति तनौ गुहान्तरे ॥२५॥

(७)
॥ सप्तमं चक्षुर्मनसयोर्मिथुनत्वम् ॥
" चक्षुश्च मनश्च मैत्रावरुणः ॥ (ऐ· ब्रा·)

७९४ चक्षुर्मनः सन्मिथुनं शरण्यं दिव्यं हि मैत्रावरुणं वरेण्यम् ॥
तेजोरसैकात्मकलानुगुण्यं तद् भोक्तृभोग्यात्मसमाधिगुण्यम् ॥२६॥

७९५ चक्षुर्गतश्चक्षुरसौ तु मित्रो दिव्यः सखैवोर्जति विश्वमित्रम् ॥
मनो रसात्म वरुणैकसत्त्वं भावैर्निजैः स्वं वृणुते स विश्वम् ॥
॥२७॥

॥ अष्टमं (८) श्रोत्रात्मनोर्मिथुनत्वम् ॥
" श्रोत्रं चात्मा चाश्विनः ॥ (ऐ· ब्रा·)

७९६ श्रोत्रं तथाऽऽत्मा च मिथोऽनुषक्तं द्विमं तदाध्यात्मकमाश्विनं स्यात् ।
नित्यं स्वभावादिह सामरस्याच्छ्रोती रसैकात्मकमादिसिद्धम् ॥
॥२८॥

" उत नो ब्रह्मन्नविष इति शंसति श्रोत्रं वै ब्रह्म श्रोत्रेण हि ब्रह्म शृणोति ॥ (ऐ· आ·)

७९७ श्रोत्रं हि दिग्व्योममयं सुदिव्यं ब्रह्म चिदात्मा दिवि विश्रुतोऽयम् ॥
श्रोत्रेण हि ब्रह्म शृणोति वाच्यं सर्वान्तरे वाचि हितोऽनुसत्यम् ॥
॥२९॥

॥ नवमं (९) वागात्मनोर्मिथुनत्वम् ॥
" अयं वाचा दिशति ब्रह्म ब्रह्मणाऽयं वाचं देवीं ब्राह्मणे दिशति ॥
संविदाऽऽत्मानमात्मने दिशती मयं जायां पतीरश्नोति वाचम् ॥
(छन्दोदर्शनम्· ५।३।५)

७९८ वागेव जायाऽत्र चिदात्मनः परा साऽहङ्कृता सद्रससंविदुत्तरा ॥
वाचः पतिः सोऽत्र बृहन्नरस्वराज्ञिन्द्रः परात्मा परमः स पूरुषः ॥
॥३०॥

७९९ तौ दम्पती स्तः समनामरूपौ ब्रह्मात्मसत्याक्षरचित्स्वरूपौ ॥
विश्वस्य तौ मातृपितृत्वशिष्टौ तौ विश्वसृष्टे स्थितिसंहृतीष्टौ ॥ ॥२३॥

८०० वाग्-आत्मनो वाचकचित्स्वरा ऽऽदिमा
वाच्यार्थरूपः स च पुरुषोत्तमः ॥
वाग् वेदमाता परमा ऽत्र सत्या
वेदात्मकः पूरुष एव सत्यः ॥ ३२ ॥

॥ इति पञ्चविंशी कला सम्पूर्णा ॥ २५ ॥

योगसाधनार्थकेषु धीन्द्रियेषु युग्मकं
यौगिकं मिथः समन्वितं द्विदैवतात्मकम् ॥
दैवताग्निसोममुख्ययुग्म दैवतार्थकं
दैवरातवाग्विदीर्णयोगसत्सुधार्थकम् ॥ २५ ॥

॥ अथ षड्विंशी कला ॥ (२६)
॥ मुख्यप्राणस्य वैदिकं औपनिषदं च
॥ तात्त्विकं वास्तविकं स्वरूपम् ॥

" प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व । ॥
(वसन्ततिलका) (कौ. ब्रा. उ.)

८·१ प्रज्ञात्मनः प्रतिचितं पुरुषस्य मुख्यं
प्रज्ञानमात्मरसदं परवाक्प्रमुख्यम् ।
प्रज्ञात्मकः स पुरुषो हृदि सोऽमृतात्मा
प्राणः परायुषचिता प्रभवेत् स इन्द्रः ॥ १ ॥

" इन्द्रस्य तस्य प्रज्ञात्मकस्य वागेव परमा तनूः ॥

" वाचं महीं अष्टापदीं अहं नवस्रक्तिम् ऋतस्पृशम् ॥
इन्द्रात्परि तन्वं ममे ॥
(कुरुसुतिः काण्वः । ऋक्. मं. ८।७६।१२)

[सकल]
८·२ इन्द्रात्स्वतः सकलधीन्द्रियमूलसत्त्वात्
प्राणात् प्रणेतुरिह चेतनतो हृदस्थात् ।
ऐन्द्रात् परः स पुरुषोऽप्यहमाऽऽत्मचित्तेः
ऐन्द्रीं स्ववाचममृतां स्वतनूं मिमीते ॥ २ ॥
" मुखं निरभिद्यत मुखाद् वाग् वाचोऽग्निः ॥ (ऐ. उ.)
" मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद् वायुरजायत ॥
(ऋक्. मं. १०।९०।१३)

८·३ प्राक्सृष्टितः स्वरणवाङ्मुखतश्चितेन्द्रः
प्राणः स ऐन्द्र उदितः परवाक्प्रमुख्यः ।
सोऽग्निश्च तत्सह कृतेऽपि वाच आस्यात्
तेजोमयीह परवागुदिताऽग्निमुख्या ॥ ३ ॥

४ स प्राणवाक्स्वरमुखं रसचित्प्रमुख्यं
सेन्द्राग्नि सत्त्वकमिहात्मचितं हृदस्थम् ।
वाक्प्राणयोः समभितं सहभावमुख्यं
वाच्यार्थवस्तुनियतं प्रतिमासमाख्यम् ॥ ४ ॥

८०५ वागात्मचित्प्रमुदितेन रसेन मुख्य-
प्राणस्य हृत्समुदितं सहयोगसख्यम् ॥
सैन्द्रात्मवाग्मुदितवेदवचोरहस्यं
स्वाध्यात्ममान्तरतमं मनसाऽभ्युपास्यम् ॥५॥

अयास्यः आङ्गिरसो मुख्यप्राणः ॥

८०६ सर्वाङ्गसाररसआङ्गिरसः समाख्यः
स्वास्यात्परात्मचितितोऽभ्युदयादयास्यः ॥
प्रज्ञानसत्त्ववचनो हृदि सौमनस्यः
प्राणः सवाक्स्वरमुखाद्धिया ऽभ्युपास्यः ॥६॥

॥ मुख्यप्राणः ब्रह्मणस्पतिः बृहस्पतिरितिच संस्तुतः ॥

८०७ स ब्रह्मणस्पतिरनादिरनन्तसत्त्वा
श्रेष्ठो बृहस्पतिरपि श्रुतिसंविदात्मा ॥
प्राणः स ऐन्द्रपरचेतनवाक्प्रमुख्या
ब्रह्मात्मिका स्वरति वाग् बृहतीन्द्रमुख्या ॥७॥

८०८ प्रत्यङ् निजान्तरतमो हृदये चिदात्मा
प्रज्ञात्मकेन्द्रपुरुषो निखिलेन्द्रियाद्यः ॥
प्राणेन युक्तमनसा सह मन्द्रवाचा
प्रत्याययतां स्वकृतिसंविदुपास्तिभक्त्या ॥८॥

८०९ सत्संविदा च सह भावनया च कृत्या
स्वात्माऽनुसाधकतमः प्रभवेत् सुवृत्त्या ॥
स्वात्मानमेव परमात्मनि पूर्णसत्ते
सच्छ्रद्धया प्रति समर्प्य रमेत सत्ते ॥९॥

॥ आत्मा बुध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया ।
॥ तत्साधना प्रक्रियोचितं किञ्चिद् विशेषं तत्र ।

८१० आत्मा स्वयं स्वविदितान् स्व विवक्षितार्थान्
बुध्याऽनुबुध्य सकलान् वचसा समर्थान् ॥ स्वर

मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् । मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम् ।
सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा

बोधाय तत्प्रवचनाय मनोऽनुषड्क्ते
बोद्धारमेनमनुपठन्ति च जाठराग्निम् ॥३०॥

८११ प्रत्यग्निः सोऽग्निरपि तत्प्रति बोधकृत्यै
प्राणं समीरयति चेतनयाऽनुवृत्त्यै ॥
प्राणः स्वयं हृदि चरन् स्वरसात्म कान्द्रं
प्रज्ञानदं जनयति स्वरमेव मन्द्रम् ॥३१॥

८१२ कण्ठादिदेहोर्ध्वमपि मूर्धनि सोऽभ्युदीर्णः
मूर्धन्यतः प्रति इतो वदनेऽवतीर्णः ॥
प्रत्यग्नि वाच्य मनुवक्ति समस्त वर्णा
प्रत्यक्षसत्त्व परिमाण चतुष्पदार्णाम् ॥३२॥

८१३ प्राणस्य सत्त्वमिदमात्मनि वाक्प्रमुख्यं
प्रत्यक्षमेव विदितं सकलाभिमुख्यम् ॥
प्राणो मसा प्रतिचरन् स भवेदमुख्यः
प्रज्ञात्म वाग्विरहितोऽप्यसुवाख्यभिख्यः ॥३३॥

८१४ प्राणात् स वायुरजनिष्ट पृथग् विशिष्टः
प्रत्यग्नि सोऽप्यतति नासिकया प्रविष्टः ॥
दुर्भाव्दं प्रति बिभर्ति च भौमगन्धं
दुर्गन्धमप्यनु जिघर्ति परं सुगन्धिम् ॥३४॥

८१५ नासिक्यवायुरय मूर्जति कर्मपात्रं
सोऽनुस्वरत्यनुपदं निजबिन्दुमात्रम् ॥
शरीरसत्त्वपरिधारणयोगसार्थः
श्रेयः सुसाधनकृते स भवेत् समर्थः ॥३५॥

८१६ प्रायेण योगपरयज्ञकृतो च मुख्य-
प्राणेन नाकमपि तत्करणात्त्रयस्य ॥
नासिक्यवायु सह योग इहोपलक्ष्यः
नानाविधानमुखतोऽयमनुनिरीक्ष्यः ॥३६॥

८१७ वामे नाडि प्रचलिता ऽ सुचिता ऽ सुनाड्या
सोमेन शान्तिशुभशक्तिरसोद्रिक्ता ॥
दक्षे तु दिव्यमहसा नाडि पिङ्गला ऽ ख्या
दक्षात्मसूर्यतपसा ऽभ्ययते सुतीक्ष्णा ॥ १७॥

२

८१८ नाड्योस्तयोरपि सुयोगगुणात् सुषुम्णा
नाम्नी सुखेन समसत्त्वगुणाद् गरिम्णा ॥
एकस्य चात्मनि हृदयस्थपदस्य मुख्यं
प्राणस्य वाक्स्वरमुखेऽस्य मतं महत्त्वम् ॥ १८ ॥

२

८१९ भ्रूमध्यसन्धिपदबिन्दुचिता ऽग्रगण्या
भर्गाग्निदैवतपरा भजतां शरण्या ॥
सा ध्यायतां रहसि सत्त्वधिया वरेण्या
सन्धीयतां परमसद्रसदा सुषुम्णा ॥ १९ ॥

२

८२० सेव्या सरित् त्रिकरणैः सह गामिनी सा
नेया ऽन्तरे त्रिपथसङ्गमयामिनी सा ॥
नद्योः सितासितरसान्वितयोर्विशिष्टा
गुप्ता ऽऽत्मसंविदुदिता ऽत्र सरस्वतीष्टा ॥ २० ॥

२

+२ ८२२ स त्र्यम्बकस्त्रिभुवनाधिपतिस्त्रिनेत्रः
संश्रीगतां समदृशा विषमाक्षिगात्रः ॥
वेदास्त्रयीमयतनुः करणत्रयाप्तः
वेदाधिविद्यसकलाधिपतिस्त्रिधात्मा ॥ २२ ॥
+२

॥ अन्तश्चरति रोचना ऽस्य प्राणादपानती । व्यख्यन् महिषो दिवम् ॥ +

+१ ८२३ सा त्रिंशदात्ममुखधामपदानि साम्ना
सा प्रत्यहं पदमुदेति चिता सुषुम्णा ॥
प्राणात्मना ऽन्वितपदै रपि पञ्चपञ्चा-
त्रिंशत्पदैः सनिमिषै रसुसङ्गमाप्ता ॥ २३ ॥
+१

२

+ ॥ त्रिंशद्धाम वि राजति वाक्पतङ्गाय धीयते । प्रति वस्तोरह द्युभिः ॥
(सार्पराज्ञी ऋषिका) ऋ० सं० १०।१८९।२-३)

८२३ सं स्त्रोश्रणैः सविभ्रमैरपि तत्सुषुम्णा
तन्त्रीस्वरेण सह सङ्गमतः सनेक्षणः ॥
स प्रमत्तकोऽभवदनाहतनादसूक्ष्मः
शिखान्तरे निजशिखाग्रमुपैत्यतीक्ष्णः ॥ २३ ॥

८२४ योऽजस्त्रिविक्रम इति प्रथितः सुषुम्णा-
योगात् समः स परमः पुरुषो गरिम्णा ॥
सं सेव्यतां समदृशा सकलैर्महिम्नाऽऽ-
नन्दात्मसन्मधुरसाविकलैरणिम्ना ॥ २४ ॥

८२५ तद्ब्रह्मरन्ध्रपरिपूर्णमनाहतं स्वं
सद्ब्रह्मवाक्चितिनिनादमुपानुशृण्वन् ॥
सोमामृतं प्रतिपिबन् रसनाग्रसक्तो
सोमेन बिन्दुसदने विरमेत् समक्तो ॥ २५ ॥

८२६ श्रोत्रे पिधाय निजशीर्षनिबद्धदृक्सा
शृण्वन् परं निजमनाहतनादमन्तः ॥
ज्योतिः परं शिरसि वाग्रसनादपूर्णं
पश्यन् परात्मनि सुनन्दति चित्सुदीर्णम् ॥ २६ ॥

८२७ अध्यात्ममन्त्ररहसा स्फुरणेन मूला-
दाधारतोऽभ्युदितया परयाऽऽत्मवाचा ॥
प्राणात्मना स्वरवता मनसा च साकं
प्राप्नोति मूर्ध्नि परनादनमूर्ध्वनाकम् ॥ २७ ॥

८२८ प्रणस्य चिद्रुतिरियं प्रणयात् प्रणेया
प्रत्यञ्चि सत्त्वमनसा सुनिरीक्षणीया ॥
प्राज्ञात्मनः समुदिता न नियोजनीया
प्रत्यर्पिता न तु हठेन निरोधनीया ॥ २८ ॥

८२९ सुप्तेष्वपि प्रकृतितः सकलेन्द्रियेषु
स्वान्तश्चिदात्मनि सुषुप्तिपदे समेषु ॥
प्राणोऽत्र जागृतिपरोऽतति नित्यमेषां
प्रत्यक् पराक् प्रगतितस्तनुभृत् समेषाम् ॥२९॥

८३० प्राणो बहिश्चरति वायुमयोऽधिरूढः
प्रत्यञ्चि सोऽन्तरहृदाऽऽत्मचिता निगूढः ॥
मुख्यः स्वरन्नतति नासिकया समूढः
मुख्येन वाक्स्वरगुणेन मुखादगूढः ॥३०॥

८३१ स्वान्तः स्वरंश्चरति सोऽत्र मुखा समीरः
नित्यं चरन् न च पुनः श्रमते सुधीरः ॥
सा देवता स्वयमनास्तमिताऽऽत्मभानात्
स्वान्तर्बहिः स्वरिताश्चेदिति सत्त्वभानात् ॥३१॥

"त्रयः केशिनं ऋतुथा विचक्षते संवत्सरे वपत एक एषाम् ॥
विश्वमेको अभिचष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् ॥
(ऋक्. मं. १।१६४।४४)

"आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव एषः ॥
घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेम ॥
(ऋक्. मं. १०।१६८।४)

८३२ आत्माऽन्तरो दिविषदां भुवनस्य गर्भः
स्वैरश्चरन्नुपचिते रुदितः स भाति ॥
संश्रूयतेऽस्य तु गतेः स्वर एव सूक्ष्मः
रूपं न दृश्यत इदं मरुते नमस्ते ॥३२॥

इति षड्विंशीकला सम्पूर्णा ॥ (२६)

प्राण एव सोऽमृतः स्वसंविदा समास्यतां
प्रज्ञयाऽऽत्मनान्वितः स आयुरित्युपास्यताम् ॥
इन्द्रबोधितं प्रतर्दनाय तत्सुविद्यतां
सेन्द्र दैवरातयोगिन्हि सुधा निवेद्यताम् ॥

॥अथ सप्तविंशी कला ॥(२७)

॥ प्रज्ञात्मनः प्राणस्य-आयुरमृतस्वरूपत्वम् ॥

८३३ प्राणस्य तस्य हृदयादिह नासिकाभ्यां
श्वासस्य चास्य हृदि रेचकपूरकाभ्याम् ॥
स्वान्तः क्रमाभ्यसितकेवलकुम्भकेन
स्वात्मस्थितिः समुदियादसुसंयमेन ॥१॥

८३४ वक्त्रान्नासो बहिरिहोच्छ्वसनात् प्रवृत्त्या
पक्षः सितोऽहरपि चायनमुत्तरं स्यात् ॥
वक्त्रान्तरे हृदि पुनः श्वसनान्निवृत्त्या
दक्षायनं ह्यसितपक्ष उदेति रात्रिः ॥२॥

८३५ प्राणस्य तद्गति पदे प्रति सन्मुहूर्ते
प्रास्य तदेतदखिलं प्रकृतेः प्रक्रमम् ॥
कल्पोऽयमन्तरहितोऽखिलकल्पकः स्याद्
अध्यात्ममान्तरतमः सकलेषु सिद्धः ॥ ३॥

८३६ सृष्टिस्तथेयमुपसंहृतिरत्र भास्या
बाह्या प्रवृत्तिरपि चान्तरिता निवृत्तिः ॥
सिद्धे च जन्ममरणेऽखिलजन्तुजीवे
बाह्येऽन्तरीय उदयास्तमये च भास्वे ॥४॥

८३७ विश्वादिसृष्ट्युदितमाप्रलयं च साकं
जन्तोर्जनेः सततमामरणं समेकम् ॥
प्राणात्मयोगत उदेति स हंसलोके
प्राणान् सदा स्मरसतोऽयमहमाऽऽत्मनाकम् ॥ ५॥

"यावदस्मिञ्छरीरे वायुस्तावदायुः॥ (बृ.उ.)
" तं मामायुरमृतमित्युपास्व ॥ (कौ.ब्रा.उ.)

८३८ प्राणः स्वभावगतिभाक् प्रभवेन्महार्घः
स द्वादशाङ्गुलिमितो वहतीह दीर्घः ॥
स्वान्तः शनैर्नियमितो मनसा प्रशान्त्या
संवर्धते स्वबलतः स्वचिताऽऽत्मकान्त्या ॥६॥

८३९ प्राणो गतेर्नियमनादभिवर्धते ऽयं
पूर्णायुषा वितनुते प्रकृतेः सुकायम् ॥
प्राणं तमायुरमृतं समुपास्व सत्यं
पूर्णामृतत्वमुपपद्य रमस्व नित्यम् ॥ ७ ॥

८४० प्राणस्य चिद्गतिमुखेन तदायुरिष्टं
न्यूनाधिके क्षयविवृद्धिगुणातिरिक्तम् ॥
नो केवलेन गतकालगतिक्रमेण
रात्रिन्दिवैः परिमितेन च वत्सरेण ॥ ८ ॥

८४१ न्यूने गये सुनियते ऽसुगतेः प्रमाणे
प्राणस्य चिद्बलविवृद्धिरिहायुषः स्यात् ॥
प्रश्वासतो ऽसुगतिवृद्धिमुखेन भूयः
प्राणायुषोः क्षयमुपैति हि तेन मर्त्यः ॥ ९ ॥

८४२ अर्थे श्रमे ऽप्यधिकभाषणतः सुषुप्तौ
स्त्रीसङ्गमे ऽप्यसुगतेरधिकः क्षयः स्यात् ॥
आरोग्यमायुरमृतं च बलं यदीच्छेत्
प्राणस्य तामतिगतिं क्रमशो नियच्छेत् ॥ १० ॥

"श्रमादन्यत्र परिवर्तमानः तिष्ठन् आसीनो यदि वा स्वपन्नपि
अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन कतिकृत्वः प्राणिति चाप चानिति॥
(शतपथ ब्रा·

" शतं शतानि पुरुषः समेन अष्टौ शता यन्मितं तद्वदन्ति "
अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन तावत्कृत्वः प्राणिति चाप चानिति
(शत· ब्रा·)

८४३ आदौ शतेन च शताङ्कगुणादुपात्तं
पश्चात्तथा ऽष्टशतकैरपि तत्सुयुक्तम् ॥
योगान्मितं दशसहस्रशताष्टकाप्तं
तावन्मिताद्दहनि चासुगतेः प्रदत्तम् ॥ ११ ॥

८४४ द्वाभ्यां समेन दिनरात्रिसमन्विताभ्यां
ताभ्यां गुणेन समुदीर्णमुपोत्तराभ्याम् ॥
बाह्यान्तरादसुगतिप्रमितात् समाधिः
स्यादेकविंशतिसहस्रक-षट्शतोर्ध्वम् ॥ ॥१२

८४५ प्राणः श्रमाद्रहितनित्यगतेः स्वभावात्
प्रायः प्रशान्तकलयाऽऽह्निचितानुयोगात्
तावन्मिताङ्गगतितः प्रचरेदसुर्यः
यावानसौ दिवि निजेन गतेन सूर्यः ॥१३॥

८४६ सूर्यो महान् दिवि चिताऽभ्युदितो महस्वान्
स्वेन्द्रेण विद्युदुदिताशु रसैः महस्वान् ॥
सौम्येन हार्दिकरसेन युतो मनस्वान्
सोऽग्न्चिते रमति हंसगते रहस्वान् ॥१४॥

८४७ प्राणः समस्तहृदये च दिवीह सूर्यः
रौद्रः स वैद्युतचिताऽभ्युदितः स ऐन्द्रः ॥
सोमो मनोऽधिपति रहिति तस्य सख्ये
सत्तात्मना भवति हृत्सदने प्रभुस्ते ॥१५॥

८४८ तस्मात् समाहितदृशाऽनिशमप्रमादात्
स्वस्माद्धृदे हृतनिशा निजसम्प्रबोधात् ॥
स्वान्तर्विलीनकरणो हृदि सम्प्रसादात्
स्वासीत निश्चलदृशाऽनिमिषन् स्वभावात् ॥१६॥

८४९ सज्जागृवाँस मरविलान्तरसाक्षि सत्त्वं
सज्ज्ञानतोऽप्यनिमिषन्नमिषीन्ननिन्द्रम् ॥
सज्जागृवान् निजसमान सभावरूपं
सम्भावयेदनिमिषन् निजदृक्स्वरूपम् ॥१७॥

८५० अज्ञो यथा स्वमनुवैत्ति हि संविदर्थं
प्राज्ञं वरेण्यमृतदं परमं समर्थम् ॥
सुप्तस्तथा जगति जागृति संविदर्थं
सुज्ञान जागृतिकृते श्रयते निजार्थम् ॥ १८ ॥

८५१ सद्भावनं सुकरणं भुवि सर्वयोगे
सज्ज्ञानमेव शरणं हृदि बुद्धियोगे ॥
सज्ज्ञान भावनकृतौ प्रकृति प्रयोगे
स्या ऽऽजागृते रनुभूतिः परमात्मयोगे ॥ १९ ॥

८५२ ज्ञानात् धियाँ जगति जागृतिरप्रमादः
नित्यानिमेषपरता ऽऽत्मनि सम्प्रसादः ॥
सत्यात्मवस्तुनि परे परमा प्रतिष्ठा
श्रद्धा चिदात्मनि रतिः परशान्तिनिष्ठा ॥ २० ॥

८५३ हिंसा ऽनृतादि दुरित प्रकृते र्निवृत्तिः
द्वन्द्वानुबद्धविषये समभाववृत्तिः ॥
सर्वस्वभूतजनता समतात्मभाव:
मर्त्येष्वियं प्राणिहितात्मसु दिव्यभावः ॥ २१ ॥

८५४ अज्ञानमस्मरणमात्मनि स्वप्रमादः
विज्ञानतो ऽधिकमहङ्कृतिरात्मवादः ॥
निद्रा भयं व्यसनवृत्ति रसत्प्रवृत्तिः
लोभादशान्तिरनृतप्रभृते रतृप्तिः ॥ २२ ॥

८५५ हिंसादि पातक सदुष्कृति दुष्टदृष्टिः
भोगे धनादि सुखभक्तिरदूरदृष्टिः ॥
मोहान्मदान्धपरता विषयोपभुक्तिः
नानाविधा ऽधममति र्भुवि दैत्यवृत्तिः ॥ २३ ॥

८५६ अज्ञानमोहजडताप्रभृतेर्निवृत्त्यै
सज्ज्ञानभावनकृते प्रकृतेः प्रशान्त्यै ॥
अध्यात्मसत्त्वपरिपूर्णरसानुभूत्यै
धीयोग एव शरणं भुवि दिव्यभूत्यै ॥ ॥२४

८५७ सर्वेन्द्रियेषु विजयाच्च धियो निवृत्त्या
प्राणात्मचित्तिपरता प्रति सन्नियुक्त्या ॥
प्राणोऽन्तरात्मनि तु निर्विषयस्वभावात्
प्राप्नोति नैव कलुषं विषयाभियोगात् ॥२५॥

॥ श्रद्धात्मनोः — योगः ॥

८५८ श्रद्धात्मनोः सुमनसोः सह योग इष्टः
सर्वार्थसिद्धिकृतये श्रुतितोऽनुदिष्टः ॥
भक्त्यै स्वशक्ति-परशान्तिरसोपभुक्त्यै
साक्षात्कृतेः परमयोगकृते विमुक्त्यै ॥२६॥

"यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोर-
मुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम् ॥
सो अर्यः पुष्टीर्विज इवा मिनाति
श्रदस्मै धत्त स जनास इन्द्रः ॥
(ऋ॰ मं॰ २।१२।५)

८५९ पृच्छन्ति यं च पुरुषं परमं प्रपञ्चे
नास्तीति सोऽस्ति च कुतश्चिदितीह पृच्छा ॥
सोऽर्यः प्रभुर्नियमयत्यखिलाः प्रजास्ताः
श्रद्धत्त तं भगवतोऽत्र जनाः स इन्द्रः ॥२७॥

८६० श्रद्धा सती भगवती पुरुषस्य पत्नी
श्रद्धेयवस्तु भुवि सत्यमिहादधन्ती ॥
साऽऽकूतिसत्त्वपरया च हृदय्ययाऽऽप्या
सत्संविदाऽऽत्मपरया दृढनिष्ठयाऽऽप्ता ॥२८

"श्रद्धां देवा यजमाना वायुगोपा उपासते ॥
श्रद्धां हृदय्ययाऽऽकूत्या श्रद्धया विन्दते वसु ॥
(ऋक्. सं. १०।१५१।४)
"श्रद्धया सत्यमाप्यते ॥ (शुक्लयजुः सं.)

८६१ श्रद्धां यमेऽत्र पुरुषा दिवि सर्वदेवाः
प्राणप्रियां मुनिरताः समुपासते ते ॥
सच्छ्रद्धयैव सकलं समवाप्यतेऽतः
ब्रह्मैव सत्यममृतं समभूतिपूर्णम् ॥ २९ ॥

८६२ श्रद्धाऽऽत्मनः प्रियतमाऽखिलयज्ञपत्नी
यज्ञात्मिकाऽऽत्मनिचिताऽऽत्मसमानशक्तिः ॥
२ पत्नीव सर्वकरणेऽहिति पूर्वहूतिं
१ प्रत्नां प्रमानुकरणां मिथुनैकवृत्तिम् ॥ ३० ॥

८६३ सच्छ्रद्धयैव पुरुषैः सकलोऽपि यज्ञः
प्रारभ्यते सकलयोन्द्रिययोगसत्रः ॥
श्रद्धामयः स पुरुषः समतासमृद्धः
सच्छ्रद्ध एव भवतीह समार्थसिद्धः ॥ ३१ ॥

८६४ सा श्रेयसे प्रभवतीह सतां शरण्या
निःश्रेयसाय विदुषां भवती वरेण्या ॥
श्रद्धैव संविदुदये परमा विभूत्यै
साक्षात्कृतेः परमयोगसुधाऽनुभूत्यै ॥ ३२ ॥

॥ इति सप्तविंशी कला सम्पूर्णा ॥ (२७)

प्राणान्विहृतेरहर्निशं सदा निरीक्षणं ।
त्रिंशद्दिनध्यानसु क्रमेण तत्प्रतिक्षणाम् ॥
एकविंशतेः सहस्रतश्च षट्शताधिकं
साकमेव दैवरातयोगसत्सुधाधिकम् ॥ २७५

अथ अष्टाविंशी कला

॥ मुख्यप्राणस्य वैदिकं तत्त्वं रहस्यम् ॥

८६५ प्रज्ञात्मकं हितमं पुरुषं तमिन्द्रं
प्राणं प्रधानमखिलान्तरमेनमैन्द्रम् ॥
प्रज्ञान्ततः परम-चेतनसत्त्वसान्द्रं
प्राज्ञं प्रमात्रकमियात् सकलेन्द्रियैन्द्रम् ॥ १ ॥

८६६ प्राणं स्वसत्त्वमनसेन्दुकलासुधार्द्रं
प्रज्ञाम मुख्यचिति वाक्स्वरतेजसोर्ध्वम्
प्राज्ञं प्रचेतनदमिन्द्रमहोरमाणं
प्रत्यक्ष्म मान्तरतमं समुपास्व सत्यम् ॥ २ ॥

८६७ ज्ञानप्रधानमहसाऽग्निस वाक्स्वरार्णः
भावप्रधानमनसेन्दुरस प्रपूर्णः ॥
कर्मप्रधानसहसा रविरश्मिकीर्णः
प्राणो धियाऽन्तरहमेन्द्रविदभ्युदीर्णः ॥ ३ ॥

क

८६८ एकैकशोऽत्र विषया नियताः पृथक् ते
सर्वेन्द्रियेषु न सदैवत सत्त्वकास्ते ॥
प्राणोऽखिलेन्द्रियशरीरविधारणार्थः
स प्राणनैकविषयोऽखिलभृत् समार्थः ॥ ४ ॥

८६९ आदित्यवत् स्थितिगति प्रकृतेर्विधृत्या
बाह्यान्तरीयमखिलं मतिचित्प्रवृत्त्या ॥
प्राणोऽत्र निर्वहति चेतनसत्क्रियासु
ब्रह्माण्डमात्मनि बिभर्ति शरीरपिण्डम् ॥ ५ ॥

८७० सूर्यो ह्यचेतन-सचेतन सत्त्वकाना-
मात्मा समस्तजगतां विततः प्रजानाम् ॥
प्राणः स बाह्य उदितः स्वचिताऽनु गृह्णन्
प्राणं स्वचाक्षुषमिमं ह्युदयत्यजस्रम् ॥ ६ ॥

८७१ सूर्यः स्वयं जगति कालविभाजकः सन्
संवत्सरात्मक उदेति पतिः प्रजानाम् ॥
तन्मासपक्ष-दिवसर्त्वयनादियोगात्
सोऽहर्निशं चलति चालयतीह विश्वम् ॥ ७ ॥

८७२ सद्द्वादशाकृतिकपञ्चपदोपवीतः ।
सिद्धः कलाकमयषष्टिनिमेषजीतः ॥
स्यात् षट्शतोत्तरयुतास्त्रिसहस्रसङ्ख्यः
प्राणो हृदीह गमनागमनात् स मुख्यः ॥ ८ ॥

८७३ तत्पञ्चपाद्गुणपञ्चनिमेषकैः स्यात्
तत्त्वेन विंशतिक-सप्तशताङ्कसत्त्वात् ॥
साहर्निशात्मकलयाऽभ्युदितः समासात्
संवत्सरो भवति भूमगुणात् समस्मात् ॥ ९ ॥

८७४ प्राणान्निमेषयुगलाच्छ्वसनं प्रक्लृप्तं
स्यात् तावतैव नहि रुच्छ्वसनं चिताऽऽसम् ॥
तत्पञ्चपाद्भृति सार्धनिमेषयुग्मे
प्राणान्तरे श्वसनमुच्छ्वसनं च युक्ते ॥ १० ॥

८७५ प्राणस्य सूर्यसमसत्त्वगतागताभ्यां
प्रश्वासतः श्वसनतश्च समन्विताभ्याम् ॥
संवत्सरात्मदिनतः श्वसनं कलाके
षड्युत्तरं त्रिशतमान्तरमप्यनीके ॥ ११ ॥

८७६ मासाङ्कसंहितदिनैः समनुक्रमेण
त्रिंशत्पदैश्च निजधाममभिराक्रमेण ॥
प्राणोऽनिशं चरति षट्शतकाधिके द्वे
स्यादेकविंशतिसहस्रकसङ्ख्ययेहम् ॥ १२ ॥

८७७ प्राणस्य तूच्छ्वसनमत्र यतुर्निमेषैः
तद्विंशतेरधिक सप्तशतं मुहूर्ते ॥
अस्तोदयेष्ट नियतेन दिनेन साकं
संवत्सरात्मकमिदं सवितुस्तदेकम् ॥ ॥३३॥

८७८ तत्कालधामनि कलाः प्रथिता मुहूर्ते
साष्टाधिकै रपहिते दशकैश्चतुर्भिः ॥
प्राणस्य तु श्वसन मुच्छ्वसनं च क्लृप्तं
तद्विंशति प्रमुख सप्तशतानि च स्युः ॥ ३४ ॥

८७९ पक्षात्मिका इह कलाः पुनरष्टचत्वा-
रिंशन्मिताः सह मताः प्रतिसन्मुहूर्ते ॥
श्वासास्तु पञ्चदशकैककलात्मकाले
तेऽप्यत्र पक्षनियते दिवसान्तराले ॥ ३५ ॥

८८० संवत्सरेऽन्तरहिता दिनरात्रिमात्राः
प्राणे गताः प्रतिमहूर्तकलाप्रमात्राः ॥
तत्प्राणिनां भुवि च हायनमात्रमेकं
सूर्ये प्रदक्षिणपदे तु दिनं तदेकम् ॥ ३६ ॥

८८१ त्रिंशन्मुहूर्तपरिधैकदिने समस्ताः
तावन्त्य एव हि समाः श्वसनैः समाप्ताः ॥
उच्छ्वासतः समुदितं द्विगुणं समस्तं
तत् षष्टिहायनमिहैकदिने समाप्तम् ॥ ३७ ॥

८८२ कालक्रमादहनि सूर्यगताः कलाकाः
ते द्वादशैव खलु हायनगास्तु मासाः ॥
रात्रावपीन्दुकलया द्विदिनि तत्समानाः
पक्षाश्च तद्द्विगुणिता उभयोः समानात् ॥ ३८ ॥

८८३ रात्रिन्दिन प्रगतितो द्विगुणोऽष्टचत्वारिं-
रिंशच्च पक्षगतरात्रिदिनानि च स्युः ॥
संवत्सरेण समसत्त्वमये मुहूर्ते
तावत्समाङ्क नियताश्च कला भवेयुः ॥ ॥१९॥

८८४ लक्ष्युत्तरा प्रशतकत्रयवासरैस्तैः
भूमेः प्रदक्षिणपदानि तु हायने स्युः ॥
त्रिंशद्गुणैः परिमितैश्च गतागताभ्यां
प्राणस्य षष्टिगुणितं सवितुस्तदेकम् ॥२०॥

८८५ संवत्सरैकपरिचारान्तरदिव्यसत्त्वं
साहर्निशं सुवितते च कलादिरूपम् ॥
भूमेस्तथा तनुभृतां प्रकृतिप्रकृल्पं
प्राणस्य देवसवितुश्च गतिप्रभेदम् ॥२१॥

८८६ अध्यात्मके स्वनिलये हृदि सूर्यचन्द्रौ
प्राणेऽन्तरात्मविधृते चितिसत्त्वसान्द्रौ ॥
ज्योतीरसात्मकलयाऽभ्यततौ वितन्द्रौ
जायापती इव सहार्दिकदिव्यकेन्द्रौ ॥२२॥

८८७ प्राक् प्रत्यगञ्चितदिशाच्च नसा चरन्तौ
प्राणात्मकौ परञ्चिता सहसा स्वरन्तौ ॥
नासत्यसद्रसमहोमय सोमसूर्यौ
नामानुरूपगुणकाविह नामसञ्ज्ञौ ॥२३॥

८८८ नाड्येडयाऽऽत्मनि तु पिङ्गलयाऽन्वितौ तौ
प्राणैकसत्त्वकलया च चिदात्मसञ्ज्ञौ ॥
रात्रिन्दिनं प्रचरतोऽन्तरबाह्यवृत्त्या
त्रिंशन्मुहूर्तपदशः क्रमशः प्रकृत्या ॥२४॥

८८९ अत्रैककेऽपि च मुहूर्तपदे स्वभावैः -
श्वासाश्च विंशतिक-सप्तशतानि च स्युः ॥(७२०)
अष्टोत्तरा अपि चतुर्दशकाः कलाकाः —(४८)
साशीति-द्विकृशत-सहस्रयुगं निमेषाः ॥२५॥
(२८८०)

८९० सोमार्कयोरपि च मध्यपदा सुषुम्णा
गुप्ता तु सन्धिपरमा सुखदा वरिम्णा ॥
सन्दृङ्मयी परचिदग्नि सुसंविदात्मा
भ्रूमध्यगा विजयते सुकला चिदात्मा ॥२६॥

८९१ सान्तर्बहिर्विततयोश्च तयोः सुयोगे
सत्साधनान्तरमपि प्रथितं प्रयोगे ॥
स स्वात्मनोः सुमनसोः सुमुहूर्तसत्त्वे
सूक्तं समस्त सुखदं भवसन्महत्त्वम् ॥ २७

८९२ सूर्यो यदा बहिरहर्दिवि तेजसाऽसौ
सोमं तदाऽन्तरुदितं शशि वामनाड्याम् ॥
सोमे निशि प्रतिगते तु बहिः प्रशान्तो
सूर्यं नयेद् सुगतं नासि दक्षनाड्याम् ॥ २८ ॥

८९३ तस्मिन् सदैव द्वितयोः सहस्वरयोगात्
सोमार्कयोश्च बहिरन्तरपि प्रयोगात् ॥
प्राणस्थितेः सदमृतत्वकृते क्षमः स्यात्
प्राज्ञः स कालविजये प्रभवेत् प्रभावात् ॥२९॥

८९४ शीतोष्णयोः सुमनसोः प्रगति क्रमात्स्यात्
शीतोष्णयोः समरसो रसतेजसोः स्यात्
योगेन सप्रकृतिता समता समासात्
यत्नेन सिध्यति धियां विरतिः समन्तात् ॥ ३० ॥

८३५ प्राणस्य तत्प्रतिगतेः सुनिरीक्षणेन
प्रत्यग्चि संयमनमन्त्रानुक्षणेन ॥
सन्धानतः प्रणिहितेन समेक्षणेन
सन्ध्यानतो हृदि रमेत विमोक्षणेन ॥ ॥३१॥

८३६ नान्यत्र सक्तमनसाऽऽत्मनि चाप्रमादात्
प्रज्ञानतः सततजागृतितः स्वबोधात् ॥
श्वासं स्वमेकमपि तत्र न विस्मरेत् सः
ज्ञानेच्छु सन्नमु मुपासनयाऽनुतिष्ठेत् ॥ ॥३२॥

इति अष्टाविंशी कला सम्पूर्णा ॥ (२८)

सूर्ययोगतः सदाऽत्र कालचक्रसत्क्रमात्
प्राणचिद्गति क्रमे भवेच्चिदात्मनोऽश्रमात् ॥
प्राणसंयमाद् बला[illegible]दायुरेव वर्धते
प्राणिनां हि दैवरात योगसत्सुधाऽर्प्यते ॥ २८ ॥

अथ एकोनत्रिंशी कला (२९)

॥ सप्तधीन्द्रिययोगः ॥

“ यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ॥

बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम् ॥

“ तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ॥

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥

(कठो. ६-११))

८९७ योगेऽन्तरे धीन्द्रियसप्तकानां साहित्यमेषां प्रतिसाधनेष्टम् ॥
नित्यं स्वकर्मण्यनुवर्तमानः समभ्यसेद् योगमिमं समानम् ॥१॥

८९८ ज्ञानेन्द्रियं स्वात्मनि प्रत्यग्वृत्तिकं बाह्यैश्च शब्दप्रमुखैः सवृत्तिकम् ॥
ते पञ्चभूतप्रमुखाः समे गुणाः श्रोमादिभूतानि गुणान्वितानि च ॥२॥

८९९ इच्छात्मकं भावगुणं मनः स्याज्ज्ञानप्रधानाऽऽत्मनि बुद्धिरिष्टा ॥
श्रोत्रं तथा त्वङ् नयनं च जिह्वा घ्राणं मनो बुद्धिरितीह सप्त ॥३॥

“ अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् ॥
तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाना ॥(बृ.उ.)

“ प्राणा वा ऋषयः प्राणानेवैतदाह ॥

“वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति – वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते

९०० प्राणास्त एवात्मनि सप्त सिद्धा योगे च यज्ञे हृदि ऋत्विजः स्युः ॥
जलर्षयस्ते गति-दर्शनेष्टाः समस्तदेहेन्द्रियधारणार्थाः ॥४॥

९०१ एकत्र सर्वेन्द्रियवृत्तियोगात् प्रत्यग्विसन्धारणया प्रयोगात् ॥
दि शब्दादिभिस्तैर्विजयैर्वियोगान्निष्ठा भवेत्परमात्मयोगात् ॥ ५॥

९०२ श्रोत्रादिसर्वेन्द्रियमूलमाद्यं प्रज्ञानमान्तर्यमनिन्द्रियाख्यम् ॥
ब ज्ञाने सर्वेषु तदिन्द्रियेषु भूतेष्वनुस्यूतमनादिसिद्धम् ॥६॥

९०३ “ वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाना ”
सप्तेन्द्रियाणामपि मूलभूता सत्यात्मिका वागियमादिमाता ॥
प्राणेष्वनुस्यूततया समाना वागष्टमी साऽऽत्मनि संविदाना ॥

॥ ७॥

"वाचमष्टापदीमहं नवस्रक्तिमृतस्पृशम्   २६
इन्द्रात्परि तन्वं ममे ॥ (ऋक् मं. ८।७६।१२)

११३ वागष्टपदी प्राणगुणात्परात्मा ब्रह्मात्मिका साऽऽत्मनि चेतमाना ॥
इन्द्रात्मनः सा परमा तनुः स्याद् ब्रह्मैव सत्याऽऽत्मसतीह साक्षात् ॥
॥१५॥

११२ स्वार्थेषु शब्दादिगुणेषु सत्सु श्रोत्रादिकानां नियता प्रवृत्तिः ॥
ज्ञानेन तद्वस्तुषु सत्स्वभावात् सर्वेन्द्रियाणामिह साऽन्वयात् स्यात्
॥१६॥

११३ बाह्यार्थदोषाद्यनुदर्शनेन तस्मात्समस्तादसतो निवृत्तिः ॥
अज्ञानदोषादिगणैर्वियोगात् स्वज्ञानसाहित्यगुणानुयोगः ॥
॥१७॥

११४ आत्मिक्षूदे सत्यपदेऽप्यसत्ये प्राप्ते समक्षे विषमे समस्ते ॥
मोहान्धचेच्छेदिह सम्प्रवृत्तिं नो द्वेषदृष्ट्याऽपि ततो निवृत्तिम् ॥१८॥

११५ ज्ञानेन तत्त्वाद् उभयोः समानः शिक्षार्थमात्मन्यधृताभिमानः ॥
विश्वस्य रक्षादिहितैकदृष्ट्या तिष्ठेदुदासीनतटस्थवृत्त्या ॥१९॥

११६ निरन्तरं जागृतिहृत्समाक्षो ज्ञानेन तत्त्वाद्विषयेषु दक्षः
नित्यं निरीक्षेत समैकदृष्ट्या सत्यात्मनः संयमयोगनिष्ठः ॥
॥२०॥

११७ सर्वेन्द्रियाणामपि मूलभूता प्रज्ञानसत्त्वाऽन्तरिता बहुन्धीः ॥
प्रत्यग्व्यहम्प्रत्ययसाक्षिकोऽयं स प्रत्यगात्माऽप्यपरोक्षसिद्धः ॥
॥२१॥

॥ सेयं धीः सप्तशीर्षण्यप्राणसत्त्वा ॥
" सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः ॥ (तै. आ.   )

"इमां धियं सप्तशीर्ष्णीं पिता न ऋतप्रजातां बृहतीमविन्दत् ॥
तुरीयं स्विज्जनयद्विश्वजन्योऽयास्य उक्थमिन्द्राय शंसन् ॥
(ऋक् मं. १०।६७।१)

११८ इमां धियं स्वात्मनि सप्तशीर्षां शीर्षण्यचित्प्राणससप्तकार्षाम् ॥
ऋतात्म-चित्सत्त्वकृतप्रजातां बृहस्पतिस्तां बृहतीमविन्दत् ॥२२॥
"बृहस्पतेर्बृहतीं वाचमावत्" (ऋ. मं. १०।१३०।४)

११९ छन्दस्वती वाग् बृहती विशिष्टा छन्दः स्वरा प्राणबृहस्पतीष्टा ॥
सैवान्तरात्मान्तरिताऽष्टमीष्टा ब्रह्मात्मना चेतनसंनिदिष्टा ॥
॥२३॥

९२० प्राणेषु सा सप्तसु धीः प्रविष्टा प्रत्यक्षि सर्वेन्द्रियवित्प्रदिष्टा ।
प्रज्ञात्मवाक् संविदुपावशिष्टा प्राची प्रतीची परमोपदिष्टा ॥२४॥

९२१ प्राणैः समानायतना सुबद्धा प्रत्यक्षि सा धीरिह न प्रसक्ता ।
प्रतीयते ऽनाहृदि सा ऽप्रसक्ता प्रख्यायते वाक् परमाऽऽत्मनाऽऽप्ता ॥
॥२५॥

"तुरीयं स्विज्जनयद्विश्वजन्यो ऽयास्य उक्थमिन्द्राय शंसन् ।"

९२२ सोऽयास्य एवाङ्गिरसः समुख्यः प्राणश्चिदात्मावगतिप्रमुख्यः ।
सर्वाङ्गचित्सार स इन्द्रमुख्यः सेन्द्राग्निचिद्राग्रसहृद्यसख्यः ॥२६॥

९२३ सोऽयास्य आत्माऽयमृषिर्मनस्वान् सन्मन्त्रदृक् स्वात्मचिता महस्वान् ।
ब्रह्मात्मसाक्षात्कृतियोगविद्वान् ब्रह्मर्षिरास्तेऽत्र महाँस्तपस्वान् ॥२७॥

९२४ सेन्द्रात्मने स्तोत्रमृचा सुशंसन् स विश्वजन्यो जनतान्तरः सन् ।
ब्रह्मात्मकं पूर्णपदं तुरीयं प्राकाशयामास निजान्तरीयम् ॥२८॥

९२५ प्राणं तमेवाङ्गिरसं प्रमुख्यं प्रत्यक्षि सर्वेन्द्रियरश्मिमुख्यम् ।
प्राज्ञाः समेऽन्ताः समुपासमाना मृत्योर्विमोकादमृताः समन्ताः ॥२९॥
एकादश प्राणाः — रुद्रात्मचिन्मुदीर्णाः ।
" दशेमे पुरुषे प्राणाः आत्मैकादशः ॥ (तै.आ.)
" ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ ।
अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम् ॥
(ऋक् मं. ३।१३९।११)

९२६ एवं तदेकादशभिश्च धीन्द्रियैः प्राणैश्च योगो भवतीह सन्प्रियैः ।
तज्ज्ञानकर्मेन्द्रियपञ्चकद्वयं सर्वान्तरात्मा हृदि चेतनः स्वयम् ॥३०॥

९२७ तद्दश प्राणयुतं प्रयुक्तं चतुष्टयान्तःकरणेन युक्तम् ।
चतुर्दशाप्तैः करणैः समस्तैः अध्यात्मनोः पूर्णकलानुयोगः ॥३१॥

९२८ पूर्वे परेऽत्यन्तहिते सुसत्ये प्रत्यक्षि सिद्धे परमे(ऽ) परोक्षे ।
नित्यं प्रतिष्ठा समसत्त्वयोगात् सिध्येत् स साक्षात्कृतिपूर्णयोगः ॥३२॥
॥इति एकोनत्रिंशी कला सम्पूर्णा ॥(२९)

श्रोत्र मुख्य संविदिन्द्रियैश्च सप्तभिः समैः आत्मवेदनात्मसत्त्वबोधसाधनोत्तमैः ।
योगसिद्धिरात्मनो धिया च सप्तशीर्षया दैवरातनीतयोगसत्सुधाप्रहर्षया ॥ २९ ॥

॥ अथ त्रिंशी कला ॥ (३०)

॥ अजपा-हंस गायत्रीमन्त्रावलम्बनविमर्शनम् ॥

९२९. अथात्र मुख्यं परयोगसाधने तत् केवलं चित्स्फुरणावलम्बनम् ॥
तत्रासमर्थेन निरीक्षणादिषु स्वरश्रितोऽन्तःस्फुरणेऽवलम्ब्यताम् ॥१॥

९३० आदित्यरश्मेश्च नदीजलादेः प्रवाहवत् स्वस्य च मूलभूतम् ।
वस्त्वन्तरं प्रापयितुं समर्थः स्वरो हृदन्तस्स्फुरितो यथार्थः ॥२॥

९३१ प्राणश्चिदात्माक्षरमक्षयं स्वरं वागात्मकं स्वान्तरनुस्वरत्ययम् ।
प्रत्यक् स्वैवान्तरचित्स्वरान्वयं युक्तेन सोऽयं मनसा निरीक्ष्यताम् ॥३॥

९३२ यस्मादिहादौ जगतो विसृष्ट्या ब्रह्मात्मनोऽत्रान्तरनुप्रवेशः ॥
प्राणात्मनोऽप्यत्र तथा प्रवेशः प्रत्यक्स्थिते गर्भगते शरीरे ॥४॥

९३३ प्राणस्य तस्येह मुखेऽपि जन्तोः प्रायः समन्तात् प्रथमं प्रवेशः ॥
पश्चात्तु ततो निर्गमनं बहिश्च निरीक्षणादावपि तत्तथा स्यात् ॥५॥ [री]

९३४ प्राणो हकारेण बहिः प्रयाति वर्णेन कण्ठ्येन च कण्ठयोगात् ॥
पुनः सकारेण विशत्यथाऽन्तर्दन्त्येव वर्णेन तु दन्तयोगात् ॥६॥

९३५ स्वयं सकारात्मकबीजकः सन् सोऽस्माकमन्तर्हृदये प्रवेशात् ॥
प्राणोऽत्र यस्मादविकारतः स्वं आत्मिस्वरूपं लभते स सद्यः ॥७॥

९३६ तस्मादिह व्यष्टिसमष्टिभेदाद् व्यष्टौ समष्टेर्गुणसम्प्रयोगात् ॥
अन्तःप्रवेशे विहितो हकारस्ततो बहिर्निर्गमने सकारः ॥८॥

९३७ योऽयं हृदन्तर्हमिति प्रविष्टो व्यष्टौ स एवात्र समष्टिरिष्टः ॥
तद्व्यापकाव्यापकतत्त्वपूर्णो विनिर्गतोऽयं हि स इत्युदीर्णः ॥९॥

९३८ तस्मादिह प्राणगतेर्निरीक्षणे युक्तं मताऽन्तर्मुखतः प्रवेशनम् ॥
हकारवर्णस्वरयोजनं परे प्रवेश एवेति च केचिदूचिरे ॥१०॥

(इति केचन्चिद् - काश्चिदेकः पक्षः ।) अथ ततोऽपि पूर्वः वैदिकः [...]

९३९ यस्मादिह प्रागपि सर्गतः सतः प्रज्ञानरूपात्तपसश्चिदात्मनः ॥
शब्दात्मनैव प्रथमं विनिर्गतं सर्वं तदुच्चारसमयं समाश्रुतम् ॥११॥

१४०

३४० पिण्डेऽपि पूर्वं विशतीह मूर्धतः प्रसङ्गमुखा जीवकला चिदात्मिका ।
प्राणस्ततस्तत्स्थितिशक्तियोगतो भवेत् परिस्पन्दनशक्तिसंयुतः ॥३२॥

१४१ प्राणस्य तस्येह हृदि स्थितस्य प्रश्वास एव प्रथमोऽन्तरस्थ ।
पश्चात् पुनर्व्यापकभावयोगात् श्वासोऽन्तरास्येऽन्तरसंस्थितस्य ॥३३॥

१४२ तस्येह कण्ठप्रभृतेश्च योगतो भवेयुरास्यात् स्वरवर्णशब्दकाः ।
स्वभावतोऽस्योष्मगुणेन संस्थितो गतिर्भवेदूष्मसवर्णयोगतः ॥३४॥

१४३ कण्ठाद् यदा निर्गमनं तदैव हकार ऊष्माऽपि स कण्ठ्य एव ।
दन्तस्य योगेन स दन्त्य एव सकार आस्येऽन्तरनुप्रवेशे ॥३५॥

१४४
आभ्यन्तरो वैविवृतः प्रयत्नो बाह्यो महाप्राण इतीरितः सः ।
ऊष्माभिधः प्राणगुणश्च मुख्यः एते समाना हसकारयोः स्युः ॥३६॥

१४५ बाह्यः प्रयत्नः खलु नादघोष संवारसञ्ज्ञः प्रथितोऽत्र शास्त्रे ।
स्थानं तु कण्ठस्त इमे विशेषा असंयुते वै विहिता हकारे ॥३७॥

१४६ एवं सकारे तु मतो विशेषः स्थानं त्विह दन्तः खलु शब्दशास्त्रे ।
श्वासोऽप्यघोषश्च विवार एते बाह्यः प्रयत्नोऽत्र सतामभीष्टः ॥३८॥

१४७ यस्माद् बहिर्निर्गमनेन सर्वतो व्यष्ट्यात्मकाद्व्यापकभावहानतः ।
सद्यः समष्ट्यात्मनभोऽनिलान्तरे प्राणः स्वयं व्यापकतामुपैतीह ॥३९॥

१४८ तत्प्राणवृत्तेरुदिते परायाः वाचः स्वरे निर्गमने हकारः ।
क्रूरः खबीजं तु ततो विशिष्टं तद्वाच्यकव्योमपरं सनिष्ठम् ॥२०॥

१४९ ततः पुनर्व्यापकभावतोऽन्तर व्यापके हृत्कुहरे प्रवेशात् ।
अपानवृत्त्यात्मकवायुतत्त्वे तच्छक्तिरूपो नियतः सकारः ॥२१॥

१५० विलोमतः सोऽहमितीह हंसयोस्तत्त्वं तदैवास्य विबोधकं भवेत् ।
वृत्त्योस्तयोर्व्यष्टिसमष्टिसंस्थयोः प्राणे प्रसिद्धा गुणतस्तदेकता ॥
॥२२॥

१५१ प्रश्वासतः श्वासत एव सर्वदा गत्यागती सम्भवतोऽस्य वस्तुतः ॥
तेन क्रमेणैव हि हंसवर्णयो रालम्बनं युक्ततरं स्वतस्ततः ॥ ॥२३॥

१५२ तस्मात् प्रसिद्धो मनुरत्र हंसः सोऽहं च हंसोऽहमथापि हंसः ॥
तत्त्वार्थबोधार्थक एव युक्तो नैवं समन्त्रोऽस्यजपोपयुक्तः ॥२४॥

१५३ एवं मुखान्निर्गमने यथोक्तः हंसः स्वराणादिषु सुप्रयुक्तः ॥
उच्चारणे वै विहितः स वर्णः ध्याने च गाने मनने स्वराणः ॥२५॥

१५४ प्राणस्तथैवाभ्यततीह नासिका द्वाराऽपि नित्यं नियतः स्वभावतः ॥
तदा तु हंसस्वरवर्णकल्पना नो वस्तुतः सार्थकतां प्रपद्यते ॥ २६॥

१५५ यत् सर्वतो व्याप्ततमस्य मुख्य प्राणस्य तत्त्वेन स हंसयोगः ॥
ततस्तु नासिक्य इहानुनेयः स मुख्य एवास्तु रुपासनीयः ॥ २७॥

१५६ यत्प्राणनापानगुणात्मवृत्तौ: प्रकल्पितौ हंस इति स्वराणौ ॥
छन्दोऽन्वितो मन्त्रपरो न हंसः तन्मन्त्रभावेऽपि न तत्प्रयोगः ॥ २८॥

१५७ अच्छान्दसत्वादिह हंसमन्त्रः श्रुतौ स्मृतौ वा ऋषिभिर्न दृष्टः ॥
तस्मान्न हंसो न मनुर्न जप्यः नोच्चारणीयो न च मन्त्रवर्णः ॥२९॥

१५८ प्राणात्मनः संस्फुरतः स्वरस्य हंसेति सूक्ष्मानुकृतेः स्वरूपम् ॥
यथा ध्वनेश्चानुकृतौ प्रसिद्धः पटपटेत्यादि सशब्द वर्णः ॥ ३०॥

१५९ तस्माद् वृथा हंस इति स्वराणौ ताद्धे जपादौ न तु सम्प्रयोज्यौ ॥
प्राणात्मवृत्तौ स्तु निरीक्षणादौ ध्येयौ तु हंसौ स्वरवर्णरूपौ ॥ ३१॥

१६० तत्केवलं प्राणगतेर्निरीक्षणं मुख्यं हि वाचा परया सहेक्षणम् ॥
तत्रासमर्थस्य न हितं हि हंसयो रालम्बनं तत्स्वरतोऽथवाऽर्णतः ॥ ॥ ३२॥
॥ इति त्रिंशी कला सम्पूर्णा ॥ (३०)

प्राण एव हंस ऊर्जितो ध्वनिः स्ववाचया मुख्य इत्युदीरितो न सेन्द्रया स्ववाच्यया ॥
दैवतेन्द्रचित्पराग्निचेतनामुखात्मया दैवरातवागुदीर्णयोगचित्सुधाप्रया ॥ ३०॥

एक-
॥ अथ त्रिंशी कला ॥
" हंसः - सूर्यः

१६१ " हंसः" स सूर्यवचन स्तपसा स भास्वान्
दिव्यः सुपर्ण इह चेतनवान् महस्वान् ॥
यो हंसमन्त्रवचनः स्वरितो विवस्वान्
हंसस्वरेण सरसेन महान् स्वरस्वान् ॥ १ ॥

" हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसद्-
होता वेदिषद् अतिथिर् दुरोणसत् ॥
नृषद् वरसदृतसद् व्योमसद्
अब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् ॥ (ऋ॰मं॰ ४।४०।५) ऋतजा
(ऋ॰ बृहद् ॥ (तै॰ सं॰)

१६२ ज्योतिर्मयस्त्रिभुवने स्थिर साधिदेवे
जीवात्मना सुनिहितो दिविजः स देवः ॥
प्राणात्मना प्रतिष्ठितो भुवि सर्वजीवे
प्रज्ञात्मना विजयते हृदि हंसदेवः ॥ २ ॥

॥ हंसः इन्द्रः ॥
" बीभत्सूनां सयुजं हंसमाहु रपां दिव्यानां सख्ये चरन्तम् ॥
अनुष्टुभ मनु चर्चूर्यमाण मिन्द्रं निचिक्युः कवयो मनीषा ॥
(ऋ॰ मं॰ १०।१२४।९)

१६३ दिव्यन्तरे परिचरन्तमपां सखिं
तासां पतिं सहयुजं परहंसमाहुः ॥
स्वानुष्टुभं स्वहृदि वाचमनूच्चरन्तं
स्वान्तर्धियैव ददृशुः कवयस्तमिन्द्रम् ॥ ३ ॥

॥ प्राणः हंससंज्ञः ॥
१६४ प्राणः स हंस उदितः सकलान्तरस्थः
सर्वेन्द्रियाधिपतिः स्वरितो यमेन्द्रः ॥
प्रज्ञानसञ्ज्ञ परहंस सुवाक् सुरस्थः
प्रज्ञात्मकोऽत्र हृदि वाग्रससुस्वरास्यः ॥ ४ ॥

॥ हंसात्मा सूर्यः गौः विश्वप्राणरूपः ॥

" आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन् मातरं पुरः ॥
पितरं च प्रयन् स्वः ॥ (ऋ॰ मं॰ १०।१८९।१)
(सार्पराज्ञी)

१७० आत्मा स्वयं जपति हंसवतीं स्ववाचं
सोऽहं स्वरेण हृदि हंसवताऽनुरस्यात् ॥
प्राणोऽहमाऽप्ययमनुस्वरतीह हंसं
प्राणोऽन्तरे विरमते परमः स हंसः ॥ ॥३०॥

॥ प्राणापानयोः सहयोगसत्त्वेन अश्विनौ हंसात्मानौ प्रभवतः ॥
॥ अश्विना वेहगच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् ।
हंसाविव पततमा सुताँ उप ॥ (ऋक् मं. ५।७८।१-२)

१७१ आगच्छतां सुमनसौ महसाऽसुहंसौ
तावश्विनौ रहसि मां भजतां पुमांसौ ॥
युक्तौ यथेह हरिणौ च समानसक्तौ
हंसाविवैव पततां हृदि मां स्वमासौ ॥ ३१ ॥

१७२ प्राणात्मकौ दिवि महोरससत्सुधांशौ
तावश्विनौ हृदि च मानसराजहंसौ ॥
प्राणात्मनोपचितसोमरसं स्वहृतौ
वाक्तृप्तये प्रपिबतां समभावनासौ ॥ ३२ ॥

१७३ प्राणोऽप्यपान उभयौ सहयोगसक्तौ
प्राक्प्रसगञ्चितगते महसाऽश्विनौ तौ ॥
हंसस्वराक्षरचितौ दिवि हंसरूपौ
हंसाविवैव पततो भुवि पूरुषं तौ ॥ ३३ ॥

॥ अश्विना वायुना युवं सुदक्षा नियुद्भिश्च सजोषसा युवाना ॥
नासत्या तिरोअह्न्यं जुषाणा सोमं पिबतं मृध्रा सुदानू ॥
(विश्वामित्रः) (ऋक् मं. ३।५८।७)

१७४ तावश्विनौ दिविषदौ दिवि सूर्यचन्द्रौ
तेजोरसात्मककलाकृतिसत्त्वसान्द्रौ ॥
द्यावापृथिव्युपचितौ मरुताऽसुरेन्द्रौ
कालात्मकौ स्वयमहर्निशगौ च रौद्रौ ॥ ३४ ॥

॥ नासत्यौ - हंसौ - सत्यस्वरूपौ ॥

१७५ नासत्यनामसमरूपगुणेन सत्यौ
नासाऽत्ययादनुगुणेन च हंससन्तौ ॥
नाडीद्वयाद्विचरतोऽसुमुखाद्दतन्द्रौ
नाम्ना सहेन्दुरविसत्त्वकला सुनन्द्रौ ॥ १५ ॥

१७६ तावश्विनौ सुमनसौ स्वरसेन हंसौ
ऽस्माद्दऽञ्चितौ सुमनसौ सहसा वसन्तौ ॥
सत्त्वान्वियोऽनुचरतः सह संवसन्तौ
सत्येन युक्ततपसा महसा महान्तौ ॥ १६ ॥

जीवेश्वरात्मकौ हंसौ सत्यात्मानौ सुपर्णौ ॥
"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ॥
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥
(दीर्घतमाः (ऋक् मं. १।१६४।२०)

१७७ जीवेश्वरौ सहचरौ सयुजौ सुपर्णौ
सञ्चेतनौ परमहंसगुणौ सुपूर्णौ ॥
सोऽहं सहंस परसत्त्वान्वितावभ्युदीर्णौ
सन्तौ प्रपञ्च-परमार्थविदा वितीर्णौ ॥ १७ ॥

१७८ यत्नं स्वयोगरचितं जुषतां सहोऽ[illegible]
हंसाविवेव हृदि बाह्यससंविदानौ ॥
यज्ञाय योगकृतयेऽपि तु सत्त्वचिन्तौ
सोऽहञ्चितौ समरसेन समाञ्चितौ तौ ॥ १८ ॥

॥ सोऽहम् - हंसतत्त्वम् ॥

१७९ प्राणः स नाद्या उदितो दिवि तेजसेद्धः
प्राणात्मकः स सवितेन्द्र इति प्रसिद्धः ॥
प्राणं हि चाक्षुषमिमं महसाऽनुगृह्णन्
प्रत्यङ्मुखः स्वयमुदेति दृशाऽनुविन्दन् ॥ १९ ॥

१८० सोऽहञ्चिताऽऽत्मकलया परया स्फुरन्ती
स्वात्मन्यहञ्चितिपराऽसुपरा स्वरन्ती ॥
वागेव साऽत्र परमाऽऽत्मचिता विदन्ती
वाच्याऽसुधीन्द्रियसुमूलपदोद्वदन्ती ॥ २० ॥

१८१ वेदोदितात् सकलवाङ्मयमूलवर्णाद्-
आम्नायतोऽभ्युदितमेवदहम्पदार्णात् ॥
आद्यन्तवर्णयुगलात् तदहेति रूपं
सत् पूर्णबिन्दुलसितं तदहं स्वरूपम् ॥ ॥२१॥

१८२ तस्मादिमे तनुभृतो भुवि सर्वलोकाः
स्वस्मात् सदाऽहमिति प्रतियन्ति साकम् ॥
देवाश्च तेन ऋषयश्च समुपात्तसख्याः
ब्रह्मात्मकेन्द्र परहंसपदप्रमुख्याः ॥ २२ ॥

१८३ तस्मादहम्पदमुखात् समुपार्जितेन
सत्प्रत्ययेन परमात्मचितोर्जितेन ॥
सर्वत्र वाक्प्रमुखतः सकलार्थसिद्धिः
सर्वस्वतन्त्रगुणभूतिकलासमृद्धिः ॥२३॥

१८४ तामन्तरात्मनि परां महिमा स्फुरन्तीं
यः प्रेरयेत् स्वयमजस्रमनुस्मरन्तीम् ॥
तस्यात्मनः प्रतिपदा परमार्थसत्ता
साऽऽश्रीयतां कृतधियामनुभावसत्ता ॥२४॥

१८५ अच्छिन्नसन्ततसमूलसमध्यसाग्रां
सच्छन्नगुप्ततरसुसूक्ष्मसमैकधाराम् ॥
वाचं परामतितरां परमां निजान्तां
सञ्चिन्तयन्नुपरमेत परामनन्ताम् ॥२५॥

१८६ मूले स्वनाभिसदनाद्गुगमैकमूला
मूर्धान्तरूर्ध्वमुदिताऽऽत्मरसैकमाला ॥
सा वाक् परा परमचिन्निनदप्रवाला
संश्रूयतां स्वयमनाहतचिद्रसाला ॥२६॥

१८७ प्राणात् सदैव हृदये ऽन्तारनुस्वरन्तो
प्राणेन तेन समनुस्वरितं स्वमन्त्रम् ।
प्रत्यग्वि संस्वरणतः शृणुयात् स्वतन्त्रं
प्रत्यक्षमेव तदनुश्रवणं पवित्रम् ॥ २७ ॥

१८८ प्राणः समुच्छ्वसिति तत्र मुखात् स्ववाच्या
प्रसङ्ग हृदयगुणसत्त्वमुखात् स मुख्यः ॥
सोऽन्तर्बहिः प्रतिचरन् रसनाश्रयेण
वाचं समुच्चरति सम्यक्सरसंस्वरेण ॥२८॥

१८९ प्राणः सदा चरति नासिकया ऽभ्युदीर्णः
प्रायोऽपिनद्धमुखतः समनुस्वरार्णः ॥
तत्पूर्णबिन्दुपरवाक् स्वरभाक् ततोऽनु -
स्वारः श्रुतोऽयममुनाऽनुनासाऽनुनास्यः ॥२९॥

१९० स्वान्तः सुसूक्ष्मतरकर्णमुखेन शृण्वन्
स्वान्तर्दृशा तदनुरूपमपि प्रपश्यन् ॥
सज्ज्ञानतः स्वहृदयेऽखिलसाक्षिकः सन्
सज्जागृवान् विरमतेऽत्र सदाऽधितिष्ठन् ॥३०॥
॥ सर्वजीवे सर्वसंस्थे ऽस्मिन् बृहन्ते तस्मिन् "हंसो" भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे ॥

(श्वे. उ

१९१ सूर्यात्मना स्वरवता प्रभवेत् स हंसः
सोऽहम्प्रिता प्रतिचितः परहंससत्त्वः ॥
प्राणोऽत्र हंसनुतिभाक् समनुस्वरात्मः
प्राणात्मकः प्रतिनुतः सकलासुसत्त्वः ॥ ३१ ॥

१९२ सद्ब्रह्मचक्रपररूपपुरे शरीरे
सद्ब्रह्मसत्त्वपरमः पुरुषोऽन्तरात्मा ।
जीवोऽहमाऽन्तरसुधारणहंसः
सम्राजते सकलभूतिचितः स हंसः ॥ ३२ ॥

॥ इति एकत्रिंशी कला सम्पूर्णा ॥(३१)

सूर्य एव हंस इत्युदीरितोऽत्र ऋङ्मुखात् सोऽहमित्युपाचितः स्वसंविदाऽऽत्मचिन्मुखात्
इन्द्रमेव तं निचिन्वयुरात्मनि स्ववाङ्मुखाद् दैवरातवागुदीर्णयोगसत्सुधामुखात् ॥

(३१)

अथ द्वात्रिंशी कला ॥

पूर्ण परमात्मनः हंसमन्त्राक्षरतत्त्वविमर्शिनम् ॥

९९३ सत्यात्मना सूक्ष्मदृशा विमर्शने स हंसमन्त्रो न परात्मवाचकः ॥
स्वं मन्त्रमात्मा यमनुस्मरत्ययं स्फूर्त्यात्मकः स स्वर एव केवलः ॥१॥

९९४ सोऽयं स्वरोऽप्यत्र सदैकरूपः सोऽन्तर्बहिश्चापि समानरूपः ॥
प्राणे तु हंसाक्षरयोः स मुख्यः कल्पो भवेदात्मनि सोऽत्र गौणः ॥२॥

९९५ यत् केवलं प्राणगते निरीक्षणं गौणं चिदात्मस्वरशून्यमात्रितम् ॥
चिदात्मवृत्तौ तु विदा स्फुरत् परं वाक्तत्त्वसाहित्समपि प्रतिश्रुतम् ॥३॥

९९६ यं वै चिदात्मा तपसा निरन्तरं स्वं वाचकं मन्त्रमनुस्मरत्यलम् ॥
सोऽन्वेषणीयः स्वर एव केवलः सदैव वाक्प्राणमनश्रिताऽऽन्तरः ॥४॥

९९७ लोकेऽत्र मुद्रास्वरशब्दसञ्ज्ञा-मन्त्राक्षरादीननुसृत्य बाह्यान् ॥
जानाति चान्योऽन्यतरे निगूढं स्वाभीष्टमर्थं हृदि मौनिनोढम् ॥५॥

९९८ तस्मादनुज्ञाक्षरमित्यभीष्टं तदेव मुद्रादिषु मूलभूतम् ॥
तत्रास्त्यनुज्ञादिनिदानभूतं यत्किञ्चिदिष्टं हृदि वस्तुरूपम् ॥६॥

९९९ प्रज्ञानशक्तेः श्वसितः पराख्यो वाक्तत्त्वरूपः परमः सुसूक्ष्मः ॥
ज्ञातार्थकस्यानुमते रनुज्ञा-मुद्रादिके युक्ततरोऽनुकूलः ॥७॥

३००० प्रश्नस्य यच्चोत्तरतः प्रयोज्यः स्वरात्मकः स्फूर्तिविशेषरूपः ॥
शब्दाच्च बाह्यानुकृतेः प्रसिद्धः स्वरः स एवायमनीतिसभीष्टः ॥८॥

३००१ (ओं) अमित्यनुस्वारमयो ह्यनुज्ञया प्रश्नात् परस्मै प्रतिबोधितस्य च ॥
चिदात्मनोऽन्तर्विदितस्य वस्तुनः सम्यग्विलक्ष्यस्य निदर्शकः स्वरः ॥९॥

३००२ यद्वा अनुस्वार इति प्रसिद्धं बिन्द्वर्धमात्रास्वरवर्णरूपम् ॥
पूर्णं पदं तद् प्रणवे तुरीयम् "अमित्यनुज्ञाक्षरमान्तरं सूक्ष्मम् ॥१०॥

३००३ छन्दोगवेदोपनिषत्प्रगीतं योगादनुज्ञाक्षरतः प्रणीतम् ॥
"ओं" मित्यनुज्ञादिषु सुप्रसिद्धं व्योमात्मकं ब्रह्म गुणाभिवृद्धम् ॥११॥

३००४ ब्रह्मात्मनो वाचकनाममन्त्रं यं मन्त्रयन्ते प्रणवाक्षराख्यम् ॥
ओमित्यनुज्ञार्थकमित्युदीर्णं तस्येदमेवानुकृतेः ~~स्वरूपम्~~ सुगीर्णम् ॥१२॥

३००५ ज्योतिस्त्रयीमाहृतिसारभूत-मात्रात्रयेणो ग्रथितं प्रभूतम् ॥
सद्वाचकं चाक्षरमोमितीदं ओमात्मकं ब्रह्म हि तस्य वाच्यम् ॥१३॥

॥ प्रणवाक्षरेण लक्ष्यं ब्रह्म वस्तु वेध्योपपत्तिः

“प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ॥
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ (कठो.)

३००६ ओमित्युदीर्णं प्रणवाक्षरं धनुः शरोऽन्तरात्मा चितिशक्तिवाक्तनुः ॥
लक्ष्यं परं ब्रह्म तदप्रमादतो वेद्धव्यमात्मान्तरधीप्रबोधतः ॥१४॥

३००७ तज्जागृतिस्वप्नसुषुप्तिसंस्थाऽवस्थात्रयेऽस्यात्मचिति प्रतिष्ठः ॥
प्रज्ञाप्रतिष्ठात्मपदैकसंस्थः शान्तः समास्ते परमात्मनिष्ठः ॥१५॥

३००८ पूर्णामृतानन्दरसादवस्था चतुष्टयातीता परा प्रतिष्ठा ॥
पूर्णात्मसाक्षात्कृतितोऽत्र सोऽहं हंसानुभावात् परमात्मनिष्ठा ॥१६

॥ गुप्तप्रणवाक्षरविमर्शः ॥

३००९ ऋगादिमन्त्रेषु तदेतदक्षरं ब्रह्मात्मनो वाचकमीमिति श्रुतम् ॥
सोऽयं हि गुप्तः प्रणवः श्रुतीरितः स गुप्त एवात्र सदैव संस्थितः ॥१७॥

३०१० प्रत्यक्षगं विश्वमिदं ह्यचेतनं पूर्णं परोक्षं परवस्तु चेतनम् ॥
जीवोऽपरोक्षः सतनुः सचेतनः समासतस्त्रीमिति तन्निदर्शनम् ॥१८॥

॥ प्रत्यक्षस्य विश्वस्य ई इति निर्देशः ॥

३०११ “य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ॥
स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश ॥

(दीर्घतमाः) (ऋक्. मं. १।१६४।३२)

३०१२ यो वै चकारेदमनन्तविश्वं न वेद सोऽपीह जगत् समग्रम् ॥
स किं पुनर्वेत्ति हि यो ददर्श संदर्शयामास तदीमितीदम् ॥१९॥

॥ परोक्षसिद्धस्य सत्त्वरूपात्मनः ई इति निर्देशः ॥

"तिस्रो मातृस्त्रीन् पितॄन् बिभ्रदेक ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमवग्लापयन्ति।
मन्त्रयन्ते दिवो अमुष्य पृष्ठे विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वाम् ॥
(ऋक्·मं· १।१६४।१०)
"मन्त्रयन्ते दिवो अमुष्य पृष्ठे विश्वविदो वाचमविश्वविन्नाम् ॥
(अथर्व·सं· ९।९।३०   )

३·३२ तिस्रोऽपि मातॄश्च तथा पितॄ त्रीँस्तस्थौ य ऊर्ध्वः खलु बिभ्रदेकः ॥
नग्लापयन्तीति तमीमितीदं सर्वेश्वरं दीर्घतमा ददर्श ॥ २० ॥

३·३३ विश्वस्य वेत्रीमपि वेदयित्रीं विश्वैरमेयां परमामविन्नाम् ॥
ईमित्यमूं तां दिवि मन्त्रयन्तो वाचं परां विश्वविदश्च देवाः ॥ २१ ॥

अपरोक्षस्य अन्तरात्मनः ई इति निर्देशः ॥
"य ईं चिकेत गुहा भवन्तमा यः ससाद धारामृतस्य ॥
(पराशरः) (ऋक्·मं· १।६७।७)

३·३४ पराशरो वै निखिलान्तरं तं वैश्वानरात्मानमिमं प्रपश्यन् ॥
य ईं चिकेतेति गुहाभवन्तमित्यात्मवस्त्वीमिति निर्दिदेश ॥ २२ ॥

३·३५ यः स्वान्तरेऽस्यैव ऋतस्य धारां वाचं विजानाति चिदात्मसत्ताम् ॥
वैश्वानरात्मेतिमिति वाक्सुमन्त्रः विश्वान्तरोऽयं भवति स्वतन्त्रः ॥ २३ ॥

"ईङ्काराय स्वाहा। ईङ्कृताय स्वाहा ॥ (तै· यजुः   )
(शुक्ल· यजुः   )

३·३६ अश्वस्य नादानुकृतेरुदीर्णं सद्वस्तु तत्त्वार्थतया वितीर्णम् ॥
यजुष्यदीङ्कारस्वरूपकास्य स्वाहाऽग्निजिह्वात्मकमीङ्कृताय ॥ २४ ॥

"चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं श्रियं लोके देवजुष्टामुदाराम् ॥
तां पद्मिनीमीं शरणमहं प्रपद्येऽलक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां वृणे ॥
(ऋग्वेद अष्टकं ४।४।३४ आत्तकं) (श्रीसूक्त· मं· ५)
(पद्मामण्डलस्यान्ते)

३·३७ विष्णोः सतीं केवलसत्त्वमूर्तिं लक्ष्मीं श्रियं पूर्णकलां ज्वलन्तीम् ॥
तां पद्मिनीमीमिति मन्त्रवर्णाः सर्वेश्वरीं वेदविदो गृणन्ति ॥ २५ ॥

“आयातु वरदा देवी अक्षरं ब्रह्म सम्मितम्
गायत्रीं छन्दसां माता इदं ब्रह्म जुषस्व मे ॥(ना.उ.)

३.१८ आयातु देवी वरदेति मन्त्रे ब्रह्मेति यद् ब्रह्म सुसम्मितं हि ॥
३.१९ या छन्दसां वै जननी परा वाग् गायत्रिनाम्न्यक्षर मीमितीदम् ॥२६

३.१९ मूर्धन्य मान्तर्यमनाहतात्मकं स्वोर्ध्वं सुनादं रसस्रोमसत्त्वकम् ॥
नादानुसन्धानपरं सुसाधनं मौनाद् भवेद् ईमिति सद्रसायनम् ॥२७॥

३.२० पूर्णात्मनो वाचकमन्त्रबीजमेकाक्षरं ब्रह्म परं सुगुह्यम् ॥
ईमित्यदो ब्रह्म चितं स्वमानं पूर्णं परात्मप्रतिमासमानम् ॥२८॥

सत्संविद्दि
३.२१ ब्रह्मात्मनो ज्ञानचितेरुदीर्णं ~~[illegible]~~ आकृतिं ~~चिति~~ पूर्णम् ॥
वाग्वाचकात्माक्षरशक्तिरूपं शब्दस्वराद्याकृतिरीमितीदम् ॥२९॥

३.२२ ओङ्काररूपप्रणवाक्षरादिवद् ध्यानादिधीयौगिकसाधनादिवत् ॥
ईङ्कारवाक्सुस्वरसावलम्बनं स्वानन्दसंवित्सरणिकलाजनम् ॥३०॥

॥अस्मिन् सर्वस्मिन् अर्थे छान्दसो मन्त्रवर्णः ॥
“ब्रह्मणस्पते यः सन्निदं गृणाति
श्रद्धस्मै दधानोऽमृतं नाम गुह्यम् ॥
तस्येद् विश्वमिदं भुनाति भद्रं
ब्रह्म तदीऽज्योतिर्विश्वस्य दर्शयेत ॥
(छन्दोदर्शनम् अनु. ३।३।८)

३.२३ यद् ब्रह्मणः संविदितस्य सत्यं वाचस्पते यत् खलु नाम गुह्यम् ॥
ईं श्रद्धया योऽस्य गृणाति नित्यं तस्यैव विश्वं भवतीह भद्रम् ॥३१॥

३.२४ ब्रह्मात्मनो ज्ञानमयस्य वाक्पतेर्गुह्याक्षरं नाम परं बृहस्पतेः ॥
चित्सत्त्वकं ब्रह्म तदीमिति स्वयं ज्योतिरीं विश्वस्य परस्य दर्शयेत ॥
॥३२॥

इति द्वात्रिंशी कला सम्पूर्णा ॥(३२)

ब्रह्मणः परं तदोमिति प्रसिद्धमक्षरं
ब्रह्मवाचकं प्रणोति वस्तुबोधकं स्वरम् ॥
ब्रह्मणस्पतेस्तदीमितीह गुह्यनामकं
दैवरातगीतयोगसत्सुधासुमानकम् ॥ ३२॥

॥ इतीयं साक्षात्कार योगसुधा सम्पूर्णा

इत्यादि निवेदयिता
भवदीयः वेदविधेयः देवरातः